

959.26
พ 297 P
5.3

ความคิดใหม่ทางการเมือง - การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

ปริญญานิพนธ์

ของ

ไพรัตน์ จันทร์ปัด

11 พ.ค. 2535

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาดำรงหลักสูตร

ปริญญาดุษฎีศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2528

ลิขสิทธิ์ เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178519

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอนได้พิจารณาปริญญานิพนธ์
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... ประธาน
..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
..... กรรมการ
..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ผู้เขียนขอขอบพระคุณอย่างยิ่งต่อ รองศาสตราจารย์สาคร ช่วยประสิทธิ์ ดร.ชาติชาย พนานานนท์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ ท่วงฟ้า ที่ได้กรุณาแนะนำตรวจตราแก้ไขจนปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จสมบูรณ์

การศึกษาและทำวิจัยครั้งนี้สำเร็จด้วยดี เพราะผู้เขียนได้รับความสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ จากอาจารย์เพียงพรวณ สุขจันทร์ อาจารย์ณิล หนูสง่า อาจารย์สุมน บริสุทธิ์ อาจารย์ประทีป ทองแก้ว อาจารย์อารมณ ราชเจริญ อาจารย์สมเชาว์ ชาติอุดม ตลอดจนที่ ๆ เกือบ ๆ สายสังคมศึกษา โรงเรียนสุราษฎร์พิทยา ซึ่งคอยให้กำลังใจต่อผู้เขียนด้วยดีเสมอมา จึงใคร่ขอขอบพระคุณและขอขอบคุณทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงต่อคุณพ่อคุณแม่ คุณพี่และขบใจน้อง ๆ ซึ่งให้การสนับสนุนและช่วย เป็นแรงใจมาตลอดระยะเวลาอันยาวนานของการศึกษา ขอขอบคุณคุณฉันทนา ฮีรพงษ์พัฒนา ที่ได้คอยให้ความช่วยเหลือและ เป็นกำลังใจตั้งแต่เริ่มต้นทำปริญญานิพนธ์จนกระทั่งสำเร็จสมบูรณ์

ไพรัตน์ ชันทรวิชิต

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
1 สภาพการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมสมัยอยุธยา	1
1. การเมือง-การปกครอง	1
1.1 การอ้างอิงพิธีกรรมของกษัตริย์	1
1.2 การสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง	๑
1.3 การรักษาความปลอดภัยผ่านรับองค์พระมหากษัตริย์	3
1.4 การจัดการปกครองสมัยอยุธยา	5
2. เศรษฐกิจ	7
2.1 การควบคุมกำลังคนในระบบ เศรษฐกิจสมัยอยุธยา	8
/2.2 การผูกขาดทางการค้าของรัฐบาลสมัยอยุธยา	๑
3. สังคม	13
3.1 ความคิดเกี่ยวกับการจัดระเบียบทางสังคมสมัยอยุธยา	13
3.2 โครงสร้างทางสังคมสมัยอยุธยา	14
3.3 ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม	15
3.4 การสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคม	1๖
2 ความคิดทางการเมือง-การปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	19
1. ความคิดทางการเมืองแบบพุทธราชา	19
2. ปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดความคิดแบบพุทธราชา	21
3. การนำความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครองเข้ามาใช้	2๖
3.1 สิทธิธรรมของกษัตริย์	27
3.2 การสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง-การปกครอง	31
3.3 การเผยแพร่อุดมการณ์รัฐ	32

4. ผลที่เกิดจากการนำเอาความคิดใหม่ทางการ เมือง-การปกครอง เข้ามาใช้	37
4.1 การประกอบพิธีกรรมที่ให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนา	37
4.2 ความชอบธรรมของอำนาจทางกฎหมาย	39
4.3 การกำหนดยุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศ	41
๑. ความคิดทางเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	47
1. นโยบายการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	47
1.1 การให้ความสำคัญต่อกิจการค้าอกระบบส่วย	47
1.2 การดำเนินนโยบายการค้าแบบเสรี	51
2. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจ	53
2.1 การให้ความสำคัญต่อกิจการค้าต่างประเทศ	53
2.2 การขยายตัวของระบบภาษีอากร	55
3. ผลจากการนำความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจ เข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	56
3.1 การขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด	56
3.2 การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้า	62
3.3 การขยายตัวของผู้ประกอบการธุรกิจ	65
3.4 การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบ เงินตรา	67
✓ 4. ความคิดทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	72
✓ 1. ความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคม	72
✓ 2. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคม	80
✓ 2.1 ความไม่ยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่	80
✓ 2.2 ความเปลี่ยนแปลงทางค่านิยมเศรษฐกิจ	81
✓ 2.3 การอพยพเข้ามาของคนจีน	82

บทที่	หน้า
✓ ๑. การนำความคิดใหม่เข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๘๓
✓ ๑.๑ กฎเกณฑ์ที่ใช้ในการควบคุมไพร่	๘๓
✓ ๑.๒ ศรัทธาการของไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๘๗
✓ ๑.๓ สิทธิในการเลื่อนชั้นทางสังคม	๘๘
✓ ๒. ผลจากการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้	๙๔
✓ ๒.๑ การกำเนิดแรงงานจ้างในกิจการของรัฐบาล	๙๔
✓ ๒.๒ ความสัมพันธ์แบบใหม่ในสังคม	๙๕
๓ บทสรุป	๙๘
บรรณานุกรม	๑๐๘

โดยทั่วไปแล้วจะเข้าใจกันว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๖๔) เป็นยุคที่สืบเนื่องจากสมัยอยุธยา จนถึงกับมีผู้กล่าวว่าสมัยนี้เป็นสมัยที่ลอกแบบออกมาจากสมัยอยุธยา ดังนั้นยุคนี้จึงมักถูกจัดให้เป็นยุค "สยามเก่า"* ซึ่งมีแต่ความหยุดนิ่งปราศจากพลังแห่งการเปลี่ยนแปลง การอธิบายภาพประวัติศาสตร์ในช่วงนี้จึงมุ่งไปสู่การอธิบายถึงความพยายามฟื้นฟูระบบต่าง ๆ ของอยุธยาให้กลับฟื้นคืนรูปขึ้นมาใหม่ อันถือกันว่าเป็นภาระกิจที่สำคัญอย่างยิ่งของผู้นำในยุคนั้น อองก์ เบ็น เกลาส์ เวกส์ (Klaus Wenk) ได้เสนอความเห็นเอาไว้ว่า ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นประวัติศาสตร์ของการฟื้นฟูแบบเบ็ดเสร็จ ในส่วนที่เกี่ยวกับรูปแบบการปกครอง รายได้ นโยบายต่างประเทศ กฎหมาย ซึ่งล้วนแล้วแต่ฟื้นฟูมาจากสมัยอยุธยา โดยปราศจากการต่อเติมแก้ไข นอกจากนี้เวกส์ยังได้ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า แม้อยุธยาจะถูกรุกรานจากภายนอกจนแตกสลาย แต่ก็ไม่ได้ทำให้ประวัติศาสตร์ยุคนี้ต้องจบสิ้นลงไปด้วย ดังนั้นจึงไม่สามารถแบ่งแยกออกไปได้อย่างชัดเจน หรือแม้แต่จะถือว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อกับยุคใหม่ ดังนั้นการที่เรียกกันว่า "สยามใหม่" จึงไม่ได้เริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่จะไปเริ่มต้นเอาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ส่วนนักประวัติศาสตร์อีกท่านหนึ่งคือพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ** ได้ทรงชี้ให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น เป็นช่วงที่ได้มีการพยายามนำมรดกอยุธยา มาสร้างขึ้นใหม่ เพื่อเป็นแนวทางสำคัญในการปกครองประเทศ ซึ่งแบ่งออกเป็นสี่ประการใหญ่ ๆ คือ ทางด้านขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา ระบบของการปกครองบ้านเมือง และอักษรศาสตร์ โดยในทางขนบธรรมเนียมประเพณีก็ได้มีการฟื้นฟูพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ทาง

*การจัดให้ยุคนี้เป็นยุคสยามเก่านั้นเห็นได้จากการที่มักนิยมกล่าวกันว่า ๆ ไปว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสมัยที่มีการสร้างบ้านเมืองใหม่ให้เจริญเหมือนเมื่อครั้ง "บ้านเมืองดี" อันหมายถึงสมัยอยุธยา

¹ Klaus Wenk. The Restoration of Thailand Under Rama I 1782 - 1809. trans. by Greeley Stahl p. 122 - 124.

**พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ศาสนาได้แก่ การสังคายนาพระธรรมวินัย ในทางกฎหมายได้มีการรวบรวมกฎหมายเก่าสมัยอยุธยา
ขึ้นมาใหม่ ทางอักษรศาสตร์ก็ได้มีการฟื้นฟูวรรณคดีเก่า ๆ ขึ้นมา¹ สำหรับ เฮช.จี.ควอริช เวลส์
(H. G. Quaritch Wales) ได้กล่าวถึงการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า พระมหากษัตริย์
ไทยต้นสมัยราชวงศ์จักรีได้ซื้อที่ดินสถาบันต่าง ๆ ของชาติที่เคยเข้ามาเมื่อสมัยอยุธยา โดยพยายามคง
รูปการบริหารต่าง ๆ ไว้โดยไม่เปลี่ยนแปลง² ความเห็นของอีกท่านหนึ่งซึ่งกล่าวถึงในที่มีคือ
ชัย เรืองศิลป์ ซึ่งได้จัดให้ประวัติศาสตร์ไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จาก พ.ศ. 2325 - 2393
เป็นเมืองไทยยุคเก่า เพราะว่าความรู้ ความเชื่อและความคิดของคนไทยในยุคนี้ไม่มีอะไรแตกต่าง
ไปจากสมัยอยุธยา ในทางด้านเศรษฐกิจก็เช่นกันจะมีการเปลี่ยนแปลงก็เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³ นอกจากนี้ยังมีบุคคลอื่นที่มีความเห็นในแนวนี้อีกมาก

เนื่องจากการเสนอแนวคิดของนักประวัติศาสตร์ที่กล่าวมานั้น มุ่งอธิบายประเด็นสำคัญที่
เกี่ยวกับการฟื้นฟู (Restoration) หรือการนำเอาโครงสร้างเก่ามาปะติดปะต่อขึ้นใหม่
(Reconstruction) แม้การอธิบายภาพประวัติศาสตร์ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จากประเด็นดัง
กล่าวแล้วนั้น จะมีน้ำหนักในการอธิบายอย่างมากก็ตาม แต่ก็เป็นการกล่าวถึงโครงสร้างอย่าง
กว้าง ๆ จึงทำให้ส่วนที่รัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความแตกต่างไปจากอยุธยาได้รับการกล่าวถึงแค่
เพียงผิวเผิน เป็นผลให้เกิดการละเลยต่อการที่จะอธิบายถึงพลังผลักดันที่อยู่เบื้องหลังการเปลี่ยน-
แปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างสมบูรณ์และลึกซึ้งพอ และจากการที่นักประวัติศาสตร์ได้เสนอความคิดเห็นเป็น
การยอมรับว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีสภาพที่ไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยาดังกล่าวนั้น ก็เหมือนกับ
เป็นการยืนยันในความคิดที่ว่า ยุคนี้มีแต่ความหยุดนิ่งปราศจากพลังแห่งการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่จะ
ส่งผลกระทบต่อการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมในช่วงนั้น หรือแม้แต่จะเป็นเชื่อให้

¹ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม 57 หน้า

² ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ หน้า 7

³ ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านสังคม หน้า 43
และ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ หน้า 173 - 222

กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยต่อมา ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงประเทศในยุคปฏิรูปต้นพุทธศตวรรษที่ 25 จึงได้ถูกอธิบายว่าหลังผลักดันที่สำคัญนั้นมาจากภายนอก โดยไม่อาจกล่าวถึงพื้นฐานเดิมที่เป็นเชื่อให้กับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้เลย และผลจากการละเลยโดยไม่ได้ให้ความสำคัญต่อการที่จะมองให้ เข้าใจลึกซึ้งถึงรากฐานภายในสังคมที่เป็นตัวรองรับความเปลี่ยนแปลงนี้เองที่ทำให้ไม่สามารถอธิบายได้ว่า สังคมไทยได้พัฒนามาสู่สภาพปัจจุบันนี้ ซึ่งไม่เหมือนตะวันตกได้อย่างไร¹

แต่อย่างไรก็ตามปรากฏว่าในปัจจุบันนี้ได้นักประวัติศาสตร์บางท่านที่ได้หันมาพิจารณาประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกันใหม่ ด้วยการมุ่งลงไปสู่การวิเคราะห์รายละเอียดปลีกย่อยที่สมัยนี้มีความผิดแผกแตกต่างไปจากสมัยอยุธยา เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ สายชล วรรณรัตน์ และไพฑูรย์ สายสว่าง² แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวนี้นับว่ายังอยู่ในวงจำกัด ซึ่งขึ้นอยู่กับความสนใจของผู้ที่ทำการศึกษา ดังนั้นการสร้างภาพรวมในประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตามแนวนี้อาจไม่อาจกำหนดทิศทางที่แน่ชัดลงไปได้

ถ้าหากหันมาพิจารณาประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกันอย่างลึกซึ้งในส่วนที่เกี่ยวข้องรายละเอียดปลีกย่อย ก็พบว่าภายใต้เงื่อนไขของโครงสร้างแบบอยุธยาที่นักประวัติศาสตร์แนวฟื้นฟูได้กล่าวถึงไว้แล้วนั้นได้มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาเกิดขึ้นภายใต้กรอบโครงของอยุธยา และความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้นจากการที่ผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มองเห็นความบกพร่องในวิธีการต่าง ๆ ที่ใช้กันมาเมื่อครั้งสมัยอยุธยานั่นเอง

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมการผูกพันกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ หน้า 2

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนอแนวคิดไว้ใน โลกของนางนพมาศ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา สนทนาย: มหากวีกระฎุมพีและ วัฒนธรรมการผูกพันกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ ส่วน สายชล วรรณรัตน์ ได้เสนอไว้ในงานวิจัยเรื่อง พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สำหรับไพฑูรย์ สายสว่าง ได้แสดงให้เห็นว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ใน An Economic History of the Chao Phya Delta 1850 - 1890.

ความเสื่อมของอยุธยาโดยส่วนรวมประการหนึ่ง ได้แก่การที่รัฐบาลไม่สามารถควบคุมระบบไพร่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงทำให้เกิดการสูญเสียไพร่หลวงไปเป็นจำนวนมากในตอนปลายสมัยอยุธยา เนื่องจากการสูญเสียไพร่หลวงไปเป็นจำนวนมากนี้เอง* แม้ว่าการรุกรานจากพม่าในครั้งนั้นจะใช้กองกำลังไม่มากนัก แต่อยุธยาที่อ่อนแอเกินกว่าที่จะต่อต้านเอาไว้ได้ เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏว่าได้มีการนำวิธีการใหม่ในการควบคุมระบบไพร่เข้ามาใช้ โดยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงออกพระราชกำหนดใหม่ในปี พ.ศ. 2327 ซึ่งได้ผ่อนผันให้ไพร่หลวงที่มีหนี้สินติดตัว มาเข้าเวรทำราชการหนึ่งเดือน ไปรับใช้เจ้าหน่หนึ่งเดือน และใช้เวลาทำมาหากินสำหรับตนเองอีกหนึ่งเดือนผลัดเปลี่ยนกันไป การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้เพราะว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เห็นว่าข้อกำหนดเดิมมีความบกพร่อง ซึ่งพระองค์ได้ทรงชี้แจงว่า แต่เดิมพระอัยการเกณฑ์เอาไพร่ไปราชการเดือนหนึ่ง ให้นายเงินใช้เดือนหนึ่ง ทำให้ไพร่หลวงไม่มี เวลาทำมาหากินได้รับความลำบากถึงกับมีผู้หลบหนีจนทำให้ไพร่หลวงลดจำนวนน้อยลงไปทุกที¹ นอกจากนี้จะเห็นว่าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้มีการลด เวลาที่ไพร่หลวงจะต้องมาเข้าเวรรับราชการลงไปเป็นลำดับ จากที่เคยใช้แต่เดิมในสมัยอยุธยาแบบเข้าเดือนออกเดือน มาเป็นเข้าเดือนออกสองเดือนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช² และได้ลดลงเป็นเข้า

*สิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าตอนปลายสมัยอยุธยาได้มีการสูญเสียไพร่หลวงจนกระทบกระเทือนต่อรัฐบาลก็คือ การที่ได้มีการออกกฎหมายออกมาหลายฉบับเพื่อยับยั้งการสูญเสียไพร่หลวงด้วยการกำหนดโทษที่รุนแรง เช่น กฎหมายลักษณะรับฟ้องมาตรา 27 พ.ศ. 2214 ได้กำหนดโทษผู้ขโมยไพร่หลวงไว้อย่างหนัก พระอัยการบ้านแผนกมาตรา 1 พ.ศ. 2233 ให้เจ้าหน่เจ้ากรมหาไพร่เต็มเต็มและจับกุมไพร่ที่หลบหนี ห้ามไม่ให้ลงทะเล เว้นไพร่หลวงที่อยู่ใต้การปกครองของมูลนายผู้นั้นว่าเป็นไพร่สมของตน พระราชกำหนดเก่า 22 ปี พ.ศ. 2266 กำหนดโทษผู้ที่เกิดจากไพร่สมชายกับไพร่หลวงหญิงขึ้นสังกัด เป็นไพร่หลวง

¹ "พระราชกำหนดใหม่ 5" ใน กฎหมายตราสามดวง หน้า 707

² "พระราชกำหนดใหม่ 12" ใน ด. หน้า 721

เดือนออกสาม เดือนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย¹ นอกจากวิธีการควบคุมระบบไพร่ที่หันมาใช้การผ่อนปรนดังกล่าวแล้ว ก็ยังได้มีการใช้วิธีการใหม่ที่รัดกุมในการควบคุมไพร่ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น คือการให้ความสำคัญเกี่ยวกับการสักเลข² และการประกาศยกเลิกการชั่งสุ่มผู้คนไว้เก็บของป่าตามที่เคยทำกันมาแต่เดิม เพื่อลดปัญหาการแสวงหาผลประโยชน์ที่ผิดกฎหมายของเหล่าขุนนางทั้งหลาย³ นอกจากนี้ระบบแรงงานเกณฑ์ยังได้ถูกทดแทนโดยการอาศัยแรงงานจ้างมากขึ้น* ทำให้ราษฎรได้มีเวลาในการประกอบอาชีพของตนมากขึ้น

สำหรับการสร้างความยุติธรรมในสังคมนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงยกเลิกกฎหมายเก่าที่บกพร่อง โดยออกพระราชกำหนดใหม่ขึ้นมาแทนเป็นจำนวนมาก เช่น โปรดฯ ให้ยกเลิกพระราชกำหนดเก่าที่อนุญาตให้ยื่นฟ้องต่อเจ้าพนักงานตุลาการเป็นหนังสือ มาใช้วิธีการยื่นฟ้องด้วยวาจาแทน โดยที่พระองค์ชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของกฎหมายที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้รู้กฎหมายหรือผู้มีเงินทองว่าจ้างทนายให้ดั่งเดิมจำนวนเพื่อบิดเบือนความจริงได้⁴ นอกจากนี้ปรากฏว่าไพร่มีโอกาสนี้จะเลื่อนฐานะทางสังคมได้มากกว่าสมัยอยุธยา เนื่องจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงลดข้อบังคับที่เคร่งครัดเกี่ยวกับคุณสมบัติของไพร่ที่จะถวายตัวเป็นมหาดเล็กลงไป ตามกฎหมายข้อบังคับเดิมซึ่งประกาศใช้ในสมัยพระเจ้าบรมโกศนั้น ระบุว่าผู้ที่จะเข้ามาเป็นข้าราชการได้จะต้องประกอบด้วยวุฒิสี่ประการคือ

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒

เล่ม ๑ หน้า ๘๘

² ฎ. หน้า ๘๒ - ๘๘

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓

หน้า ๑๐

* ปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจ้างแรงงานขึ้นในกิจการของรัฐแทนการใช้แรงงานเกณฑ์ เช่นการขุดลอกคลอง

⁴ "พระราชกำหนดใหม่ ๘" ใน กฎหมายตราสามดวง หน้า ๗๐๘

ชาตินิคมต้อง เป็นผู้ที่มีสืบ เชื้อสายมาจากอัครมหาเสนาบดีหรือ เสนาบดี รัฐนิคมจะต้องมีอายุสามสิบ เอ็ดปีขึ้นไป คุณนิคมจะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ทางฝ่ายทหารและพลเรือน นิคมวิญญูจะต้องเป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด หรืออย่างน้อยที่สุดก็ต้องมีสติตามที่กำหนดไว้ไม่ต่ำกว่าสองประการ¹ จึงทำให้ระบบราชการในสมัยอยุธยาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการสืบสืบทอดเสียเป็นส่วนใหญ่ ข้อจำกัดของกฎหมายเดิม ทำให้ไม่อาจสรรหาบุคคลเข้ามาทำราชการได้เพียงพอ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงได้ทรงออกกฎหมายใหม่ โดยให้รับเอาบุคคลที่จะเข้ามาถวายตัว เป็นมหาดเล็กได้โดยพิจารณาจากผู้ที่มีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง ความประพฤติดีและมีสติปัญญา²

ทางด้านเศรษฐกิจ ปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐบาลได้หันมาให้ความสำคัญอย่างมากต่อนโยบายการค้ากับต่างประเทศ เนื่องจากการค้ากับต่างประเทศมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของรัฐบาลในช่วงนี้ยิ่งกว่ารัฐบาลใด ๆ ของอยุธยาที่เคยพึ่งการค้าต่างประเทศมาแล้ว เพราะรัฐบาลต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของรัฐเพื่อการสร้างความเป็นปึกแผ่นภายใต้รัฐบาลใหม่ของราชวงศ์จักรี การขยายตัวทางการค้าของสมัยนี้จะเห็นได้อย่างเด่นชัดเมื่อเปรียบเทียบปริมาณเรือที่เข้ามาค้าขายกับสมัยอยุธยาในช่วงที่มีการค้ากับตะวันตกในสมัยพระนารายณ์มหาราช ซึ่งถือกันว่าเป็นช่วงที่มีการค้าเจริญมาก จากบันทึกของ มอนซิเออร์ เวเรต์ พ่อค้าฝรั่งเศสที่เข้ามาในสมัยนั้นว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2230 มีเรือเข้ามายังอยุธยาเพียงแค่สิบถึงสิบสองลำเท่านั้น³ และจากบันทึกนี้ยังแสดงให้เห็นว่าจำนวนเรือที่มากำขายมีจำนวนลดน้อยลงไปทุกที⁴ ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นปรากฏจากบันทึกของ มอร์แกน พ่อค้าชาวอเมริกันซึ่งเข้า

¹ "พระราชกำหนดเก่า 50" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 683 - 690

² "พระราชกำหนดใหม่ 38" ใน ด. หน้า 764 - 765

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 43 เรื่องจดหมายเหตุพ่อค้าฝรั่งเศส หน้า 259

⁴ ด. หน้า 210

มาใน พ.ศ. ๒๓๖๑ กล่าวว่า มีเรือชนิดและขนาดต่าง ๆ ขนถ่ายสินค้าอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาถึง ๗๐๐ ลำ^๑

จากการที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ให้ความสำคัญต่อการค้ากับต่างประเทศ อย่างมากมายนี้เอง ทำให้เกิดผลกระทบต่องานระบบ เศรษฐกิจและสังคมอย่างมาก นั่นคือสินค้าส่งออก ที่เคยได้มาจากระบบล้งเป็นส่วนใหญ่เมื่อครั้งสมัยอยุธยา ถึงตอนมีลักษณะการค้าแบบ เก้า เช่นนั้น ไม่อาจตอบสนองต่อการขยายตัวทางการค้าของรัฐได้อีกต่อไป จากจุดนี้เองที่ทำให้ลักษณะของสินค้า ได้เริ่ม เปลี่ยนจากของป่าไปสู่การก่อตัวในรูปแบบการผลิตขึ้นมูลฐานหลายอย่าง อันเป็นสภาพที่ แตกต่างไปจากอยุธยา การเปลี่ยนแปลงนี้รวมไปถึงปริมาณสินค้าที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนมีปริมาณที่ เพิ่มขึ้นและประเภทของสินค้าก็เปลี่ยนไปจากอยุธยา* นโยบายการค้าซึ่ง เคยให้ความสำคัญกับ ระบบสินค้าส่งกลับ (Re-Export) โดยที่รัฐบาลเป็นผู้ขายสินค้าที่นำมาจากจีนและญี่ปุ่นให้กับพ่อค้า ตะวันตก ได้ลดความสำคัญลงไป เพราะมีสินค้าที่มาจากกระบวนการผลิตจากภายในประเทศ เข้า มาแทน เมื่อลักษณะการค้าได้เปลี่ยนไป เช่นนี้ผลประโยชน์ของรัฐที่จะได้มาจากกิจการทางการค้า แบบผูกขาดแต่เดิมได้เปลี่ยนไปสู่การแสวงหาประโยชน์จากการผลิตแทน ซึ่งเห็นได้จากการขยายตัว

^๑O. Frankfurter, "The Unofficial Mission of John Morgan; Merchant, to Siam in 1821," Journal of Siam Society. 11 : 1 - 8 May 1914.

*จากรายงานของ มัลลอค เกี่ยวกับปริมาณสินค้าที่ส่งออกไปตอนปลายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามลำดับปริมาณการส่งออกมีดังนี้ น้ำตาล พืชสัตว์ ผ้ายืด ไม้ฝาง ครั่ง ดีบุก เครื่องใช้ทำด้วยดีบุก ปลา ผ้าม้าย เหล็ก รังนก ขี้ขาว น้ำมันหมูและไขมัน กระวาน เนื้อแห้ง เปลือกไม้ น้ำมันมะพร้าว ไม้กฤษณา พริกไทย งาช้าง รง และอื่น ๆ จะเห็นว่าในบรรดาสินค้าที่ นำออกเหล่านี้ มาจากกระบวนการผลิตเสีย เป็นส่วนใหญ่ เมื่อเทียบกับสินค้าสมัยอยุธยาจากบันทึกของ เวเรต์ ในปี พ.ศ. ๒๒๒๖ สินค้าที่นำออกได้แก่ ดีบุก ไม้ฝาง งาช้าง พริกไทย พริกโค และพริกควาย สำหรับการเพิ่มขึ้นของปริมาณสินค้านั้น จากรายงานของ เฮนรี เบอร์นีว ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ มีเรือ จากเมืองไทยเข้าไปเทียบท่าสิงคโปร์ถึง ๓๐ ลำ ขนสินค้าไปถึง ๔,๐๐๐ - ๕,๐๐๐ ตัน

ของระบบเจ้าภาษี¹ ตลอดจนการเพิ่มขึ้นของชนิดภาษีที่มาจากการผลิตทางการเกษตร เช่น ฝ้าย พริกไทย ยาสูบ ปอ และจากผลิตผลแปรรูปอื่น ๆ เช่น เยื่อเคย น้ำมันมะพร้าว น้ำตาลทราย เป็นต้น กลุ่มบุคคลที่เข้ามาถือผลประโยชน์ก็ได้ขยายวงมากขึ้น* การผลิตที่ต้องอาศัยแรงงานจ้างได้ปรากฏอย่างเด่นชัดในกิจการหลายอย่างเช่น การผลิตน้ำตาล ไร่อ้อย พริกไทย เหมืองแร่ และยังปรากฏว่าในกิจการบางสาขายังได้รับการสนับสนุนจากรัฐ** เพราะรัฐบาลหวังผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการขยายตัวของผลิตผลที่มีปริมาณเพิ่มขึ้น ปรากฏว่าการค้าขายได้เปลี่ยนไปสู่วิถีทางเศรษฐกิจแนวใหม่มากขึ้น เห็นได้จากที่มีการจ้างแรงงานและผู้ประกอบการที่มีความชำนาญ มีการเก็งกำไร และการลงทุน^{2***} แทนที่จะพึ่งแต่ระบบส่วยอย่างสมัยอยุธยา ในที่สุดเศรษฐกิจแบบเงินตราก็ได้

¹ ญาภา ประภาพันธ์ ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่า ภูเก็ต หน้า 118 - 172

* จากหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่าในจำนวนเรือสินค้า 70 ลำที่กลับมาจากการค้าขายในต่างประเทศเป็นเรือของขุนนางถึง 20 ลำ ในขณะที่สมัยอยุธยาจะหว่างปี พ.ศ. 2230 เวเรตียืนยันว่าในบรรดาเรือสินค้าที่กลับมาจากญี่ปุ่นและจีน 10 - 12 ลำ ส่วนใหญ่เป็นเรือของกษัตริย์และอีกสองสามลำเป็นของต่างชาติ

** จากหลักฐานตราตั้งเจ้าเมืองนครไชยศรีสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2388) นอกจากที่รัฐบาลมอบหมายให้เจ้าเมืองปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างที่เคยกระทำกันมาแต่เดิมแล้วยังจะต้องชักชวนให้ประชาชนหันมาทำการปลูกอ้อยให้มากขึ้นอีกด้วย

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จ.ศ. 1176 และเลขที่ 12 จดหมายเหตุ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จ.ศ. 1181

*** จากหลักฐานพระราชพงศาวดารพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในท้องตรา ว่าด้วยการค้าของหลวงซึ่งมอบให้นครศรีธรรมราชจัดการ ในปี พ.ศ. 2361 ได้แจ้งต้นทุนและราคาซื้อขายได้ในตลาดต่างประเทศไว้อย่างละเอียด

เริ่มเข้ามาแทนที่เศรษฐกิจแบบยังชีพที่ค่อย ๆ ฝลยตัวลงไป โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ได้รับ ผลกระทบ โดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ดังนั้นไม่ว่าจะ เป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐเสียใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพ เศรษฐกิจ หรือความพยายามของรัฐที่จะผลักดันรูปแบบ เศรษฐกิจ ใหม่ให้ เปลี่ยนไปก็ตามก็ สิ่งเหล่านี้นอกจากที่ได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อลักษณะทาง เศรษฐกิจแล้ว ยังได้ ส่งผลต่อลักษณะของชนชั้นนำในระบบศักดินารวมถึงชาวนาซึ่งได้ เข้ามามีบทบาททาง เศรษฐกิจ โดย ปรากฏว่าชนชั้นนำในสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ เปลี่ยนไปสู่ความ เป็นกระฎุมพีมากขึ้น¹ นั่นคือ หมายความว่าคนที่ ปรนายจำนวนหนึ่งได้ เปลี่ยนฐานทาง เศรษฐกิจของตนจากที่เคยอาศัยการครอบ- ครองที่ดินและกา เกณฑ์แรงงานหรือส่วยจากไพร่เป็นหลัก ไปสู่การประกอบการค้ามากขึ้น ซึ่งมีผล ให้บุคลิกภาพ วิถีชีวิตและพฤติกรรมทางสังคมของมูลนาย เปลี่ยนไปด้วย² การค้าสำเภาของรัฐอัน ถือ เป็นวิธีการค้ากับต่างประเทศที่สำคัญอันหนึ่งนั้นช่วยให้ เกษตกรได้รับ เงินตราที่หมุนเวียนมาสู่มือ ของตนมากขึ้น ยะยังทำให้ เกษตกรเพิ่มผลผลิตของตนเพื่อจะได้ขายให้แก่รัฐ³ ความสัมพันธ์ ระหว่างนายกับทาสและมูลนายกับไพร่ได้ถูกแทรกซ้อนด้วยรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับ ลูกจ้างขึ้นมา และรูปแบบความสัมพันธ์อันใหม่นี้เกิดจากพื้นฐานในการแสวงหาประโยชน์ทาง เศรษฐกิจร่วมกันโดยความสมัครใจ ซึ่งย่อมมีความแตกต่างไปจากความสัมพันธ์ในกรณีไพร่กับมูลนาย ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นมาจากกฎเกณฑ์ที่ถูกกำหนดขึ้นมาโดยรัฐ จึง เห็นได้ว่าการที่จะมองลักษณะ เศรษฐกิจ สังคม ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยอาศัยรูปแบบศักดินาแท้ ๆ อย่างสมัยอยุธยาเป็นกรอบโครง ก็จะก่อให้เกิดความคลาดเคลื่อนได้มาก⁴

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ หน้า 100

* กระฎุมพี หมายถึงชนชั้นกลาง

² สายชล วรรณรัตน์ เศรษฐกิจและสังคมไทยในปลายสมัยอยุธยา หน้า 21

³ วราภรณ์ กีนานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 100

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ค. หน้า 162

สำหรับแนวความคิดทางด้านการเมืองการปกครอง ก็ได้มีการนำเอาวิธีการใหม่ที่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาเข้ามาใช้ การปกครองอาณาจักรแต่เดิมกษัตริย์จะเป็นผู้แต่งตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงออกไปปกครองหัวเมืองพระยามหานครโดยมีอำนาจสิทธิ์ขาด ส่วนหัวเมืองที่อยู่ไกลมาก ๆ หรือเป็นชาวต่างชาติ ก็จัดเป็นหัวเมืองประเทศราชให้ทำการปกครองกันเอง¹ จะเห็นว่าการรวมกำลังกันเพียงทลวม ๆ เช่นนี้มักจะเกิดปัญหา เมื่อมีพระมหากษัตริย์ที่ด้อยพระปรีชาสามารถเข้ามาปกครอง หรือ เมื่อมีการเปลี่ยนกษัตริย์ราชวงศ์ใหม่ ก็อาจถูกท้าทายจากขุนนางท้องถิ่น ซึ่งเห็นตัวอย่างได้จากกบฏนครศรีธรรมราชและนครราชสีมาในสมัยพระเพทราชา หัวเมืองประเทศราชเองก็มักถือโอกาสปลุกหัวเมืองเป็นอิสระ เมื่อเมืองหลวงถูกถูกราน และเมื่อใดที่อำนาจจากส่วนกลางได้ถึงจุดเสื่อมสูงสุดบรรดาขุนนางท้องถิ่นและเจ้าประเทศราชก็จะแยกตัวออกไปโดยสิ้นเชิง ซึ่งเห็นตัวอย่างชัดเจนเมื่อคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2310 เกี่ยวกับความบกพร่องดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงพยายามหาทางแก้ไขโดยการขยายขอบเขตอำนาจจากส่วนกลางออกไปสู่หัวเมืองพระยามหานครให้มากขึ้นกว่าเดิม ดังนั้นพระองค์ออกพระราชกำหนดในปี พ.ศ. 2345 โดยให้คัดเลือกอำนาจเจ้าเมืองในการแต่งตั้งข้าราชการตำแหน่งสำคัญในหัวเมือง โดยทางเมืองหลวงเป็นฝ่ายใช้อำนาจนี้เสียเอง² สำหรับหน่วยงานสำคัญในส่วนกลางอันได้แก่ จตุสดมภ์ซึ่งแต่เดิมเคยปล่อยให้ขุนนางชั้นสูงมีอำนาจควบคุมแต่ฝ่ายเดียวมาตลอด เมื่อถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งเชื้อพระวงศ์เข้าไปทำการควบคุมในฐานะผู้กำกับราชการอีกฝ่ายหนึ่ง ส่วนนโยบายการควบคุมหัวเมืองประเทศราชนั้นสมัยอยุธยาเคยใช้วิธีการต่าง ๆ กับหัวเมืองที่มีปัญหาทั้งวิธีการสร้างสายสัมพันธ์แบบเครือญาติ การปราบปรามแล้วกวาดต้อนผู้คนเพื่อคัดกำลังและส่งเจ้านายไทยไปปกครอง ซึ่งควบคุมได้เพียงชั่วคราว

¹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคม และการเมือง

² "พระราชกำหนดใหม่ 44" ใน กฎหมายตราสามดวง หน้า 771 - 773

เพราะความอ่อนแอของหัว เมืองประเทศราชที่อยู่รอบนอกนี้เองจึงทำให้ไม่สามารถเป็นด่านสกัด กองกำลังของข้าศึกที่ยกเข้ามาสู่เมืองหลวงได้ เหตุการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้นบ่อยครั้งในสมัยอยุธยา ซึ่งฝ่ายตั้งรับจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบในเชิงยุทธศาสตร์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเปลี่ยนแนวยุทธศาสตร์ใหม่จากที่เคยใช้กันมา เสมอในตอนปลายสมัยอยุธยา โดยพระองค์จะไม่ใช้เมืองหลวงเป็นที่ตั้งรับข้าศึกอีกต่อไป แต่จะหันมาสร้างแนวป้องกันที่หัวเมืองรอบนอกแทน ดังนั้นความจำเป็นที่จะต้องควบคุมหัว เมืองประเทศราชด้วยวิธีการใหม่ที่รัดกุมจึงได้ถูกนำเข้ามาใช้ นั่นคือการพยายามสร้างความเข้มแข็งให้กับหัว เมืองประเทศราชที่อยู่ในเส้นทางยุทธศาสตร์สำคัญ ๆ ที่อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงจนไม่อาจยกกองทัพออกไปสกัดกัน ข้าศึกไว้ได้ทันทั่วทั้ง ในหัว เมืองประเทศราชล้านนาไทย ปรากฏว่าในสมัยนี้ได้มีการสนับสนุนกลุ่มเชื้อสาย เจ้าเจ็ดคนให้ขึ้นมามีอำนาจ แต่ในขณะที่รัฐบาลกลางได้มีนโยบายเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้หัว เมืองประเทศราชนั้น ก็ยังมีวิธีการที่จะควบคุมพร้อมกันไปด้วย นั่นคือการใช้วิธีการแบ่งแยกแล้วปกครอง ในหัว เมืองล้านนาไทยแม้ว่าเชียงใหม่จะเป็น เมืองที่มีความสำคัญมากที่สุด แต่เจ้าเมืองลำพูนและลำปางก็ยังได้รับการแต่งตั้งบรรดาศักดิ์ให้เสมอ เจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งก็จะสนับสนุนนโยบายการแบ่งแยกที่เด่นชัดกว่านี้ก็คือการแบ่งแยกหัว เมืองล้านนาไทยออกเป็นสองฝ่าย คือการสนับสนุนเจ้าเมืองน่านซึ่งไม่ได้อยู่ในกลุ่มเชื้อสายเจ้าเจ็ดคนให้มีความอำนาจขึ้นมาในแถบหัว เมืองล้านนาไทยทางฝ่ายตะวันออก¹ ในหัว เมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์รองลงมาจากที่ รัฐบาลกลางได้ทำการควบคุมอย่างใกล้ชิดแล้วก็ยังใช้นโยบายการแบ่งแยกแล้วปกครอง เช่นกัน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช นอกจากที่พระองค์ได้ลดฐานะ เมืองนครศรีธรรมราชลงไปแล้ว ก็ยังได้แยก เอาสงขลาออกมาขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง² และยังได้แบ่งหัว เมืองมลายูบางส่วนที่เคยอยู่ภายใต้การดูแลของนครศรีธรรมราชมาอยู่ใต้ความรับผิดชอบของสงขลา ซึ่ง

¹ ปรีศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 123

² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 82

นอกจากนครศรีธรรมราชถูกลดอำนาจลงไปแล้วก็ยัง เป็นการสนับสนุนสงขลาขึ้นมาความอำนาจอีกด้วย ส่วนในหัว เมืองมลายูพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้โปรดให้แยกปัตตานีออกเป็น เจ็ดหัวเมืองหลังจากที่ได้ปราบกบฏเสร็จสิ้นลงในปี พ.ศ. 2334¹ และนโยบายแบ่งแยกนี้พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปใช้กับหัว เมืองไทรบุรีอีกครั้งหนึ่งในสมัยของพระองค์ซึ่ง สามารถแก้ปัญหาการก่อความวุ่นวายของดินแดนแถบนี้ได้เป็นอย่างดี สำหรับในหัว เมืองเขมรนั้นใน สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หลังจากที่ได้โปรดฯ ให้นำกองเองซึ่งตั้งอยู่เข้ามา กลับไปครองราชย์แล้วก็ได้นำพระตะบองกับ เสียมราฐให้มาขึ้นกับกรุง เทพ²

สำหรับแนวความคิดทางการเมืองนั้นมีหลักฐานหลายอย่างที่แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ อยุธยาให้ความสำคัญต่อลัทธิเทวราชอย่างมาก พระนามพระมหากษัตริย์ เช่น พระนารายณ์ พระรามธิบดี หรือแม้แต่ในพระราชกำหนดจากกฎหมายตราสามดวงที่ออกมาในสมัยอยุธยาได้ย้่าถึง ฐานะของกษัตริย์ว่า พระองค์ทรงเป็นสมมุติเทพ และพระราชโองการของพระองค์เป็นสิ่งที่ขาดทุก สิ่งในแผ่นดิน ซึ่งไม่มีผู้ใดจะมาขัดขวางหรือคัดค้านได้³ และยังมีด้วยกฎหมายอื่น ๆ อีกมากมาย ที่ย้่าความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันนี้ อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการพยายามเชื่อมโยงความ เป็นกษัตริย์ กับความเป็นเทพ เพื่อให้บรรลุถึงความเป็น เทวภาพหรือเทวราชา⁴ ในขณะที่กษัตริย์สมัยอยุธยา ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญต่อความศักดิ์สิทธิ์แบบ เทพ และแสดงความเด็ดขาดเพื่อผลในการปกครองรัฐ แต่ประชาชนส่วนใหญ่ซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนนั้นกลับนิยมยกย่องในพระมหากษัตริย์ที่มีความ เมตตาธรรม

¹ "พงศาวดารเมืองสงขลา" ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 หน้า 55

² ถนอม อานามรัตน์ ภูมิหลังความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน หน้า 144

³ "พระราชกำหนดเก่า 50" ใน กฎหมายตราสามดวง หน้า 685

⁴ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ ตันทวาณิช ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย

ตามหลักพุทธศาสนา¹ จึงเป็นผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างอุดมการณ์สังคมอันมีประชาชนส่วนใหญ่เป็นผู้ยึดถือ กับอุดมการณ์ของรัฐซึ่งเป็นของฝ่ายกษัตริย์ แต่อย่างไรก็ตามยังมีตัวที่จะประสานความขัดแย้งระหว่างอุดมการณ์ทั้งสองเข้าด้วยกัน ที่สำคัญคือทศพิธราชธรรม แต่เมื่อใดที่กษัตริย์ละเลยต่อการที่จะประสานความขัดแย้งดังกล่าว นั้นย่อมหมายถึงความเชื่อมั่นศรัทธาของประชาชนที่มีต่อกษัตริย์ก็ย่อมลดน้อยลงไปด้วย ซึ่งย่อมก่อให้เกิดผลเสียต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์และความมั่นคงของประเทศด้วย จากคำให้การชาวกรุงเก่าได้กล่าวถึงสาเหตุที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 ว่าเป็นเพราะ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการไม่ยึดมั่นอยู่ในสัจธรรม²

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ปรากฏแนวโน้มอย่างเด่นชัดว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยนี้ต้องการที่จะเชื่อมโยงพระองค์เข้ากับพระพุทธเจ้าหรือการบำเพ็ญพระองค์อย่างพระโพธิสัตว์ เพื่อต้องการบรรลุถึงความเป็นพุทธภาพหรือพุทธราชา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงถือพระองค์เป็นธรรมมิกราชาธิราช มิใช่เป็นจักรพรรดิราชอย่างสมัยอยุธยา³ ความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ที่บรรลุคุณธรรมตามหลักพุทธศาสนาจะบรรลุถึงพุทธภาพ⁴ จะเห็นได้จากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้แสดงเจตนาแน่วแน่ ของพระองค์ที่ทรงเป็นศาสนูปถัมภกโดยมุ่งทรงในพระโพธิญาณเป็นสำคัญ⁵ นอกจากนี้กุศลเจตนาของพระองค์ที่ปรากฏให้

¹ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 133

² ต. หน้า 176

³ สายชล วรรณรัตน์ พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หน้า 207 - 208

⁴ สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิชย์ ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย หน้า 14

⁵ สมเด็จพระวรมัน สังคีตยวงศ์ พระราชพงศาวดารเรื่องการสังคายนาพระธรรมวินัย หน้า 438

เห็นเกี่ยวกับการพำนักบำรุงศาสนาที่สำคัญยิ่ง ได้แก่ การที่ทรงโปรดฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเป็นครั้งแรกในเมืองไทย นอกจากนี้ก็ยังมีการออกกฎหมายควบคุมสงฆ์ จัดให้มีการเขียนพระธรรมวินัย บุรุษปฏิบัติสังฆกรรมวัตรวาทธรรมและสิ่งที่เป็นถาวรวัตถุอื่น ๆ นอกจากนี้แนวความคิดเกี่ยวกับความเป็นพุทธราชา ยังสามารถพบได้จากงานพระราชพิธีพืชมงคล เรื่องที่ได้สะท้อนทราบนั่นเอง เหล่านี้เอาไว้ อันรวมไปถึงงานเขียนที่พระองค์ได้โปรดฯ ให้ปราชญ์และราชบัณฑิตร่วมกันเรียบเรียง อย่างเช่นหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับหนังสือเล่มนี้มากถึงกับได้โปรดฯ ให้แก้ไขตัดแปลงแต่งเติมจนเป็นที่พอใจ¹ จึงได้หนังสือตามแนวไตรภูมิพระร่วงขึ้นมาอีกเล่มหนึ่ง ชื่อ ไตรภูมิโลกวิเชียรย์ ส่วนการให้ความสำคัญต่อคติพุทธราชายังพบเห็นได้จากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ได้มีการชำระและพงศาวดารเกี่ยวกับการสังคายนาพระไตรปิฎกที่ได้เขียนขึ้นมาในช่วงนี้ ซึ่งได้ช่วยให้เห็นว่า กษัตริย์อยุธยาจะควบคุมปฏิบัติของความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนาจนทำให้อยุธยาถึงกาลวิบัติ² ส่วนในรัชกาลต่อมาก็ได้มีการดำเนินรอยตามคติพุทธศาสนาตลอด เช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้โปรดฯ ให้ตั้งโรงพยาบาล ตั้งถ้ำนาคหลวงมณฑล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากที่พระองค์ได้สร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์อย่างมากมาแล้ว พระองค์ยังได้ทรงกระทำสัตสดกมหาทานแก่ราชครู³ แสดงให้เห็นถึงการรับเอาอิทธิพล จากแนวคิดของพุทธศาสนา เกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์จากมหาเวสสันดรชาดก และสิ่งที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือการที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เข้ามามีบทบาทในทางศาสนจักรอย่างมาก พระราชภารกิจเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่ช่วยประสานอุดมการณ์สังคมกับอุดมการณ์ของรัฐให้เข้ามารวมกันได้อย่างแนบแน่น

¹ พระธรรมปริชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิเชียรยกถา ฉบับที่ ๑ เล่ม ๑ หน้า ๕

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา ๘๘ หน้า และสมเด็จพระวันรัตน์ "เรื่องพระนครถึงความผินาศใหญ่" ใน สังคีตยวงศ์ หน้า ๒๒๑ - ๒๘๘

³ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า ๑๖๐

ผู้เขียนเห็นว่าการศึกษาความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔) อันเป็นช่วงที่ผู้นำประเทศได้ใช้ความพยายาม สรรหาวิธีการใหม่ ๆ ด้วยตนเองโดยไม่จำเป็นต้องรับเอาอิทธิพลจากชาติตะวันตกเข้ามาแทนที่วิธีการ เดิมที่เห็นว่าด้อยประสิทธิภาพ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงอยู่ในรูปของพลังอิสระ ซึ่งนับเป็นเรื่อง ที่น่าสนใจและควรจะได้รับการศึกษาให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในช่วงดังกล่าวนี้จะส่งผลไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระยะต่อมา ซึ่งในปัจจุบันยังมีการถกเถียงกันอยู่ว่า การปรับปรุงประเทศสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันโดยมิได้มีเชื้อแห่งการเปลี่ยนแปลงมาก่อนจริงหรือ และปัจจัยสำคัญที่จะมาเป็นตัวกำหนดในการเปลี่ยนแปลงนั้น อยู่ที่อิทธิพลจากตะวันตก แต่เพียงอย่างเดียว หรือว่ากลไกของรัฐและสังคมได้รับการปูพื้นฐานไว้ก่อนแล้วและพร้อมที่จะ ประสานเข้ากับสถานการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา

ความมุ่งหมายในการศึกษา

๑. วิเคราะห์หาความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔) ที่แตกต่างไปจากอยุธยา
๒. ศึกษาปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมขึ้นมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔)
๓. วิเคราะห์วิธีการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้ปรับปรุงประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔) และผลที่เกิดขึ้น

ความสำคัญของการศึกษา

๑. ช่วยให้มีความรู้ความ เข้าประวัติศาสตร์ความคิดทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของกษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔) อย่างกว้างขวางและ ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๒. ช่วยให้เห็นถึงการก่อรูปของความคิดใหม่ ตลอดจนกลไกของรัฐและสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๖๔)

๓. ผลจากการศึกษาครั้งนี้จะเป็นการนำเสนอแนวความคิดใหม่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในช่วง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๖๔ ที่มีประวัติศาสตร์รุ่นก่อนได้มองข้ามไปให้ถูกต้องยิ่งขึ้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

๑. ศึกษาระบบการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ในสมัยอยุธยาในส่วนที่เป็นพื้นฐานให้แก่การวิเคราะห์เปรียบเทียบกับความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๖๔

๒. วิเคราะห์ความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๖๔ คือ เมื่อเริ่มต้นสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงสิ้นสุดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศึกษาปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดความคิดใหม่ ความคิดและการดำเนินการในการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้และผลที่เกิดจากการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้

สมมติฐานในการศึกษา

๑. ได้มีความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๒. ความเสื่อมประสิทธิภาพของระบบการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยอยุธยาถือปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ในการแก้ไขปรับปรุงระบบดังกล่าวแก่กษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๓. การนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ปรับปรุงประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นผลให้การเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมของไทยในสมัยนี้มีลักษณะแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด

วิธีดำเนินการในการศึกษา

ทำการศึกษาโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานในรูปของการพรรณาวเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ศึกษาอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบกัน

แหล่งศึกษาที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
3. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
4. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
5. หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสารที่ใช้ในการศึกษา

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- จดหมาย เหตุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
- จดหมาย เหตุพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
- จดหมาย เหตุพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- จดหมาย เหตุหลวงอุดมสมบัติ
- พระราชปฤจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-

จุฬาโลกมหาราช ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- ไตรภูมิพระร่วง

- ไตรภูมิโลกวิจิตร

- ผลงานพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

- บทประพันธ์ของกวีบางท่าน เช่น สุนทรภู่ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) และ

คนอื่น ๆ

๒. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

๒.๑ วิทยานิพนธ์และหนังสือต่าง ๆ เช่น

- วราภรณ์ ทินานนท์ การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

- เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๑๔

- สายชล วรณรัตน์ พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

- ปรีตนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมือง

ล้านนาไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

- สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดทางการเมืองและ

สังคมไทย

- นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมการปฏิวัติกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์

๒.๒ วารสารและเอกสารอื่น ๆ เช่น

- วารสารธรรมศาสตร์ วารสารศิลปวัฒนธรรม วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์

ฯลฯ

สรุป

บรรณานุกรม

บทคัดย่อ

สภาพการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยอยุธยา

การที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวงของไทยมาเป็นเวลานานถึง 417 ปี จึงทำให้ลักษณะทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมของสมัยนี้ได้รับการพัฒนามีแบบแผนอันเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง อย่างกรณีการเมือง-การปกครองนั้นได้รับเอาความคิดจากลัทธิฮินดูไว้อย่างมาก ซึ่งได้นำมาดัดแปลงผสมผสานเข้ากับความคิดตามหลักพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ตามในเมืองหลวงมีความเชื่อของฮินดูมีอิทธิพลเหนือพุทธศาสนา แนวโน้มทางการเมือง-การปกครองจึงปรากฏออกมาในรูปของการให้ความสำคัญต่อกษัตริย์องค์พระมหากษัตริย์ตามแนวทางลัทธิเทวราชา สำหรับในทางเศรษฐกิจลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัดเด่นที่สุดคือการแสวงหาผลประโยชน์ของรัฐ ในรูปของการเรียกเก็บผลประโยชน์จากภาษีอากรและการผูกขาดทางการค้า ส่วนทางสังคมนั้นได้มีการให้ความสำคัญเกี่ยวกับการจัดระเบียบทางสังคมโดยอาศัยระบบไพร่ ทำให้ลักษณะสังคมสมัยนี้เป็นสังคมแบบศักดินา สำหรับรายละเอียดที่เกี่ยวเนื่องกับการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมจะได้นำมากล่าวสังคัลไป

1. การเมือง-การปกครอง

ตามที่กล่าวมาแล้วว่าสมัยอยุธยาเป็นช่วงที่ลัทธิเทวราชาตามความเชื่อของฮินดูมีอิทธิพลต่อการเมือง-การปกครองมากที่สุด ซึ่งสามารถมองเห็นลักษณะเด่นของความคิดและกิจกรรมทางการเมืองที่สำคัญประการคือ

1.1 การอ้างสิทธิธรรมของกษัตริย์ การได้มาซึ่งอำนาจและการใช้อำนาจสิทธิขาดในการปกครองประเทศของกษัตริย์สมัยอยุธยานั้น นอกจากการแสดงพระปรีชาสามารถ และการสืบสกุลวงศ์แล้ว ยังมีกิจกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งทางการเมืองคือการอ้างสิทธิธรรมตามแนวทางของลัทธิเทวราชาในสมัยอยุธยานั้น จะเห็นเอาความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้าเข้ามาเชื่อมโยงเข้ากับฐานะของกษัตริย์ โดยถือว่ากษัตริย์คือองค์สมมติเทพ ดังที่ได้มีการตรากฎหมายขึ้นมาในปี พ.ศ. 2283 โดยบ่งบอกฐานะของกษัตริย์เอาไว้ว่า "แผ่นดินเป็นใหญ่แก่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์นั้นเป็น

สมมติเทวคา ...¹ และในกฎหมายฉบับเดียวกันนี้ได้กล่าวอ้างอำนาจของกษัตริย์ในฐานะ
สมมติเทวคา พระองค์มีสิทธิที่จะแต่งตั้งหรือถอดถอนยศฐานบรรดาศักดิ์ ใครก็ได้ตามที่พระองค์ทรงมี
พระราชประสงค์ คือกษัตริย์ "จะให้ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ ๆ เป็นผู้ใหญ่ก็ได้ ..."² โดยให้ถือว่า
พระบรมราชโองการของกษัตริย์เป็นคำสั่งสืบเชื้อสาย ที่ทุกคนต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตาม ซึ่งในกฎหมาย
ได้เปรียบเทียบความศักดิ์สิทธิ์และความเด็ดขาดของพระบรมราชโองการของกษัตริย์เอาไว้ว่า
"ดุจดั่งขวานฟ้า ถึงมาทว่าผ่าถูกต้องต้นไม้แลดูเขามิอาจสามารถทนทานได้ ย่อมหักทำลายไป"³
ด้วยเหตุนี้เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติภาระกิจหรือทรงมีพระราชดำรัสที่อาจขัดต่อกฎหมายและ
ระเบียบประเพณี หากมีผู้คัดค้านในที่ประชุมสามครั้งและในที่ราษฎรหนึ่งครั้ง ถ้ากษัตริย์ยังทรง
ยืนยันว่าสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัติไปแล้วถูกต้อง ก็ให้ถือเป็นข้อยุติที่จะต้องยึดถือปฏิบัติตามนั้น⁴
ข้อกำหนดกฎหมายที่กล่าวมาแล้ว สอดคล้องกับบันทึกของ โยส เขาเดิน พ่อค้าชาวดันคาที่เข้า
มายังอยุธยาระหว่างสมัยพระเจ้าทรงธรรมจนถึงสมัยพระเจ้าปราสาททอง ในบันทึกของ โยส
เขาเดิน กล่าวถึงการใช้อำนาจของกษัตริย์เอาไว้ว่า "แต่โบราณมีพระราชกำหนดกฎหมายทั้งใน
ทางพุทธจักร และศาสนจักรก็จริงอยู่ แต่พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจโดยสิทธิ์ขาดที่
จะตีความหมายเอาเองได้ตามที่พระองค์พึงประสงค์"⁵ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า สิทธิธรรมของ
กษัตริย์อยุธยาไม่ว่าจะเป็นอำนาจในการปกครอง หรือพระบรมราชโองการเกิดขึ้น ก็โดยการอ้างว่า
พระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าที่ถูกสมมติขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่ปกครองประเทศ

¹ กรมศิลปากร. เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 886

² ก. พจนานุกรม ...

³ ก. พจนานุกรม ...

⁴ ก. หน้า 88

⁵ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 47 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ต่อ) - 77 หน้า 122

บุคคลภายนอกเข้าไปในเขตพระราชวังโดยเด็ดขาด นอกจากนี้ยังได้ควบคุมการปฏิบัติของบรรดาข้าราชการที่อยู่หน้าพระตำหนัก โดยห้ามมิให้เจรจากระชื่กับ ห้ามลุกขึ้นยืนก่อนที่พระมหากษัตริย์จะเสด็จออกจากห้องพระโรง¹ ส่วนมาตรการในการรักษาความปลอดภัยนอกเขตพระราชฐานนั้น ได้มีข้อกำหนดเอาไว้ว่า เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จผ่านไปไหน ประชาชนจะต้องสร้างรั้วกันหน้าบ้าน ให้สูงพอที่จะไม่มองออกนอกมาเห็น ต้องปักประตูป้ายต่าง และไม่ส่งเสียงดังขณะที่ยกขึ้นลง ผ่านไป² เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จทรงผลอมารกฏในการรักษาความปลอดภัยกำหนดเอาไว้ว่า ผู้ที่จะเข้าเฝ้าขณะเสด็จ แม้จะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระองค์มากเพียงใดก็ตาม ถ้าพระองค์ไม่ทรงอนุญาตห้ามเข้าไปใกล้ขบวนเรือเสด็จ อย่างในการมีพระราชโอรสจะเข้าเฝ้าขณะเสด็จจะกระทำได้นั้น เมื่อกษัตริย์ทรงอนุญาตเท่านั้น การเข้าไปเฝ้าโดยพลการจะถูกทหารรักษาพระองค์ใช้อาวุธทำร้าย แม้กษัตริย์จะทรงตรัสอนุญาตแล้วผู้ที่เข้าเฝ้าจะเข้าไปใกล้ชิดองค์พระมหากษัตริย์ไม่ได้ ต้องให้ขุนตำรวจซึ่งทำหน้าที่รักษาความปลอดภัยนั่งคั่นกลางไว้³ จะเห็นได้ว่ามาตรการในการรักษาความปลอดภัยต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วเป็นสิ่งที่ช่วยรักษาความปลอดภัยให้กับองค์พระมหากษัตริย์จากผู้ที่คิดประทุษร้าย การห้ามลุกขึ้นยืนต่อหน้าที่ยประทับ การห้ามเข้าข้าง ม้า และพาหนะอื่น เข้าไปในเขตพระราชฐานหรือการเข้าเฝ้าขณะเสด็จโดยมิได้รับอนุญาต นับว่าเป็นการป้องกันมิให้ผู้ใดคิดประทุษร้ายแปลกปลอมหรือเข้าไปถึงองค์พระมหากษัตริย์ได้โดยง่าย ดังนั้น มาตรการในการรักษาความปลอดภัยดังกล่าวทำให้พระมหากษัตริย์ห่างเหินไปจากความสัมพันธ์กับประชาชนและผู้อยู่ใต้การปกครอง ซึ่งส่งผลให้สถาบันดังกล่าวมีความศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 36 - 48
(2506)

² นิโกลาร์ แชร์วอช / ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง แห่งอาณาจักรสยาม

แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 275

³ กรมศิลปากร ล.ด. หน้า 39

เมื่อพิจารณาตามหลักฐานทางกฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยา จะพบว่าการพัฒนาความคิด
แบบเทวราชานั้น ปรากฏเด่นชัดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1891 -
2031) ซึ่งรูปแบบของสถาบันทางการเมืองได้มีการพัฒนาไปตามคติพราหมณ์จนเกิดแบบแผนเป็น
ทางการเมืองซึ่งได้บัญญัติขึ้นเป็นกฎหมายอย่างเช่น กฎมณเฑียรบาลซึ่งได้กำหนดเกี่ยวกับฐานะตำแหน่ง
ต่าง ๆ ของเชื้อพระวงศ์ การรักษาความปลอดภัย และพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ พระโอรสการ
ตำแหน่งนาพระ เรือมณะตำแหน่งนาทหารหัว เมืองซึ่งมีรายละเอียตโครงสร้างของระบบการปกครอง
ที่แน่ชัด เหตุที่ทำให้ลักษณะทางการเมือง-การปกครองได้พัฒนาไปในแนวทางดังกล่าวก็เพราะว่า
บริเวณที่ก่อกำเนิดอาณาจักรอยุธยาเป็นดินแดนที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมพราหมณ์จาก เขมรเป็น
อย่างมาก ประจวบกับที่อยุธยาภายหลังการสถาปนาศูนย์กลางทางการเมืองขึ้นแล้ว ได้ขยาย
อำนาจออกไปครอบครองดินแดนกว้างขวางออกไป เป็นลำดับ จึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงรูปแบบ
การเมือง-การปกครองใหม่ให้เหมาะสม เพราะการอาศัยความสามารถของกษัตริย์เพียงอย่าง
เดียวไม่สามารถรักษาอำนาจของศูนย์กลางปกครองเอาไว้ได้^๑ นอกจากนี้การที่อยุธยาอ่อนแอ
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ยกกองทัพไปตี เขมรและได้กวาดต้อน เอาบรรดาพราหมณ์เข้ามาทำให้
ราชสำนักอยุธยาได้รับ เอาวัฒนธรรมเขมรเข้าไว้มากขึ้น ผลจากการรับเอาวัฒนธรรมดังกล่าวนี้เอง
ที่ทำให้อยุธยาสมัยต่อมาได้อาศัยแบบแผนของนครเมือง-การปกครองจาก เขมรมา เป็นแนวทางใน
การบริหารประเทศ

1.4 การจัดการปกครองในสมัยอยุธยา สามารถแบ่งออกได้เป็นสองระดับคือ การปกครอง
ราชอาณาจักรกับการบริหารที่แบ่งตามหน่วยงานต่าง ๆ การจัดรูปแบบการปกครองราชอาณาจักรนั้น
จะมีกษัตริย์กับเมืองหลวงเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐและมีเมืองขึ้นอื่น ๆ เป็นบริวารซึ่งอาจแบ่งออก
ได้เป็นสามระดับคือ เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีกษัตริย์จะทำการปกครองโดยตรง ส่วนเมืองสำคัญบาง
เมืองอย่างเช่น พิษณุโลก อุทธรณ์ เจ้านายหรือเชื้อพระวงศ์เป็นผู้ปกครอง สำหรับเมืองที่อยู่ไกล

^๑ อาคม พิณยะและนิธิ เอียวศรีวงศ์ ศรีรามเทพนคร หน้า 17 - 18

ราชธานีมาก ๆ ก็จัดเป็นเมืองประเทศราช ซึ่งได้รับมอบหมายให้ปกครองตนเอง^๑ การจัดรูปแบบการปกครองที่กล่าวมาแล้วนั้นมาลงรูปแบบแน่นอนเอาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ การจัดโครงสร้างทางการเมืองการปกครองแบบนี้จะอาศัยความสัมพันธ์เป็นเกณฑ์กำหนดคือ เมืองใดมีความสำคัญมากน้อย เพียงใดขึ้นอยู่กับบุคคลที่ออกไปปกครองว่ามีความสัมพันธ์กับกษัตริย์ใกล้ชิดแค่ไหน การจัดรูปแบบการปกครอง เช่นนี้ เป้าหมายสำคัญคือต้องการ เพิ่มพูนอำนาจและความปลอดภัยให้กับ เมืองหลวง เป็นสำคัญ แต่อย่างไรก็ตามการเพิ่มอำนาจให้เมืองหลวงและลดกำลังหัวเมืองรอบนอกลง ทำให้มีปัญหาคาใจมาภายหลังเมื่อพม่าได้แผ่อิทธิพลเข้ามา เพราะหัวเมืองรอบนอกไม่มีกำลังเข้มแข็งพอที่จะต่อสู้กับพม่าได้ เป็นผลให้กองทัพพม่าสามารถเข้ามาถึงเมืองหลวงได้หลายครั้ง ทำให้เสียเปรียบในเชิงยุทธศาสตร์^๒ ส่วนการจัดการบริหารที่แบ่งตามหน่วยงานสำคัญ ภายหลังการปฏิรูปการปกครองสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งพระองค์ได้แยกทหารและพลเรือนออกจากกันโดยมีอัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารคือสมุหนายก และอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือน คือสมุหนายกทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของแต่ละฝ่าย และมีหน่วยงานที่สำคัญรองลงมาอีกสี่หน่วยงานหรือที่เรียกว่าอัครเสนาบดี อันได้แก่ เมืองหรือพระนครบาล ขวัง หรือธรรมาภิการณ ค้าง หรือโกษาธิบดี และนาหรือเกษตรธิการ^๓ ในตอนแรกหน่วยงานดังกล่าวคงทำหน้าที่เฉพาะภายในราชธานี เมื่ออยุธยาได้ขยายอาณาเขตกว้างขวางออกไป และนโยบายการดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางทำให้หน่วยงานดังกล่าวได้ขยายอำนาจบังคับบัญชาออกไปยังหน่วยงานได้สังกัดตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังการปฏิรูปการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นอกจากตำแหน่งทั้งหกแล้วในราชธานียังมีหน่วยงานอื่น ๆ เพิ่มขึ้นดังที่ปรากฏภายหลังในทำเนียบว่าด้วยพระไอยการ ตำแหน่งนายพลเรือน

^๑ ควอริช เวลส์ การเมืองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 1๘7 - 1๘๘

^๒ นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ ศรีธรรมเทศนา หน้า ๒๒ - ๓๐

^๓ ประชุมพงศาวดารเล่ม ๓๘ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๔) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หน้า 1๘

และนาทหารหัวเมืองคือฝ่ายธรรมการดูแลเกี่ยวกับศาสนา ฝ่ายตุลาการ ฝ่ายพิธีกรรม มหาเด็ก พระคลัง และฝ่ายรักษาพระองค์ หน่วยงานเหล่านี้ไม่ได้ขึ้นกับจตุสดมภ์ แต่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ โดยตรง¹

ในการบริหารและการควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ส่วนกลางจะเป็นฝ่ายออกคำสั่งไปยังหัวเมือง โดยกษัตริย์จะส่งผ่านอัครมหาเสนาบดีหรือเสนาบดีซึ่งกำรงตำแหน่งเจ้ากรม ส่วนเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองเมืองในตำแหน่งอื่น ๆ ซึ่งทำหน้าที่รับนโยบายจากส่วนกลางก็ต้องรับผิดชอบในการบริหารราชการของตนต่อราชธานี ในบรรดาหัวเมืองทั้งหลายเมืองประเทศราชมีอิสระในการบริหารมากที่สุด ตามปกติทางราชธานีจะดำเนินการควบคุมหัวเมือง โดยการแต่งตั้งตำแหน่งยกกระบัตรออกไป สอดส่องดูแลการบริหารงานของเจ้าเมือง ตำแหน่งดังกล่าวนี้เป็นตำแหน่งท่านองผู้ตรวจราชการจากส่วนกลาง ขอบกฎหมายกำหนดว่าผู้เป็นยกกระบัตรสามารถเดินทางระหว่างเมืองราชธานีและหัวเมืองเพื่อรายงานข้อราชการต่าง ๆ แก่ส่วนกลางได้อย่างอิสระโดยเจ้าเมืองไม่มีสิทธิขัดขวางแต่อย่างใด² นอกจากการใช้ตำแหน่งยกกระบัตรเป็นผู้คอยควบคุมดูแลความเคลื่อนไหวของเจ้าเมืองต่าง ๆ แล้ว ตามกฎหมายยังห้ามเจ้าเมืองไปมาหาสู่กัน³ เพื่อป้องกันการรวมกำลังระหว่างเมืองต่าง ๆ ที่อาจทำให้อำนาจเมืองหลวงได้

2. เศรษฐกิจ

เศรษฐกิจของอยุธยาขึ้นอยู่กับ การเกษตรและการค้ามาตั้งแต่เริ่มแรก ดังมีหลักฐานในชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงการแทรกแซงทางการเมืองที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองกระทำต่อสุโขทัย โดย

¹ กรมพิณปาการ เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 108 - 179

² ต. หน้า 618

³ ต. หน้า 627

การปลอมพระองค์เป็นพ่อค้านำข้าวจากอยุธยาขึ้นไปขาย¹ จากคำให้การชาวกรุงเก่าทำให้ทราบว่า มีอาชีพอื่นที่แตกสาขาไปจากอาชีพหลักของคนไทยคือการค้าและหัตถกรรม² อย่างไรก็ตามการประกอบอาชีพทางการค้าของอยุธยาคงทำกันไม่มากนัก อย่างที่ดูรูแบร์ซึ่ง เป็นทูตฝรั่งเศสที่เข้ามายังอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชบันทึกเกี่ยวกับกิจการค้าเอาไว้ว่ามีการทำกันบ้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนการเพาะปลูกที่ทำกันเป็นส่วนใหญ่คือการปลูกข้าว³ สำหรับการค้ากับต่างประเทศที่กระทำกันในขณะนั้นก็คือการค้าขายกับหัวเมืองทางชายฝั่งตะวันออกของอินเดียและจีน สินค้าที่ซื้อขายกันภายในประเทศเป็นสิ่งของจำเป็นที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ที่สำคัญที่สุดได้แก่ข้าว นอกนั้นเป็นจำพวกผลไม้และของป่า ส่วนสินค้าที่ส่งออกไปขายต่างประเทศได้แก่ ไม้ฝาง ไม้สัก ดีบุก ตะกั่ว หนังสัตว์ และหนังปลากระเบน แม้ว่าจะมีตลาดสำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าแต่อยุธยาก็ยังอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ การประกอบอาชีพของประชาชนนอกจากรับราชการค้าขายและทำการประมงแล้ว ส่วนใหญ่จะทำการ เกษตร ผลผลิตที่ได้เมื่อ เหลือกิน เหลือใช้ภายในครอบครัวจึงนำออกไปจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนในตลาด⁴ อย่างไรก็ตามภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพดังกล่าว ชุมชนในสมัยอยุธยาก็ยังสามารถหาผลประโยชน์เข้าสู่โดยอาศัยระบบการควบคุมกำลังคนและการผูกขาดทางการค้าซึ่งจะได้นำมากล่าวในรายละเอียดต่อไป

2.1 การควบคุมกำลังคนในระบบเศรษฐกิจสมัยอยุธยา เนื่องจากอยุธยาและหัวเมืองขึ้นใกล้เคียงส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ดังนั้นการชลประทานขนาดใหญ่จึงไม่ใช่

¹ ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย แสง มณวิฑูร หน้า 102

² คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ หน้า 58

³ ดู รูแบร์ จดหมายเหตุดูแบร์ แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 315

⁴ พระราชพงศาวดารเล่ม 47 (พระราชพงศาวดารภาคที่ 75 (ต่อ) - 77) หน้า 155

สิ่งจำเป็นต่อการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรอันเป็นอาชีพหลักของประชากร และจากการที่กสิกรรมไม่
 ต้องพึ่งการชลประทานขนาดใหญ่ที่รัฐเป็นผู้จัด ดังนั้นการควบคุมกำลังคนของรัฐจึงเป็นไปในรูปของ
 การกระจายอำนาจควบคุมผู้คนและแรงงานออกไปในหมู่เจ้าขุนนางและข้าราชการ^(๑) การจัดสรร
แรงงานหรือที่เรียกกันว่าระบบไพร่ เกิดขึ้นจากการที่รัฐบาลได้ออกกฎหมายกำหนดให้ประชาชน
ทุกคนขึ้นทะเบียนสังกัดกับเจ้าขุนนางหรือข้าราชการมิฉะนั้นจะไม่ได้รับการคุ้มครองจากรัฐ^(๒) ผู้ที่
หน้าที่ควบคุมบุคคลในบังคับของตนเรียกว่า "มูลนาย" * ส่วนผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาเรียกว่า "ไพร่"
ส่วนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่รัฐได้รับจากระบบไพร่ก็คือการเกณฑ์แรงงาน และส่วนอื่นเป็นสิ่งที่
ที่ไพร่บางคนส่งให้กับรัฐซึ่งบุคคลผู้นั้นจะได้รับการยกเว้นจากการถูกเกณฑ์แรงงาน และสิ่งที่ไพร่
ส่งให้รัฐเพื่อให้ในทางราชการต่อมายังเหล่านี้รัฐบาลได้นำไปจำหน่ายผลประโยชน์ที่รัฐได้รับจากไพร่
ดังที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่รัฐสมัยอยุธยาพยายามผูกพันประชาชนเอาไว้กับระบบไพร่
ซึ่งเห็นได้จากกฎหมายที่กำหนดการควบคุมและลงโทษต่อผู้ที่กระทำผิดเกี่ยวกับเรื่องไพร่เอาไว้
หลายมาตรา**

๒.๒ การผูกขาดทางการค้าของรัฐบาลสมัยอยุธยา การที่รัฐบาลได้เข้ามามีบทบาทในการ
 ผูกขาดทางการค้าเริ่มมีหลักฐานปรากฏแน่ชัดในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๐๑ -

(๑) นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ ศรีธรรมเทศนคร หน้า ๕๒

(๒) กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า ๑๙๔

* ตามปกติแล้วระบบไพร่ มิใช่มีความสำคัญแต่ในทางเศรษฐกิจเท่านั้น ยังมีความสำคัญ
 เกี่ยวกับโยงถึงการเมือง-การปกครอง และสังคมด้วย ซึ่งจะได้นำไปกล่าวไว้ในแต่ละเรื่องเมื่อมี
 เนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

** กฎหมายที่กำหนดโทษ ผู้กระทำความผิดในเรื่องไพร่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง พระอัยการ
 อาญาหลวงมาตรา ๒๒, ๒๕, ๔๒ พระอัยการบ้านแผนกมาตรา ๑ ดูรายละเอียดได้ใน กฎหมายตรา
สามดวง หน้า ๑๘๓ หน้า ๑๘๙ หน้า ๔๖๓ หน้า ๔๙๐

2111) โดยได้ออกกฎหมายกำหนดประเภทสินค้าต้องห้ามขึ้นเป็นครั้งแรก อันได้แก่ กัญชา ไม้ฝาง คีนุก ซึ่งถือว่าเป็นสินค้าหายาก ห้ามประชาชนขายให้กับพ่อค้าต่างชาติ¹ โดยสินค้าเหล่านี้รัฐบาลจะเป็นผู้จำหน่ายให้กับพ่อค้าต่างชาติด้วยตนเอง¹ ส่วนสินค้าที่รัฐบาลรับซื้อจากเรือต่างชาตินั้น ปรากฏว่าในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148 - 2163) รัฐบาลเริ่มใช้สิทธิในการเลือกซื้อสินค้าก่อนผู้อื่น² เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 - 2189) สินค้าเกือบทุกชนิดต่างชาติต้องซื้อจากรัฐบาลซึ่งเข้ามาดำเนินการเป็นพ่อค้าคนกลางด้วยตนเอง³ จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รัฐบาลได้ขยายการค้าขายผูกขาดออกไปอย่างกว้างขวางโดย "พระองค์ไม่ทรงพอพระทัยที่จะทรงขายส่งเสียอย่างเดียว ยังเปิดร้านค้าในตลาดต่าง ๆ เพื่อขายปลีกด้วย ..."⁴ จะเห็นได้ว่าการผูกขาดทางการค้าของรัฐบาลสมัยอยุธยาได้มีการพัฒนาเป็นลำดับ เริ่มจากการกำหนดสินค้าต้องห้ามมาจนกระทั่งรัฐบาลเข้าดำเนินการค้าส่งและค้าปลีกด้วยตนเอง

* พ่อค้ายุโรปที่เริ่มเข้ามาค้าขายที่อยุธยาได้แก่ โปรตุเกสซึ่งเข้ามาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2034 - 2072) ภายหลังจึงมีชาติอื่นเข้ามาทำการค้าเพิ่มขึ้นคือฮอลันดา และสเปนเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. 2133 - 2148) อังกฤษเข้ามาในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ (2148 - 2163) ชาติสุดท้ายคือฝรั่งเศสเข้ามาในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 - 2231)

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 486 - 489

² กรมศิลปากร เอกสารจดล้นตาสมัยกรุงศรีอยุธยา (ค.ศ. 1608 - 1620 และ ค.ศ. 1624 - 1642) แปลโดย นันทา สุตกุล หน้า 57 - 58

³ ด. หน้า 158

⁴ ลาร์จูนแบร์ จดหมายเหตุลาร์จูนแบร์ แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 315

สำหรับกิจการค้าต่างประเทศโดยอาศัยเรือสำเภาหลวงตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏว่ามีการส่งสินค้าไปขายยังเมืองจีนมากที่สุด โดยอาศัยการค้าในระบบบรรณาการ¹ หลังจากนี้การค้าได้หยุดชงักไปชั่วระยะหนึ่ง เนื่องจากการทำสงครามกับพม่า และมาฟื้นฟูก่อขึ้นอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ² ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนอกจากจะทำการค้ากับจีนแล้ว พระองค์ยังได้ขยายตลาดการค้าออกไปยังญี่ปุ่นด้วย³ การขยายตลาดการค้าออกไปยังประเทศญี่ปุ่นในครั้งนี้ทำให้พ่อค้าฮอลันดาต้องประสบกับอุปสรรคสำคัญเพราะสินค้าของอยุธยาซึ่งฮอลันดาเป็นผู้นำไปขายให้กับญี่ปุ่นอยู่ก่อน ถูกรัฐบาลใช้วิธีบังคับซื้อจากประชาชนจนเรือสินค้าฮอลันดาไม่สามารถซื้อสินค้าได้ตามปริมาณที่ต้องการ เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชปรากฏว่าเรือฮอลันดาซึ่งแต่ก่อนเคยมาแวะที่อยุธยาปีละ 14 - 15 ลำลดลงเหลือเพียง 2 - 3 ลำเท่านั้น⁴ หลังจากการจลาจลปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปริมาณการค้าของชาติตะวันตกกับอยุธยาลดน้อยลง แต่รัฐบาลก็ยังดำเนินการค้าสำเภากับประเทศใกล้เคียงอีกต่อไปอย่างในสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (2251 - 2275) ปรากฏว่าเรือสินค้าจากอยุธยาได้เดินทางไปค้าขายยังเมืองจีน⁵ เกาหลี ญี่ปุ่น เวียดนาม ชวา สุมาตรา สิงคโปร์และอินเดีย⁶ แม้ว่า

¹ ทรัพย์ อวนสกุล "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยศรีอยุธยา" ธรรมศาสตร์ 3 : 18 - 39 กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2518

² กรมศิลปากร เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา (ค.ศ. 1608 - 1620 และ ค.ศ. 1624 - 1642) แปลโดย นันทา ชุตกุล หน้า 57 - 58

³ ศ. หน้า 78

⁴ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 25 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 41 (ต่อ) - 42 - 43) หน้า 209 - 210

⁵ Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siam Trade 1652 - 1853. p. 47.

⁶ วรากรณ์ หินานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 18

การค้าต่างประเทศในช่วงนี้ไม่ต้องแข่งขันกับชาติยุโรปอย่างที่ผ่านมา แต่รัฐบาลก็ยังคงดำเนินการค้า
 มุขขจรต่อไป¹ การผูกขาดการค้าของรัฐบาลซึ่งดำเนินการมาตั้งแต่ต้นสมัยอยุธยา นั้น รัฐบาลมี
วิธีการผูกขาดการค้าหลายวิธี ได้แก่ การกำหนดให้สินค้าบางประเภทเป็นสินค้าต้องห้ามซึ่งพ่อค้า
 ต่างชาติซื้อได้จากรัฐบาลเท่านั้น อย่างเช่น กฤษณา ฝาง ดีบุก หากเอกชนขายสินค้าเหล่านี้แก่
 พ่อค้าต่างชาติถือว่ามีความผิด เพราะเป็นสินค้าหายากและขายได้ราคาดี ซึ่งรัฐบาลได้สงวนสิทธิ
 ในการจำหน่ายสินค้าดังกล่าวแต่ผู้เดียว นอกจากวิธีการดังกล่าวข้างต้นแล้ว รัฐบาลยังถือสิทธิที่
 จะเลือกซื้อสินค้าจากพ่อค้าต่างชาติก่อน เอกชน วิธีการผูกขาดการค้าอีกวิธีหนึ่งคือการห้ามซื้อขายกัน
ในตลาดด้วยการซื้อ-เชื่อ มองอีกแง่หนึ่งข้อบังคับดังกล่าวน่าจะมีผลดีต่อผู้ขาย แต่ปรากฏว่าเป็น
 อุปสรรคต่อพ่อค้าต่างชาติ ซึ่งไม่อาจซื้อสินค้าสำคัญที่มีราคาแพงในปริมาณมาก ๆ ได้พอเพียงด้วย
 การจ่ายเงินแก่ผู้ขายทันทีที่ได้รับสินค้า การซื้อ-เชื่อชาวต่างประเทศทำได้ก็ต่อเมื่อซื้อสินค้าจาก
 รัฐบาลเท่านั้น² อุปสรรคเนื่องจากวิธีการผูกขาดอีกอย่างหนึ่งที่ชาวต่างชาติต้องประสบอยู่เสมอคือ
 การที่รัฐบาลใช้วิธีการกว้านซื้อสินค้าจากประชาชนโดยการบังคับซื้อ³ ซึ่งทำให้การซื้อขายโดยเสรี
 ระหว่างพ่อค้าต่างชาติกับประชาชน ไม่อาจกระทำได้อย่างสะดวก การผูกขาดทางการค้าที่กล่าวมา
 แล้วนั้น รัฐบาลอยุธยาจะกระทำโดยผ่านหน่วยงานที่สำคัญคือกรมพระคลังสินค้า บทบาทในการผูกขาด
 ของกรมพระคลังสินค้า ได้แก่ การรับซื้อสินค้าจากที่ชาวต่างชาตินำเข้ามา เป็นผู้ขายส่งและขายปลีก
 แก่พ่อค้าต่างชาติและประชาชน ทำหน้าที่จัดการค้าส่งภายในของหลวง เป็นผู้กำหนดโควตาการส่ง
 สินค้าออก⁴ เป็นผู้กำหนดราคาสินค้าในตลาดทั้งราคาซื้อและราคาขาย เป็นตัวแทนกษัตริย์ในการ

¹ Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siam Trade 1652 - 1853. p. 47.

² กรมศิลปากร เอกสารจดอันคาสัยกรุงศรีอยุธยา แปลโดย นันทา สุตกุล หน้า 147 -

⁴ ประชุมพงศาวดารเล่ม 25 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 41 (ต่อ) - 42 - 43) หน้า 312

ทำสัญญากับต่างประเทศ¹ จากการใช้วิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวทำให้รัฐบาลสมัยอยุธยาสามารถ
แสวงหาผลประโยชน์ในการผูกขาดทางการค้าได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการผูกขาดทางเศรษฐกิจจึง
เป็นผลประโยชน์ที่รัฐบาลควรนำมาจนผลประโยชน์อยุธยา

3. สังคม

แม้ว่าอยุธยาจะได้รับอิทธิพลฮินดูทางการเมือง-การปกครองเอาไว้มาก แต่การจัดระเบียบ
ทางสังคมของสมัยนี้ก็ไม่ได้รับเอาาระบบวรรณะเข้ามาใช้ อย่างไรก็ตามสังคมสมัยอยุธยาก็ยังมีการ
จัดระเบียบโดยการอาศัยชนชั้นหรือชนชั้นปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครอง ในทางปฏิบัติก็จัดเรียงซึ่งถือ
ว่าเป็นชนชั้นสูงสุด อาจถูกโค่นล้มอำนาจโดยขุนนางซึ่งขึ้นมาดำรงตำแหน่งแทนจากกรณีดังกล่าว
ชนชั้นจึงมีการเปลี่ยนแปลงได้ แต่การเปลี่ยนแปลงชนชั้นไม่ใช่เป็นสิ่งที่ทำได้โดยสะดวก เพราะ
มาตรการในการควบคุมสังคมในสมัยอยุธยามีกฎเกณฑ์มากมายที่มุ่งรักษาเสถียรภาพของชนชั้นและ
ยังมีการย้ำความแตกต่างระหว่างชนชั้นอย่างชัดเจนโดยการนำเอาระบบศักดินาเข้ามาใช้ สิ่งนี้
ช่วยให้เข้าใจถึงสภาพสังคมอยุธยาได้นั้นต้องพิจารณาจากสิ่งต่อไปนี้คือ พื้นฐานความคิดในการจัด
ระเบียบทางสังคม โครงสร้างของสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น และการสร้างสภาพแวดล้อม
ทางสังคม ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงในรายละเอียดดังนี้

3.1 ความคิดเกี่ยวกับการจัดระเบียบทางสังคมสมัยอยุธยา การที่อยุธยาได้รับเอาความคิด
ทางการเมืองตามคติฮินดูเอาไว้มาก โดยที่ความเชื่อดังกล่าวนี้ถือว่าเมื่อโลกเกิดมีความวุ่นวายหรือ
กษัตริย์ผู้เป็นเจ้าจะอวตารลงมาปราบยุคเข็ญบนโลกมนุษย์² ดังนั้นกษัตริย์หรือผู้ปกครองตามคติ
ฮินดูก็คือเพชฌฆาต แต่อยุธยารับเอาความคิดดังกล่าวมาเพียงบางส่วนโดยถือว่ากษัตริย์เป็นแค่
สมมุติเทพ กติฮินดูถือว่าภาระสำคัญของกษัตริย์คือการที่ทรงใช้อำนาจในการปกครองและปราบปราม
รวมถึงการลงโทษ และผู้ที่อยู่ใต้การปกครองจะต้องให้ความเคารพเชื่อฟัง³ ดังนั้นความสงบเรียบร้อย

¹ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 33 ข้อ - 40) หน้า 309

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ ศรีรวม เทพนคร หน้า 19

³ สมบัติ อ้นทรงค์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช แนวคิดทางการเมืองและสังคมไทย

ของสังคมจะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยการใช้อำนาจในการเข้าควบคุม สมาชิกของสังคมจึงมีอยู่สองระดับคือ ผู้ปกครอง และผู้ถูกปกครอง คดีเทวราชาของอยุธยาที่ได้ย้ำความสำคัญดังกล่าวนี้ด้วยกฎหมายสมัยอยุธยาซึ่งประกาศใช้ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 กำหนดให้ประชาชนทุกคนต้องขึ้นทะเบียนสังกัดกับผู้ที่มีอำนาจในการปกครองผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งผู้มีอำนาจดังกล่าวก็อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือว่าเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ด้วยเหตุนี้สังคมอยุธยาจึงแบ่งชนชั้นออกเป็นสองระดับคือผู้ปกครองหรือผู้บังคับบัญชา กับผู้ถูกปกครองหรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา

3.2 โครงสร้างของสังคมสมัยอยุธยา จากการจัดระเบียบสังคมที่แบ่งคนออกเป็นผู้ปกครอง และผู้อยู่ใต้ปกครองดังกล่าวแล้ว พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาชั้นสูงจึงอยู่ในฐานะสูงสุดของสังคมคือพระองค์เป็น "เจ้าแผ่นดิน" และ "เจ้าที่วัด" ในทางกฎหมายได้กำหนดเอาไว้ว่า "แผ่นดิน เป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์จะให้ผู้ใหญ่อยู่น้อย ๆ เป็นผู้อยู่ก็ได้ ...¹ ตามข้อกำหนดดังกล่าวกษัตริย์จึงมีอำนาจสูงสุดในการกำหนดความเป็นไปของสังคม พระองค์จึงเป็นศูนย์รวมของสังคมซึ่งแวดล้อมไปด้วยเจ้านาย ขุนนาง อันเป็นชนชั้นปกครอง โดยพระมหากษัตริย์ได้มอบหมายให้บุคคลเหล่านี้มีหน้าที่บังคับบัญชาตลอดจนกำกับตามความสำคัญของตำแหน่งหน้าที่และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การควบคุมดังกล่าวจะลงไปเป็นชั้น ๆ จนถึงระดับต่ำสุดคือประชาชนธรรมดาหรือไพร่ ดังนั้นการจัดหมู่ไพร่พลแบบกรมกองต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาจึงไม่ได้เป็นเพียงกลไกในการบริหารของรัฐเท่านั้น แต่ควรถือได้ว่าเป็นรูปแบบในการจัดหน่วยทางสังคมด้วย ในกรมกองต่าง ๆ จะประกอบไปด้วยสมาชิกสองประเภทคือ ผู้บังคับบัญชาและผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา โดยผู้บังคับบัญชาในหน่วยย่อย จะขึ้นอยู่กับผู้บังคับบัญชาในหน่วยใหญ่ตามสายงาน เหนือขึ้นไปเป็นลำดับ จนถึงผู้บังคับบัญชาสูงสุดคือกษัตริย์ ดังนั้นถ้าจะจัดโครงสร้างตามสายงานดังกล่าวก็เหมือนกับรูปปิรามิด คือฐานอันเป็นส่วนล่างสุดเปรียบได้กับสมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมอันได้แก่ประชาชนโดยทั่วไป ส่วนกลางก็ได้แก่บรรดามูลนายหรือผู้บังคับบัญชาทั้งหลาย และจุดสุดยอดคือกษัตริย์ โดยส่วนกลางจะเป็นตัวเชื่อมระหว่างจุดยอดสุดกับส่วนฐานหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มูลนายเป็นตัวเชื่อมระหว่างไพร่กับรัฐ การควบคุมทางสังคมที่มี

โครงสร้างแบบนี้ จุดสุดท้ายจะควบคุมส่วนกลางและส่วนกลางจะทำหน้าที่ควบคุมส่วนฐานไว้อีกชั้นหนึ่ง ถ้าส่วนยอดไม่สามารถควบคุมส่วนกลาง หรือส่วนกลางควบคุมส่วนฐานเอาไว้ไม่ได้ สังคมก็จะคงรูปแบบอยู่ไม่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าปราศจากส่วนฐานแล้วส่วนกลางและส่วนยอดไม่อาจคงรูปอยู่ได้ เพราะความมั่นคงของส่วนบนขึ้นไปต้องอาศัยฐาน เพราะไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจหรืออำนาจทางการเมืองก็ต้องอาศัยฐานกำลังจากระดับล่าง เป็นตัวหนุนที่สำคัญ

3.3 ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม ตามกฎหมายทางราชการความสัมพันธ์ของ

สมาชิกในสังคมของอยุธยาจะเป็นไปตามระดับชั้น คือเมื่อผู้บังคับบัญชาออกคำสั่งตามระเบียบประเพณี ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาต้องปฏิบัติให้เป็นไปตามคำสั่งนั้น ผู้ฝ่าฝืนคำสั่งจะถูกลงโทษ หากบุคคลที่ทำผิดนั้นเป็นผู้มีฐานะสูงในทางสังคมก็จะถูกลงโทษทางสังคมลง แต่ถ้าเป็นขุนนางก็就会被ปลดลงเป็นไพร่ แต่ถ้าบุคคลผู้นั้นเป็นไพร่ก็就会被ปรับหรือจำคุก¹ เพราะบุคคลชั้นต่ำอย่างไพร่ย่อมไม่มีอิทธิฤทธิ์ที่จะถูกถอดถอนให้สูญเสียสถานภาพทางสังคม จะมีอยู่ก็เพียงอิสรภาพที่มีอยู่อย่างจำกัดและเงินตราที่อาจมีอยู่บ้างเท่านั้น ตามปกติแล้วผู้บังคับบัญชาที่เป็นมูลนาย มีอำนาจหน้าที่ในการควบคุมและรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ในสังคมของไพร่เกือบทุกด้าน ตั้งแต่ควบคุมการโยกย้ายถิ่น การประกอบอาชีพ ความประพฤติ และระงับการมีพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างไพร่ด้วยกัน นอกจากนี้ยังต้องให้ความช่วยเหลือตามข้อบังคับแห่งกฎหมายในกรณีที่ไพร่ได้รับความเดือดร้อน⁽²⁾ ส่วนหน้าที่ของไพร่นอกจาก เชื้อพึงคำสั่งแล้วก็จะสละแรงงานและสิ่งของให้กับมูลนายของตน³ ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เป็นไปตามเงื่อนไขที่รัฐกำหนด และอนุโลมให้กระทำการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันได้โดยไม่ผิดกฎหมายแต่อย่างใด สำหรับความสัมพันธ์นอกระบบ เป็นการส่วนตัว หากเกินขอบเขตหรือทำให้รัฐเสียผลประโยชน์ซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อความมั่นคง จะถูกลงโทษตามกฎหมาย อย่างเช่นกฎหมายกำหนดเอาไว้ว่า "แต่หน้า 10,000 ลงมา

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 501

² หน้า 292 หน้า 377 หน้า 401 หน้า 434

³ หน้า 485 หน้า 681

ถึงนา 1,600 แลไปมาหากันถึงเรือนกัณฑ์ที่สังกัดแห่งใด ๆ กัณฑ์โทษพันคอรับเชิณ¹ นอกจากนี้ยังห้ามขุนนางระดับสูงมีความสัมพันธ์เป็นการส่วนตัวกับเชื้อพระวงศ์ ตามกฎหมายกำหนดเอาไว้ดังมี "ลูกขุนนา 10,000 ถึงนา 800 และไปคอบหาพระราชบุตรพระราชธิดาให้ถึงตาย ..."² ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายกับไพร่ที่ไม่ถูกต้องตามระเบียบก็ถือว่ามีความผิด อย่างเช่นห้ามมุลนายช่วยเหลือไพร่ที่หลบหนีราชการ การที่มุลนายเอาไพร่หลวงมาลักเป็นไพร่สมของคน หรือกรณีไพร่ได้บังคับบัญชากระทำผิด ทวามุลนายช่วยเหลือโดยการปกปิดหรือหาทางให้หลบหนี มุลนายผู้นั้นจะต้องรับโทษแทนไพร่ จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ของสมาชิกสังคมสมัยอยุธยาต้องเป็นไปตามระเบียบและกฎเกณฑ์ของรัฐอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์กันนอกกระบวนราชการถูกจำกัดขอบเขตตามกฎหมาย เพราะความสัมพันธ์กันเช่นนี้อาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงและผลประโยชน์ของรัฐบาลโดยตรง

3.4 การสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคม ที่บุคคลซึ่งอยู่ในฐานะผู้นับถือศาสนาได้รับพระราชทานจากกษัตริย์ก็คือ ยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินา* ตลอดจนสิทธิพิเศษ

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 94

² ด. หน้า 50

*คำว่า "ศักดินา" ได้มีผู้ให้ความหมายแตกต่างกันออกไป สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชูปภาพ ทรงอธิบายว่า หมายถึงข้อจำกัด เกี่ยวกับที่ดินจำนวนหนึ่งซึ่งบุคคลมีสิทธิครอบครอง เช่น ไพร่ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกินกว่า 25 ไร่ ข้าราชการที่มีศักดินา 400 ก็ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกินกว่า 400 ไร่ ดร.ควอยช์เวลล์ (Quaritch Wales) ให้ความหมายว่าเป็นอำนาจในการถือที่ดิน เช่น ไพร่มีศักดินา 25 ไร่แสดงว่าไพร่ผู้นั้นได้รับที่ทำกินไม่เกิน 25 ไร่ แต่มุลนายซึ่งมีศักดินา 5,000 จะได้รับที่ดินที่มีหลายสิบล้านไร่ด้วย ต่อมาระบบศักดินาได้เปลี่ยนมาเป็นระบบที่มีพื้นฐานผูกพันส่วนบุคคล ศักดินาจึงไม่ได้เกี่ยวข้องกับการถือที่ดินโดยตรง แต่เป็นสิ่งที่จะบอกได้ว่าบุคคลนั้นมีคนในครอบครองจำนวนมากน้อยเท่าใด เช่นไพร่มีศักดินา 25 ไร่ มุลนายซึ่งมีศักดินา 400 ไร่ ก็จะมีคนใต้ 16 คน

อื่น ๆ* อันรวมไปถึงเครื่องประดับยศประดับ เกียรติ** และจำนวนคนที่อยู่ภายใต้การควบคุมมากนักน้อย ตามยศฐาบรรดาศักดิ์ของแต่ละคน สิ่งเหล่านี้นับว่าเป็น เครื่องมือสำคัญอันหนึ่งที่สร้างสภาพแวดล้อม ทางสังคมในสมัยอยุธยาให้เป็นแบบสังคมชนชั้นที่ชัดเจน เพราะยศฐาบรรดาศักดิ์และสิ่งประดับ เกียรติ ทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ช่วยให้เห็นความสำคัญและบ่งบอกให้ทราบถึงความแตกต่างของบุคคลแต่ละชั้นหรือแต่ละระดับ แม้ว่าจากวิธีการดังกล่าวทำให้สังคมเกิดการแบ่งแยกชนชั้นโดยชัดเจนคือในระดับผู้ปกครอง หรือผู้บังคับบัญชาจะมีสถานภาพทางสังคมสูงขึ้น และในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เห็นความต่ำต้อยของผู้ ถูกปกครอง แต่ละสังคมดีในการควบคุมหรือบังคับบัญชา เพราะว่าสภาพที่แตกต่างกันตามฐานะจะเป็น ส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้อยู่ใต้บังคับ เกิดความเคารพยำเกรงต่อเจ้านายของตน ช่วยให้การจัดระเบียบทาง สังคมมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป การเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยอยุธยา มีลักษณะที่สำคัญ คือการเมือง-การปกครองนั้นได้รับอิทธิพลจากลัทธิ เทวราชาซึ่ง เห็นได้จากความคิดในเรื่องความเป็น สมมติเทพของกษัตริย์ ซึ่งถูกนำมาอ้างเพื่อสิทธิธรรมทางการเมือง ดังนั้นการสร้างสัญลักษณ์ทางการเมืองจึงได้ เน้น เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ ส่วนสิ่งที่ช่วยเสริมให้ตำแหน่งกษัตริย์มีความ ศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขามยิ่งขึ้นก็คือมาตรการในการรักษาความปลอดภัยที่กำหนดข้อลงโทษอย่างรุนแรง และการประกอบพิธีกรรมตามคติพราหมณ์ สำหรับการจัดรูปแบบการปกครองก็เป็นลักษณะที่กษัตริย์ พยายามรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลาง โดยจัดแบ่งหัวเมืองออกเป็นระดับชั้นต่าง ๆ ๓ ระดับ ซึ่งหัวเมือง เหล่านี้ถูกควบคุมจากราชธานี โดยตำแหน่งยกกระบัตรและยังได้ออกกฎหมายควบคุม เกี่ยวกับการ สร้างความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อ เมืองหลวงได้ สำหรับทางด้าน เศรษฐกิจในสมัยอยุธยา อาชีพส่วนใหญ่ของประชาชนขึ้นอยู่กับ การ เกษตรและการค้า ลักษณะ เศรษฐกิจ

* สิทธิพิเศษ เป็นสิ่งที่ได้รับตามความมากน้อยของศักดินาอย่างเช่นผู้มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป ถือเป็นชนชั้นขุนนางซึ่งได้รับสิทธิพิเศษโดยตัวเองและลูกหลานไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน

** เครื่องประดับยศเพื่อเป็น เกียรติที่ได้รับมีความสำคัญมากขึ้นอยู่กับตำแหน่งและศักดินา ส่วนใหญ่เป็นของใช้ อย่างเช่น คานหาม เรือ ข้าง ม้า และเครื่องประดับอื่น ๆ ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า ๓๕ - ๔๒

โดยทั่วไปเป็นแบบยังชีพ ภายใต้ระบบ เศรษฐกิจดังกล่าวนี้ รัฐบาลมีวิธีการแสวงหาผลประโยชน์โดยอาศัยการควบคุมกำลังคนในระบบ เศรษฐกิจอันเป็นการจัดสรรแรงงาน โดยมอบหมายให้ผู้นำทำหน้าที่ควบคุมคนไว้ในบังคับ ซึ่งเรียกการควบคุมดังกล่าวว่า "ระบบไพร่" ภายใต้ระบบดังกล่าว รัฐบาลสามารถแสวงหาผลประโยชน์โดยได้รับความช่วยเหลือและแรงงาน เกณฑ์ นอกจากนี้ผลประโยชน์ที่รัฐได้รับอีกอย่างหนึ่งคือการผูกขาดทางการค้า โดยมีหน่วยงานที่รับผิดชอบคือ กรมพระคลังสินค้า สำหรับสังคมในสมัยอยุธยาเป็นสังคมที่มีการแบ่งชนชั้น เพราะได้รับอิทธิพลทางความคิดจากอินเดีย การจัดระเบียบทางสังคมจึงได้ถ่ายทอดอิทธิพลมาจากความ เชื่อทางอินเดียที่ถือว่า กษัตริย์เป็นภาคหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าซึ่งพระองค์ต้องใช้อำนาจในการปกครองสังคม จากความคิดดังกล่าวนี้จึงมีการแบ่งชนชั้นทางสังคมออกเป็นสองระดับคือผู้ปกครองและผู้ที่อยู่ใต้อำนาจปกครอง ซึ่งในทางปฏิบัติกษัตริย์ได้มอบหมายให้เจ้านาย ขุนนางเป็นผู้ทำหน้าที่ปกครองบุคคลซึ่งรัฐบังคับให้มาขึ้นสังกัดกับผู้มีอำนาจด้วย เหตุนี้โครงสร้างทางสังคมในสมัยอยุธยาจึงมีกษัตริย์เป็นศูนย์กลาง ทำหน้าที่ควบคุม เจ้าขุนนาง ซึ่งพวกนี้จะควบคุมประชาชนธรรมดาเอาไว้อีกชั้นหนึ่ง โครงสร้างดังกล่าวจึงเปรียบได้กับรูปปิรามิด คือกษัตริย์อยู่ในส่วนยอดสุด ส่วนกลางเป็นเจ้านายและขุนนางและฐานคือไพร่ ส่วนความสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคม เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของรัฐ ความสัมพันธ์นอกระบบราชการถูกควบคุมตามกฎหมาย โดยเคร่งครัด นอกจากนี้การสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมได้แก่ การให้บรรดาศักดิ์กับผู้นับถือศาสนา ซึ่งได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดการแบ่งแยกชนชั้นโดยชัดเจน แต่กลับมีผลดีในการควบคุมและการจัดระเบียบทางสังคม

ความคิดทางการเมือง-การปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภายหลังการเสียกรุงครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2310 ศูนย์กลางการปกครองของไทยได้ย้ายมาอยู่กรุงธนบุรี ในช่วงระยะเวลา 15 ปี ของการครองราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นช่วงที่ผู้นำประเทศดำเนินการ สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับบ้านเมือง โดยการรวบรวมเอาชุมนุมอิสระต่าง ๆ เข้ามาอยู่ภายใต้ศูนย์กลางปกครองกันเดียวกัน ภายหลังจากที่พระเจ้าตากสินมหาราชสวรรคตแล้ว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชซึ่งขณะดำรงตำแหน่งสำคัญเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจทางการเมืองอย่างสูงได้สถาปนาพระองค์ขึ้น เป็นกษัตริย์ภายใต้ราชวงศ์จักรีและทรงสร้างศูนย์กลางอำนาจรัฐแห่งใหม่ขึ้นที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2325 พร้อมกันนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ได้ทรงสถาปนาอุดมการณ์รัฐขึ้นมาใหม่ โดยการยก เลิกลัทธิ เพชรราชาและนำเอาลัทธิพุทธราชาเข้ามาใช้แทน เพื่อ เป็นแนวทางในการปกครองรัฐของพระองค์ ซึ่งจะได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับความคิดใหม่ทางการเมืองดังนี้

1. ความคิดทางการเมืองแบบพุทธราชา*

ความคิดทางการเมืองแบบพุทธราชาได้ปฏิเสธการเชื่อมโยงกษัตริย์เข้ากับเทพเจ้าของศาสนาฮินดู แต่หันมาเชื่อมโยงกษัตริย์เข้ากับพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ซึ่งเห็นได้จากความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ รัฐ และประชาชน ตามคติของพุทธศาสนา

ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ในอุดมคตินั้นเมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สิ่งที่มองเห็นเด่นชัดอย่างหนึ่งก็คือ การกล่าวถึงกษัตริย์ในอุดมคติเอาไว้ว่าจะต้อง เป็นผู้มี

*พุทธราชาแตกต่างจากธรรมราชาที่ ธรรมราชาถือว่ากษัตริย์เป็นผู้ปกครองโดยอาศัยหลักธรรม แต่พุทธราชาถือว่ากษัตริย์เปรียบ เหมือนพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ ซึ่งกำลังสั่งสมบุญบารมีเพื่อบรรลุโพธิญาณในอนาคต

อัคริภาพพิเศษที่สำคัญสองประการคือ ความสามารถในการผดุงธรรม กับผู้เป็นผู้นำประชาชนให้
 พันทุกขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า¹ การะกิจของกษัตริย์มีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การบรรลุถึงพระโพธิญาณ²
 มิใช่กระทำเพื่อเสริมสร้างอำนาจของกษัตริย์ การผดุงธรรมของกษัตริย์ก็ได้แก่ การทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองสืบไป ส่วนการช่วยเหลือประชาชนให้พ้นทุกข์ก็โดยการปกป้องภัยพิบัติ
 ทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นในโลกนี้ และเป็นผู้ชักชวนชักนำให้ประชาชนประกอบกิจอันเป็นบุญกุศลเพื่อ
 ความสุขในโลกหน้า การะกิจเช่นนี้ของกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ถูกนำไป เปรียบ เทียบ
 กับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ผู้ซึ่งนำสรรพสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากท่วงวิภวสงสาร³ ซึ่งเป็น
 การเชื่อมโยงกษัตริย์เข้ากับพระโพธิสัตว์ต่างแนววิถีของลัทธิพุทธราชาชนั้นเอง

สำหรับความคิดเกี่ยวกับรัฐและประชาชน ในทัศนะของผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 ถือว่า รัฐคือวิภวสงสาร ส่วนประชาชนนั้นเป็นสัตว์โลกซึ่งมีวิบากกรรมที่ส่งผลมาแต่ชาติปางก่อน เมื่อ
 มาเกิดในชาตินี้ต่างก็ต้องชดใช้กรรมดีและกรรมชั่วที่ติดตัวมา บางคนอาจมีกิเลสน้อย บางคนก็ยัง
 หลงผิดเผลออยู่ในกิเลสอันเป็นโทษ⁴ ดังนั้นบรรดาประชาชนอันเป็นสัตว์โลกที่มีกิเลสทั้งหลายจะหลุด
 พ้นไปจากท่วงวิภวสงสารได้ก็โดยการชักนำของพระมหากษัตริย์ผู้เปรียบประดุจพระโพธิสัตว์ ผู้ทรง
 พระกรุณาธิคุณสมพระมหาเมตตาอดปราชาราชฤทธิ์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต เพื่อว่าเมื่อบุคคลผู้นั้นได้
 ล้นพ้นวิภวไปแล้ว "จิตรก็ประหวัดเข้าเอาธรรมกุศลซึ่งคุ้นเคยนั้นก็เป็นมหายัตริย์กำลังเกียรกรกระทำยัง

สมเด็จพระวรมหาญาณสังวรเจ้าคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

หน้า 425

² กรมศิลปากร "พระราชกำหนดใหม่" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 544

หน้า 676

³ ฎ. หน้า 756 - 757

⁴ ฎ. หน้า 704 หน้า 724

บาป เสียได้ก็ขึ้นไป เสวยสวรรค์สมบัติ ...¹ ดังนั้นรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือที่ซึ่ง
พระมหากษัตริย์ใช้ในการปฏิบัติพระราชภารกิจโดยบำเพ็ญเพียรพระองค์อย่างพระโพธิสัตว์โดย
สังฆมณารมีย์เพื่อจะได้บรรลुพระโพธิญาณภายในชาติหนึ่ง ซึ่งต่างกับรัฐในสมัยอยุธยาอันเป็นที่ตั้งสมณานาจ
ของพระมหากษัตริย์ผู้ดำรงพระองค์แบบสมมุติเทพ ดังนั้นรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงไม่ใช่
ทำหน้าที่เพียงเพื่อรักษาด้วยกฎหมายที่กำหนดความสัมพันธ์ของประชาชนในโลกนี้เท่านั้น แต่รัฐใน
อุดมคติต้องเข้ามาเอาใจใส่ในสวัสดิภาพทางวิญญาณของประชาชนด้วย²

2. ปัจจัยสำคัญที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดความคิดแบบพุทธราชา

การที่พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา มุ่งให้ความสำคัญต่อความคิดแบบเทวราชาอย่างมาก
ก่อให้เกิดปัญหาสำคัญที่มองเห็นอย่างเด่นชัดอยู่สองประการคือ ความขัดแย้งระหว่างอุดมการณ์รัฐ
ตามคติฮินดูกับอุดมการณ์สังคมของพุทธศาสนา และอุปสรรคในการประสานอุดมการณ์ทั้งสองเข้า
ด้วยกัน เพราะว่ากิจกรรมทางการเมืองของรัฐตามคติฮินดูบางครั้งสวนทางกับคติของสังคมพุทธศาสนา
อย่างเช่น หลักฐานจากคำให้การชาวกรุงเก่า มุ่งยกย่องกษัตริย์ที่ทรงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนา และ
มีเมตตาธรรมต่อประชาชนเท่านั้น ดังที่ได้กล่าวถึงกษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรม เอาไว้ตอนหนึ่งว่า
"พระดีโลกนาลนั้นทรงรู้พระไตรปิฎกมาก ทรงพระศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธานุภาพยิ่งกว่ากษัตริย์
ก่อน ..."³ และในสมัยกษัตริย์องค์นี้ประชาชนได้รับความร่มเย็นเป็นสุข เพราะความมีเมตตาธรรม

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 756 - 757

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา หน้า 31

³ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า

ของพระองค์ มีหลักฐานที่เขียนโดยบุคคลร่วมสมัยกล่าวถึงความเสื่อมโทรมของสังคมอยุธยาเอาไว้ว่าเนื่องจากกษัตริย์ปราศจากศิริโอตตปละ ทำให้เสนาบดีอำมาตย์ และประชาชนต่างพากันตั้งอยู่ในอสังกรรมและ เบียดเบียนซึ่งกันและกันจนบ้านเมืองเกิดการจลาจล¹ จากหลักฐานทั้งสองอย่างที่ยกมานั้น เป็นการชี้ให้เห็นถึงความรู้ลึกของบุคคลที่มีต่อกษัตริย์ที่ประพฤติพระองค์แตกต่างกัน กษัตริย์ที่มีธรรมะได้รับการยกย่อง แต่กษัตริย์ที่ปราศจากธรรมะ เป็นต้นเหตุ ให้สังคมปั่นป่วน ลักษณะที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของการปกครองแบบลัทธิเทวราชา ก็คือการยึดถือคติที่ว่า รัฐจะดำรงอยู่ได้อย่างมีระเบียบก็โดยอาศัยอำนาจเด็ดขาดของกษัตริย์ในการควบคุม ดังนั้นกฎหมายในสมัยอยุธยาจึงได้ย้มาถึงความสำคัญของคำสั่งซึ่งถือ เป็นพระบรมราชโองการของกษัตริย์ว่าสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด โดยเปรียบเทียบ เอาไว้ว่า พระบรมราชโองการของกษัตริย์นั้น "ดุจตั้งขวานฟ้าถึงมาหว่านผ่าถูกต้องต้นไม้ แลภูเขามิอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมหักทำลายไป"² แต่ความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนานั้นถือว่าสังคมจะดำรงอยู่ได้ก็โดยที่กษัตริย์ต้องเป็นผู้สามารถผดุงธรรม ตัวอย่างความเชื่อนี้เห็นได้จากเพลงยาวพญาภรณ์กรุงศรีอยุธยา* ซึ่งได้กล่าวถึงความพินาศของกรุงศรีอยุธยาเอาไว้ว่าต้นเหตุสำคัญมาจากที่กษัตริย์ทรงละทิ้งทศพิธราชธรรม³ จะเห็นได้ว่าระหว่างคติฮินดูกับพุทธศาสนา

¹ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน สังคีตยวงศ์พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย
หน้า 402 - 403

² กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 685

* คำพญาภรณ์กรุงศรีอยุธยา แด่งขึ้นในสมัยอยุธยาไม่สามารถทราบผู้แต่งโดยแน่ชัด
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงให้ขอรินิจยเอาไว้ว่า ผู้เขียนคงได้รับอิทธิพลมาจาก
มหาสุปินชาตกรซึ่งกล่าวถึงพุทธธรรมฝ่าย กัณณะอาเทศ 18 ประการตามพระสุบินของกษัตริย์
ปะเสนทิ ดูรายละเอียดได้ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 37 หน้า 136 - 138

³ ประชุมพงศาวดารเล่ม 37 ประชุมพงศาวดารภาคที่ 83 (เกอ) เรื่องกรุงเก่า
หน้า 136 - 138

มีความขัดแย้งกันในเรื่องของการดำรงอยู่ของรัฐ เพราะฝ่ายฮินดูเน้นเรื่องการใช้อำนาจของ
กษัตริย์ควบคุมสังคม แต่ทางพุทธศาสนาเน้นเรื่องจริยธรรมทางการปกครองและจริยธรรมที่สำคัญ
ที่สุดคือทศพิธราชธรรม* ขณะที่กษัตริย์สมัยอยุธยาถือว่าอำนาจเด็ดขาดของพระองค์นั้นมาจากความ
เป็นเทพโดยสมบูรณ์¹ แต่กษัตริย์ตามคติพุทธศาสนานั้นต้องเป็นผู้ใช้อำนาจโดยธรรมจึงจะทำให้รัฐ
ดำรงอยู่ได้อย่างสงบสุข ถ้าผู้นำขาดคุณธรรมทางการปกครองความวุ่นวายจะเกิดขึ้น²

เมื่ออุดมการณ์รัฐแบบฮินดูขัดแย้งกับอุดมการณ์สังคมของพุทธตามหัวอย่างที่กำลังกล่าวมาแล้ว
ปัญหาสำคัญคือผู้นำประเทศต้องรับภาระในการประสานอุดมการณ์ทั้งสองเข้าด้วยกันให้ได้อย่างกลมกลืน
จึงจะทำให้สมาชิกของรัฐดำรงอยู่ได้อย่างมีความสุขและกษัตริย์สามารถรักษาราชบัลลังก์ของพระองค์
ไว้ได้โดยไม่มีผู้แย่งชิง จากจดหมายเหตุของ เยเรเมียส ฟอนฟลิต (Jeremias van Vliet)**
ได้กล่าวถึงการปฏิบัติภารกิจของกษัตริย์อยุธยาเอาไว้หลายองค์ ซึ่งอาจนำมาเปรียบเทียบกับ
ชัดเจนระหว่างกษัตริย์ที่สามารถประสานอุดมการณ์รัฐของฮินดูและอุดมการณ์พุทธเข้าด้วยกัน กับ
กษัตริย์ที่ละเลยต่อภารกิจดังกล่าว อย่างเช่นกล่าวถึงพระเจ้าเมศวรว่าเป็นกษัตริย์ที่ไม่ค่อยฉลาด
มีนิสัยโหดร้าย ตระหนี่ไม่สนพระทัยในความเป็นอยู่ของประชาชน ทรงสนพระทัยศาสนาเพียงเล็กน้อย
ด้วยเหตุนี้เมื่อพระองค์ครองราชย์ได้เพียง 3 ปี ก็ถูกถอดออกจากตำแหน่งโดยพระปิตุลา จะเห็นได้
ว่าเหตุผลที่ถูกนำมาอ้างคือ เมื่อกษัตริย์ละเลยต่อทศพิธราชธรรมบางประการพระองค์ก็ขาดคุณสมบัติ

*พระพุทธเจ้าทรงตรัสทศพิธราชธรรม อันเป็นหลักธรรมสำหรับผู้นำไว้ 10 ประการคือ
ทาน (เสียสละ), ศีล (ประพฤติดี), ปริจจาค (ความเป็นไทย), อาชชวะ (ใจซื่อตรง), มัทนวะ
(สุภาพอ่อนโยน), ตปะ (มีตบะ), อักโกธะ (ไม่เจ้าอารมณ์), อวิหิงสา (ไม่เบียดเบียน), ขันติ
(มีความอดทน), อวิโรธนะ (ไม่ห่อเหี่ยวขบเซา)

1 กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 685

2 สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องพระธรรมวินัย

หน้า 402 - 403

**คำরাบบางเล่มเรียกชื่อ เยเรเมียส ฟอนฟลิตว่า วันวลิต

ในการเป็นผู้นำ ราชบัลลังก์จึงตกไปสู่บุคคลอื่น ในพระราชพงศาวดารฉบับดังกล่าวได้บรรยายถึง การประกอบพระราชกรณียกิจของพระเจ้าทรงธรรมเอาไว้ว่า "ทรงปรับปรุงศาสนาและกฎหมาย ในแผ่นดิน ทรงมีพระกรณียกิจร่วมกับคนจนและพระสงฆ์ ทรงปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง"¹ จากตัวอย่าง ของพระเจ้าทรงธรรมที่ยกมาแล้วจึง เป็นแบบอย่างของกษัตริย์ที่สามารถปฏิบัติพระราชกรณียกิจตาม ความมุ่งหวังของสังคมพุทธศาสนาซึ่งจะทำให้ประชาชนอยู่กันอย่างมีความสุข* ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าการที่กษัตริย์อยุธยาให้ความสำคัญต่อลัทธิเทวราชา เพื่อมุ่งที่จะรักษาอำนาจของกษัตริย์ บางครั้งต้องประสบกับปัญหาในการประสานหลักธรรมทางการปกครอง เข้ากับกิจกรรมทางการเมือง อย่างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีเหตุการณ์สำคัญคือ เกิดความขัดแย้งระหว่างสถาบันกษัตริย์ กับฝ่ายศาสนา ซึ่งทำให้พระสงฆ์หลายรูปถูกกษัตริย์สั่งลงโทษอย่างรุนแรง ผลที่ตามมาคือประชาชน ลงความ เห็นว่าการกระทำของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในครั้งนี้ เป็นการดูหมิ่นศาสนา ใน บรรดาพระสงฆ์ทั้งหลายก็พากันคิดเถียงว่าพระองค์ไม่อยู่ในศาสนาและ เป็นกษัตริย์ที่ไร้ศีลธรรม² ดังนั้นการทำให้รัฐประหารที่เกิดขึ้นในช่วงปลายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งกระทำโดยพระเพทราชา

๑:

๑๗๖๖

¹วัน วลีต พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182 เกร็ด เค. วิทยากร บรรณาธิการแปล หน้า 31 - 32

*จดหมายเหตุของ เเย เร เมียส ฟอนฟลิตมีส่วนที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อความคิดของคน อยุธยาอยู่ไม่น้อยโดยเฉพาะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ช่วงก่อนที่เขาจะเข้ามาในปี พ.ศ. 2178 ใน รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะฟอนฟลิตยืนยันว่าหลักฐานก่อนหน้านี้เขาได้มาโดยการ สืบสาวจากพงศาวดารและซักถามจากคำบอกเล่าที่ได้รับการเห็นพ้องต้องกัน เป็น เอกฉันทจากผู้ บอกเล่าหลายฝ่าย

²กรมศิลปากร ประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ฉบับจุฬาราชมนตรี แปลโดย สมศรี เลี่ยมธรรม หน้า 38

ปรากฏว่าได้รับการสนับสนุนจากประชาชนและพระสงฆ์เป็นอย่างดี¹ ดังนั้นการกระทำของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งถูกติเตียนว่าลบหลู่ศาสนาและไร้ศีลธรรม น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประชาชนหันไปให้การสนับสนุนสมเด็จพระเพทราชาในการยึดอำนาจและโค่นล้มราชบัลลังก์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในครั้งนี้

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตีเตียนการปฏิบัติพระองค์ของกษัตริย์แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวงโดยผ่านพระราชพงศาวดารอยุธยาที่ทำการชำระในสมัยของพระองค์ว่า ขาดสิทธิธรรม เพราะไม่สามารถตั้งธรรมและปกครองประชาชนให้มีความสุขได้² นอกจากนี้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังทรงปฏิเสธพิธีกรรมที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ขององค์พระมหากษัตริย์เหนือกว่าพระรัตนตรัยโดยพระองค์ให้ข้อคิดเห็นว่าไม่ถูกต้องและเป็นบาป และยังได้โปรดให้เผาทำลาย ศิวลึงค์ซึ่งตามความเชื่อของฝ่ายฮินดูถือว่าเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะอีกด้วย โดยห้ามไม่ให้เอามาเคารพบูชาอีกต่อไป³ การที่พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับการกระทำดังกล่าวว่าเป็นสิ่งถูกต้องดีงาม นั้นเป็นการปฏิเสธอุดมการณ์ตามความเชื่อของฮินดูซึ่งขัดกับคตินุศาสน์ อย่างเช่นการย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์เหนือพระรัตนตรัยในพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงประกาศเปลี่ยนแปลง โดยนำเอาพระรัตนตรัยเข้ามาเป็นประธานในพิธีแทนพระบรมรูปของพระรามาศักดิ์สิทธิ์ 1 พระองค์ทรงวิจารณ์การกระทำพิธีแต่ก่อนครั้งสมัยอยุธยาว่าไม่ถูกต้อง แม้มีผู้ไม่เห็นด้วยกับการเคารพพระบรมรูปกษัตริย์ก่อนพระรัตนตรัยก็ไม่กล้าคัดค้าน การเปลี่ยนพิธีกรรมดังกล่าว ก็เพื่อ

¹ ธีธ เอียวศรีวงศ์ การเมืองในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ หน้า 35

² ธีธ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา

หน้า 45 - 47

³ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 755

ทำให้ไม่ขัดกับความรู้สึกของบุคคลทั้งหลาย และทรงให้เหตุผลว่า การกระทำพิธีตามแบบอย่างที่
พระองค์ทรงกำหนดขึ้นนั้น เป็นการถูกต้อง และช่วยเสริมสร้างบุญกุศลให้แก่กับผู้เข้าร่วมพิธีกรรม
ดังกล่าว¹ ดังนั้นหัวใจสำคัญของลัทธิเทวราชายังต้อง เน้นความสำคัญให้กษัตริย์มีความสำคัญเหนือ
สิ่งอื่นใด ดังที่กล่าวมาแล้วนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพิจารณาว่าการ
กระทำเช่นนี้ เป็นความผิดหรือเป็นบาป ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงปฏิเสidlลัทธิเทวราชและได้นำ
ความคิดทางการเมือง - การปกครองแบบพุทธราชาเข้ามาใช้แทน ซึ่งเป็นการขจัดปัญหาเรื่องการ
ประสานอุดมการณ์ ระบบเชิงปฏิบัติอุดมการณ์สังคมแบบพุทธให้หมดไป เพราะเมื่อลัทธิเทวราชาได้
ถูกแทนที่โดยลัทธิพุทธราชาที่อิงหลักความ เชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งมีอิทธิพลต่อความคิดและความ เชื่อของ
ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศอยู่แล้ว จึงเป็นการง่ายที่จะทำให้ผู้ที่อยู่ใต้การปกครองส่วนใหญ่ยอมรับ
ในลัทธิการเมือง - การปกครองใหม่

๑. การนำความคิดแบบพุทธราชาเข้ามาใช้

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรง
ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ จึงทรงสถาปนาอุดมการณ์ใหม่ขึ้นมาแทน อุดมการณ์พุทธราชาที่
ทรงสถาปนาขึ้นใหม่นี้ได้รับการสืบทอดไปยังกษัตริย์องค์ต่อมา ซึ่งเห็นได้จากกิจกรรมทางการเมือง
ที่สืบเนื่องตามแนวทางอันเดียวกันคือการอาศัยพระพุทธรูปศาสนา เป็นแกนสำคัญอันหนึ่งในการสร้าง
ความมั่นคงให้กับกษัตริย์และการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ
ดึงเอาความ เชื่อและศรัทธาในพุทธศาสนา เข้ามาใช้ในการสร้างลัทธิธรรมทางการเมือง ตลอดจน
การสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง - การปกครองและการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐไปสู่ผู้อยู่ใต้การปกครอง
อันเป็นความพยายามในการปลูกฝังความคิดพุทธราชาของกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งได้มีวิธีการ
ต่าง ๆ ดังนี้

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 764 - 756

๑.๑ สิทธิธรรมของกษัตริย์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การดำเนินการเพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิธรรมในสมัยนี้มีวิธีการสำคัญสองวิธีคือ การอ้างความชอบธรรมและการสร้างสิทธิธรรม การอ้างความชอบธรรมต่อราชบัลลังก์นั้นที่ โดยอาศัยการย้ายให้ เห็นว่าองค์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีขึ้นมาเป็นกษัตริย์โดยวิธี “เอกภวนิการสมุทฺติ” และ เป็นกษัตริย์ที่ทรงมีความสามารถในการปกครอง มีหลักฐานซึ่งบันทึกไว้ในจดหมายเหตุปี พ.ศ. 2๑25 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ความตอนหนึ่งว่า “เจ้าแผ่นดินก่อนประพตฺธิจุจริตมิตบูรณราชประเพณีก็เกิดข้าพห็นกันเองล้มตายพิณาศ ธิบหาย หาผู้ใดจะปกป้องแผ่นดินมิได้ จึงพร้อมใจกันอาราธนา ทรงพระ เมตตาารับจึงขึ้นปราบดาภิเษก”¹ จากหลักฐานดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงการอ้างความชอบธรรมต่อราชบัลลังก์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น เป็นไปตามความเชื่อในทางพุทธศาสนาซึ่งถือว่ากษัตริย์ที่ประชาชนยินยอมพร้อมใจกัน เชิญขึ้นดำรงตำแหน่งกษัตริย์นั้น เป็นการได้รับตำแหน่ง “โดยธรรม”² คือมิใช่ได้ราชสมบัติมาด้วยการแย่งชิงหรือสืบเชื้อสาย แต่พระองค์มีคุณสมบัติเหมือนนุญต์ธรรมดา หากแต่เป็นบุคคลธรรมดาที่มีความเสมอกันในชาติกำเนิด จะแตกต่างกันเพียงบุญบารมีที่สั่งสมกันมาแต่อดีต เท่านั้น³

* ผู้นำหรือกษัตริย์ที่ขึ้นสู่ราชบัลลังก์โดยวิธีการดังกล่าวนี้ ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่ขนิภากบฏิกวรรค ว่าเป็นลักษณะของความยินยอมพร้อมใจของประชาชนที่เลือกเอาบุคคลใดบุคคลหนึ่งในกลุ่มขึ้นมา เป็นผู้ปกครอง เพื่อทำหน้าที่ขจัดปัญหาและความขัดแย้งของบรรดาสมาชิกของสังคม

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

² สุชีพ ปุณฺณานุภาพ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน หน้า 820

³ ๒.

นอกจากนี้ยังมีการอ้างความชอบธรรมในราชบัลลังก์อีกอย่างหนึ่งคือ การอ้างเกี่ยวกับความสามารถในการปกครองธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ในกฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยกล่าวถึงการได้ขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเอาไว้ว่า เพราะองค์มี "พระราชอุณาหมีได้คืบแก่พระกายและพระชนมชีพจนได้ศิริราชสมบัติทั้งนี้ด้วยตั้งพระทัยจะบำรุงพระวรพระพุทธศาสนา . . ."¹ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงอ้างถึง เจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา รักษาประเพณีชาติและราษฎรของพระองค์ให้ได้รับความปลอดภัย ดังที่ได้ประกาศพระราชปฏิธานเอาไว้ใน เรื่องนิราศทำดินแดงว่า

ตั้งใจจะอุปถัมภก

ช่วยกพระพุทธศาสนา

จะป้องกันขอบขันทีมีมา

รักษาประชาชนนละมนตชี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

นอกจากการอ้างความชอบธรรมในราชบัลลังก์ดังกล่าวแล้ว ยังมีการอ้างถึงความชอบธรรมทางการปกครองของกษัตริย์โดยผ่านกฎหมายและระบองสาวดารอยุธยาที่ทำการชำระกันในสมัยนี้ ตลอดจนพงศาวดารที่เขียนขึ้นใหม่ในช่วงเวลาเดียวกัน ในกฎหมายตราสามดวงที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงบัญญัติขึ้นได้ประกาศถึงความชอบธรรมทางการปกครองที่กษัตริย์มีต่อประชาชนทั้งหลายเอาไว้ว่า การที่ทุกคนมีชีวิตอยู่อย่าง เป็นสุขและพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่ได้ก็ เพราะพระราชเดชานุภาพของกษัตริย์ที่ช่วยปกป้องข้าศึกศัตรูมิให้เข้ามากระทำร้ายด้วย เหตุนี้ ในกฎหมายฉบับดังกล่าวจึงระบุเอาไว้ว่าประชาชนทั้งปวงควร มีความสวามิภักดิ์ ตั้งใจทำราชการ เอากำลัง เรี่ยวแรงของตน เป็นแดนแทนพระ เกศพระคุณโดยสุจริตจงชอบ . . .⁽²⁾

ในพระราชพงศาวดารอยุธยาที่ผ่านการชำระ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะ เห็นได้ว่า นอกจากจะกล่าวถึงความไพโรราัย ขาดเหตุผล และอ่อนแอแล้วสิ่งสำคัญที่สุดในการประณามกษัตริย์

กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 544

กรมศิลปากร "มาตรา 12 พระราชกำหนดใหม่" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง

ราชวงศ์บ้านพลูหลวงก็ถือการนำเอามาตรฐานทางศีลธรรม เข้ามาใช้เป็น เครื่องวัดศีลธรรมของ
ผู้ปกครอง¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จุดสำคัญที่ว่ากษัตริย์ของราชวงศ์บ้านพลูหลวงไม่สามารถที่จะ เป็น
องค์อัครพุทธศาสนูปถัมภกที่สมบูรณ์ บ้านเมืองจึง เกิดการจลาจลอย่างที่ได้กล่าวถึงพระเจ้าเสือ เอาไว้
ว่าเป็นกษัตริย์ที่ทรง "สร้างแต่กุศลทุจริต ผิดพระราชประเพณีอย่างแต่ก่อน และพระองค์ยังฆ่าเสีย
ซึ่งหมู่เมืองชาติทั้งหลาย ... และเกิดข้าพพันกัน เป็นจลาจลไปทั่วทั้งแผ่นดิน ... (2)
พระราชพงศาวดารซึ่งชำระใหม่มุ่งแสดงให้เห็นถึงความจลาจลของกรุงศรีอยุธยาว่าเกิดขึ้นเพราะ
กษัตริย์ไม่ประพฤติธรรมส่วนพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่เขียนขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของ
ราชสำนัก ได้สร้างภาพที่ตรงกันข้ามให้เห็นอย่างเด่นชัดว่ากษัตริย์แห่งปฐมราชวงศ์จักรีมีความ
เหมาะสม ควรแก่การเป็นกษัตริย์ เพราะมีความสามารถในการปกครอง และยัง เข้ามาช่วยเหลือ
มณฑลพิษณุโลกให้พ้นจากความพินาศอันยาวนานประจวบ ดังที่ปรากฏในตอนหนึ่งของสังคีตยวงศ์ที่ได้แสดง
ถึง เหตุผลตลอดจนความ เหมาะสมที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และสมเด็จพระ
พระราชอนุชาของพระองค์ได้ทรง เข้ามารับภาระในการปกครองบ้าน เมือง เอาไว้ว่า

ครั้งนั้นมีราชา ๒ องค์พี่น้องเป็นพระโอรสโอรสต่างภูมิจึง มีบุญบารมี
ได้ล้ำสมมาแล้วมากมาย เป็นพระสัทธาธิกและพระปัญญากษัตริย์ ประราธมา
เฉพาะสหพิภพญาณ ... ครั้นได้ทอดพระ เนตร เห็นสรรพสัตว์ในชนบท
ต่าง ๆ อันระทมไปด้วยความโศก และปริเวททุกข์ โทมนัส อนุปายาส
ต่าง เบียดเบียนซึ่งกันและกันอยู่ในกาลกลียุค มีกำลังแรงกล้า ก็มี

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา

น้ำพระทัยไหวหวั่นอยู่ด้วยพระเมตตา พระกรุณาใหญ่หลวงแก่สัตว์ทั้งปวง

ก็มีพระทัยไทยจ่านองสรรพสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากโศกและปริเทวนทุกข์ ...¹

การที่สังคีตยวงศกล่าวยกย่องผู้นำทั้งสองพระองค์ไว้อย่างสูงส่ง เช่นนี้ก็ เพราะความต้องการที่จะ
ดอกรำใน เรื่องความชอบธรรมโดยอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนา เป็น เครื่องมือในการแสวงหา
ความชอบธรรมตามคติพุทธราชานั้นเอง

ส่วนการสร้างสิทธิธรรมซึ่งกระทำควบคู่กับการอ้างความชอบธรรมดังกล่าวแล้วปรากฏว่า
หลักธรรมและความเชื่อทางพุทธศาสนาได้ถูกนำมาใช้เพื่อแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชสมบัติ
ทรงมีความเมตตากรุณาหรือ เป็นผู้สั่งสมบุญบารมีตามแนวทางของสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ผู้ปรารถนา
ในพระโพธิญาณ อย่าง เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประกอบพิธีบรมราชาภิเษก
พระองค์ทรงโปรดให้ปลดปล่อยนักโทษทั่วประเทศเป็นจำนวน 443 คนด้วยกัน² พระราชกรณียกิจ
ดังกล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงภาระกิจของกษัตริย์ที่ทำหน้าที่ เพื่อขจัดทุกข์บำรุงสุขแก่พสกนิกร
ของพระองค์โดยการให้อภัยทาน และ เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้น
เสวยราชย์ พระองค์ทรงจัดให้มีพิธีสัตสดกมหาทาน โดยการบริจาคพระราชทรัพย์จำนวนมาก เพื่อ
เป็นทานแก่ประชาชน นอกจากนี้ยังได้มีการตั้งฉลากทานซึ่งจารึกพระนามราชบุตร ราชธิดา เจ้าจอม
สนมเอก ราชรถ ข้างพระที่นั่ง เรือพระที่นั่ง และสิ่งอื่น ๆ อีกมากมาย โดยพระองค์ทรงจ่าย
พระราชทรัพย์ไถ่สิ่งที่ควรไถ่คืนซึ่ง เป็นการแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญทานอย่างที่พระโพธิสัตว์ทรง
กระทำเมื่อครั้งที่เสวยชาติเป็นพระเวชสันดร³

¹ สมเด็จพระวันรัต วโรหะ เชตุพน สังคีตยวงศพงศาวดาร เรื่องสังคายนาศรีธรรมวินัย
หน้า 425

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 72

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1
หน้า 120

นอกจากนี้ยังมีพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ที่ช่วยในการสร้างเสริมสิทธิธรรมของกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้น่าหนักยิ่งขึ้นอย่าง เช่น การรวบรวมและตรวจชำระพระไตรปิฎกขึ้นในปี พ.ศ. 2331 ในสังคีตยวงศ์ซึ่งเป็นพระราชพงศาวดารที่เขียนขึ้นเพื่อย้ำสิทธิธรรมให้กับราชวงศ์จักรีในฐานะผู้ครองธรรมได้ชี้ให้เห็นความสำคัญในการทำสังคายนาพระไตรปิฎกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในครั้งนี้ว่าสิ่งนี้ได้สูญเสียไปหลายครั้งแล้วคนอื่นมิได้กระทำเลย ... ก็ย่อมว่ามีในคราวนี้ แลการงานนั้นพระองค์ได้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่อกุลแก่มืดวโลกทั้งปวงสิ้น¹ การชี้ให้เห็นว่าพิธีสังคายนาพระไตรปิฎกได้ถูกละเลยโดยไม่มีผู้ใดกระทำจนมาถึงครั้งนี้ นับเป็นจุดสำคัญอย่างยิ่งที่สังคีตยวงศ์ต้องการย้ำให้เห็นถึงสิทธิธรรมของราชวงศ์จักรีในฐานะผู้ครองธรรม หลังจากนี้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงสืบทอดแนวทางสร้างสิทธิธรรมโดยการรวบรวมและแปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย เป็นครั้งแรก² นอกจากนี้การหาสังครามเพื่อป้องกันประเทศจากศัตรูภายนอกซึ่งถือว่าเป็นการปกป้องพระพุทธศาสนาและช่วยให้ประชาชนอาศัยอยู่ในแผ่นดินด้วยความร่มเย็น เป็นสุขก็นับได้ว่าเป็นแนวทางหนึ่งที่ช่วยเสริมสร้างสิทธิธรรมให้กับกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

3.2 การสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง-การปกครอง นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมา กษัตริย์แต่ละองค์ได้ทรงพยายามสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นศูนย์กลางการปกครองของรัฐ พุทธศาสนาโดยได้นำเอาคติความเชื่อในทางศาสนาเข้ามาใช้เป็นแนวทางในการสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง-การปกครองด้วยวิธีการต่าง ๆ เริ่มจากที่ได้มีการอาราธนาพระพุทธมหายานิมิตต์ปฏิมากร อันถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองและเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ มาแต่อดีตซึ่งส่วนใหญ่ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ อันได้แก่

¹ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน สังคีตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

กับพญา กำนางเพชร์ เชียงราย ลำปาง เชียงใหม่ หลวงพระบาง และเวียงจันทน์ มาประดิษฐานไว้ในพระนคร¹ ต่อจากนั้นก็ได้นามนามพระนครใหม่ให้สอดคล้องกับนามพระพุทธรูปองค์นี้คือ "กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์" และยังได้ต่อท้ายนามพระนครว่า "วิษณุกรรมประสิทธิ์"² ชื่อเหล่านี้นอกจากตั้งขึ้นเพื่อเป็นศิริมงคลแก่นามเมืองแล้ว ตามคติพุทธศาสนาได้กล่าวไว้ในชาดกต่าง ๆ หลายตอนเกี่ยวกับการที่พระวิษณุกรรมได้ทรง เนิรมิตรปราสาทและอาศรม ถวายแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อครั้งยังทรง เสวยพระชาติก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สำหรับพระที่นั่งคูศิตมหাপราสาท ก็เช่นเดียวกัน การขนานนามพระที่นั่งดังกล่าวซึ่ง เหมือนกับการจำลองสวรรค์ชั้นดุสิตซึ่ง เชื่อกันว่า พระพุทธเจ้าทุกองค์ ก่อนลงมาตรัสรู้ในโลกมนุษย์ ได้ทรง เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ครั้งสุดท้าย อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้³ ดังนั้นการนำเอานามที่เกี่ยวข้องกับคติและความ เปี่ยมในทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในการขนานนามพระนคร หรือที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ในทางหนึ่งอาจเป็นการแสดงให้เห็นว่า ศูนย์กลางการปกครองที่สร้างขึ้นใหม่นี้ นอกจาก เป็นศูนย์กลางปกครองในทางโลกแล้ว ยังเป็นที่ประทับของกษัตริย์ที่ดำรงพระองค์อย่างพระโพธิสัตว์ใช้เป็นที่สั่งสมพระบารมีก่อนที่จะได้ตรัสรู้ในชาติต่อไป อย่างไรก็ตามสิ่ง เหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดศูนย์รวมทางจิตของประชาชนอันจะส่งผลต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางการ เมือง-การปกครองได้เป็นอย่างดี

3.3 การเผยแพร่อุดมการณ์รัฐ การะกิจอันสำคัญอีกประการหนึ่งของกษัตริย์ในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งจะช่วย เสริมสร้างความ เข้มแข็งมั่นคงของลัทธิพุทธราชาได้แก่การเผยแพร่ อุดมการณ์รัฐไปยังผู้อยู่ใต้การปกครองโดยอาศัยตัวบุคคล ตลอดจนกฎระเบียบต่าง ๆ ทั้งทางโลก และทางธรรม เป็นสื่อกลาง

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 82 - 87

² สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า 509

³ อุดม รุ่งเรืองศรี เทวดาพุทธ (เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง)

สื่อสำคัญประการแรกได้แก่ พระสงฆ์ซึ่ง เป็นฝ่ายที่อยู่ใกล้ชิดและมีบทบาทในการถ่ายทอดความคิดและความเชื่อให้กับประชาชน แต่อย่างไรก็ตามปรากฏว่าสถาบันสงฆ์ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ยังไม่เหมาะสมที่จะเป็นสื่อกลางให้กับรัฐในการเผยแผ่พุทธศาสนา เพราะบรรดาพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยประพฤติปฏิบัติไม่ตรงตามสมณเพศ มีการละเลยพระธรรมวินัย "มีอาการกิริยานุ่งห่มเตีรเตีรกระด้างอย่างชะราวาช มิได้ชำระอินทรีหมี เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่พ่ายก ..."¹ เพื่อให้พระสงฆ์สามารถประพฤติปฏิบัติสมควรแก่สมณเพศ เพื่อยจะได้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของประชาชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงออกกฎหมายพระสงฆ์เป็นฉบับแรกตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๒๕ และได้ประกาศใช้เพิ่มเติมต่อมารวมทั้งหมด ๑๐ ฉบับ นอกจากนี้ยังได้โปรดให้คัดลอกพระไตรปิฎกที่ชำระเรียบร้อยแล้วถวายไว้ตามอารามหลวงต่าง ๆ เพื่อพระภิกษุสงฆ์จะได้เล่าเรียน^๒ ส่วนพระภิกษุสามเณรที่ประพฤติผิดพระธรรมวินัยก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ลาสิกขาบทและเอาจักเป็นไพร่หลวง^๓ การชำระความประพฤติดของพระสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการกระทำกันทุกรัชกาลอย่างเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระสังฆราชออกจากตำแหน่ง เนื่องจากมีความประพฤติมิชอบ^๔ ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการชำระความประพฤติสงฆ์ครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่าพระสงฆ์ที่ประพฤติผิดวินัยได้ถูกสั่งให้ลาสิกขาบทในครั้งนั้นประมาณ ๕๐๐ รูป^๕

¹ กรมศิลปากร "มาตรา ๘ กฎพระสงฆ์" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า ๕๖๒

^๒ กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า ๕๕๗

^๓ กรมศิลปากร "มาตรา ๑๐ กฎพระสงฆ์" ใน ล.ต. หน้า ๕๘๙

^๔ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ หน้า ๕๔

^๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑

นอกจากนี้การเตรียมเพื่อเผยแพร่อุดมการณ์รัฐยังได้ขยายออกไปยังหัวเมืองประเทศราช อย่างในหัวเมืองลาวและเขมรก็ได้มีการกวาดล้างความประพฤติของสงฆ์เช่นเดียวกัน ในหัวเมือง เวียงจันทน์ทางกรุงเทพฯ ได้มีพระราชสาส์นออกไปกำชับให้หัวเมืองแก้ไขการประพฤติสงฆ์ ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยตามพระวินัยบัญญัติ¹ ส่วนหัวเมืองประเทศราชเขมร เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำกองกึ่งเองซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร กลับออกไปครองราชสมบัติ ก็ทรงพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุไปประดิษฐานไว้ยังหัวเมือง ประเทศราชแห่งนี้ และยังได้นิมนต์พระสงฆ์จากเขมรเข้ามากรุงเทพฯ 21 รูป เพื่อเล่าเรียน พระไตรปิฎก แล้วส่งกลับออกไปชำระพระพุทธศาสนาในหัวเมืองเขมรให้บริสุทธิ์²

เมื่อรัฐได้จัดระเบียบของสถาบันสงฆ์ให้มีความบริสุทธิ์แล้ว สิ่งที่พระสงฆ์จะช่วยเหลือรัฐ ในการปลูกฝังความประพฤติของประชาชนโดยให้อิทธิมันอยู่ในหลักศีลธรรมก็สามารถทำได้ถูกต้อง ตามหลักพุทธบัญญัติ และเพื่อให้พระสงฆ์ได้มีโอกาสเทศนาสั่งสอนประชาชนและบรรดาข้าราชการ ขุนนางทั้งหลาย รัฐจึงได้ออกกฎหมายบังคับให้เจ้าขุนนางข้าราชการและประชาชนทั่วพระราช อาณาจักรต้องทำบุญให้ทาน และฟังพระธรรมเทศนาทุกวันพระแปดค่ำสิบห้าค่ำ หากบุคคลใดฝ่าฝืน ถือว่ามีความผิด³

บุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่ช่วยเป็นสื่อในการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐไปยังประชาชนโดยเฉพาะ อย่างยิ่งตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็ได้แก่ ผู้รั้ง เจ้าเมือง และเจ้าประเทศราช ซึ่งได้รับคำสั่งให้ ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม เพื่อเป็นแบบอย่างแก่ประชาชนทั้งหลาย และยังคงเอาใจใส่ดูแลกิจการ

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153

³ กรมศิลปากร "มาตรา 33 พระราชกำหนดใหม่" ในเรื่องกฎหมายตราสามดวง

ต่าง ๆ ในทางศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองหากผู้ใดละเลยก็ถือว่ามีความผิด¹ อย่างเช่นในปี พ.ศ. 2327 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงแต่งตั้งให้เจ้านครพัฒน์ออกไปปกครองเมืองนครศรีธรรมราช พระองค์ได้กำชับให้เจ้าเมืองชักชวนผู้ได้บังคับบัญชาและบรรดาประชาชนทั้งหลายทำบุญให้ทานยศับฟังพระธรรมเทศนารักษาศีลส่วนตัวพระยานครศรีธรรมราชเองก็ให้ประพาศดินอยู่ในศีลธรรมไม่ให้คหบดีผู้อยู่ใต้การปกครองและประชาชนพลเมืองให้ได้รับความเดือดร้อน เพื่อว่าจะได้เป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลทั้งหลาย² ส่วนในหัวเมืองประเทศราชเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงกำชับให้เจ้าเมืองจัดการดูแลความประพฤติของพระภิกษุสามเณรให้ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย³ ในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีพระบรมราชโองการให้พระยานครไชยศรีดูแลมิให้ประชาชนทำอันตรายสัตว์ที่พินิจน้ำท่วมมาในฤดูมรสุม เพราะเป็นการกระทำที่ผิดศีลธรรม⁴ และเมื่อทรงแต่งตั้งให้พระอุปราชเป็นพระจันทสุริยวงศ์ออกไปปกครองเมืองมุกดาหารก็ได้มีการกำชับชักชวนข้าราชการประชาชนร่วมกันบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และจัดการให้ฝ่ายภิกษุสงฆ์ได้เล่าเรียนพระธรรมวินัย เพื่อว่าพระพุทธศาสนาจะได้เจริญรุ่งเรืองสืบไป⁵

เครื่องมือที่ใช้ในการเสริมสร้างอุดมการณ์รัฐที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งได้แก่ กฎหมายซึ่งออกมาเพื่อควบคุมความประพฤติของขุนนางข้าราชการและประชาชนให้ปฏิบัติอยู่ในศีลธรรม โดยให้

¹ กรมศิลปากร "มาตรา 3 กฎพระสงฆ์" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 548

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 33 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 33 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ และศีล 10 ในวันธรรมดา วันพระ ๘ ค่ำ และ 15 ค่ำ ห้ามไม่ให้เล่น
การพนัน เช่น ชนไก่ ชนนก กัดปลา และการพนันอื่น ๆ ผู้ละเมิดจะถูกลงโทษ¹⁾

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมี
พระกระแสรับสั่งให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งหนังสือไตรภูมิิกขาขึ้นเพื่อ "จะให้สาธุชนทั้งปวง
ได้รับพระราชนิพนธ์ หวังแล้วจะได้บังเกิดความเลื่อมใสในพระบรมพุทธศาสนา"²⁾ ต่อมาในปี พ.ศ. 2348
ก็ทรงโปรดให้พระธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งไตรภูมิขึ้นอีกฉบับหนึ่ง จุดประสงค์ในการแต่งครั้งหลังนี้
กล่าวไว้ในบานแพนกว่า "เพื่อให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟัง"³⁾ ลักษณะการแต่งจึงเป็นแบบ
เทศนาอย่างดียิ่ง แม้มีภาษาทางฝ่ายวัดอยู่บ้าง แต่ผู้เขียนได้พยายามเขียนอย่างบรรจงเพื่อให้ข้อความ
ที่เขียนนั้นละเอียดชัดเจน พร้อมทั้งสอดแทรกข้อปัญหาและวิสัยมาอยู่ด้วย⁴⁾ เรื่องในไตรภูมิดังกล่าว
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้วาดไว้บนกำแพงวิหาร
วัดพระเชตุพนและในพระมหาราชวัง ดังนั้นหนังสือและภาพเกี่ยวกับเรื่องในไตรภูมิจึงเป็นเสมือน
ตำราทั้งฝ่ายศาสนาจักรและอาณาจักร⁵⁾ จอร์จ เซเดส์ (G. Coedes) ได้ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับ

¹⁾ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 756 - 757 หน้า 768 - 770

หน้า 742 - 743

²⁾ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิจิตรยถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 หน้า 2

³⁾ ก. หน้า 3

⁴⁾ เปื้อง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทย หน้า 277

⁵⁾ Graig J. Reynolds. "Buddhist Cosmography in Thai History with
Special Reference to Nineteenth Century Culture Change," Journal of
Asian Studies. 35 : 203 - 220, February, 1976.

หนังสือไตรภูมิเอาไว้ว่า นอกจากใช้เพื่อสั่งสอนศาสนธรรมแก่ประชาชนแล้วก็ยังแสดงให้เห็นภาพที่แท้จริงของการปกครองแบบ ราชาธิปไตยตามที่รัฐต้องการอีกด้วย¹ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หนังสือและภาพไตรภูมิ เป็นสื่อในการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเอง

4. ผลที่เกิดจากการนำเอาความคิดแบบพุทธราชาเข้ามาใช้

การที่กษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้นำอุดมการณ์แบบพุทธราชาเข้ามาใช้มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง-การปกครองหลายประการที่สำคัญได้แก่ พิธีกรรม กฎหมาย และยุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศซึ่งจะได้นำมาพิจารณาในรายละเอียดดังต่อไปนี้

4.1 การเปลี่ยนแปลงทางด้านพิธีกรรม สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่สามารถสร้างความจงรักภักดีและความปลอดภัยให้กับพระมหากษัตริย์ก็คือการประกอบพิธีกรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้จะยังคงอาศัยพิธีกรรมของสมัยอยุธยาอยู่เป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงแนวปฏิบัติที่สำคัญ ๆ อย่างพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา สำหรับพิธีนี้ เมื่อครั้งสมัยอยุธยาความสำคัญในการประกอบพิธีอยู่ที่การเคารพนบถโดยย่ำความสำคัญที่สถาบันกษัตริย์ จึงกำหนดให้ผู้เข้าร่วมดื่ม น้ำพระพิพัฒน์สัตยา เคารพพระบรมรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 อันถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เปรียบเสมือนตัวแทนหรือสัญลักษณ์สำคัญของสถาบันกษัตริย์ เป็นอันดับแรก เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ยกเลิกแนวปฏิบัติดังกล่าว โดยทรงชี้แจงให้เห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ดังที่ทรงมีพระราชปรารภในเชิงตำหนิเอาไว้ว่าการเคารพ "รูปท้าวพญาเทวดาล้ำเลิศประเสริฐกว่าพระรัตนไตรแล้วหฤฯ จึงไปบนอบนมัสการรูปพระเจ้ารามธิบดีก่อนพระรัตนไตรมิควรหมิ่นหนา ..."² ด้วยเหตุนี้จึงทรงโปรดฯ ให้เปลี่ยนแปลงพิธีถือน้ำ

¹G. Coedes. "The Traibhumikatha : Buddhist Cosmology and Treaty on Ethics," East and West. 2 : 352 - 365, April, 1956.

พระพิพัฒน์สัตยาใหม่ โดยให้นำเอาพระมหามณเฑียรบันปฏิมากรเข้ามา เป็นองค์ประธานในที่นี้แทน
พระบรมรูปของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ผู้เข้าร่วมพิธีต้องมีสการพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
ก่อนแล้วจึงดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ต่อจากนั้นจึงไปทำพิธีอุทิศส่วนกุศลให้แก่บรรดาญาติ เทพ มนุษย์
อมมนุษย์ และเทวดาทั้งหลาย¹ การเปลี่ยนแปลงแนวปฏิบัติดังกล่าวจึงทำให้พุทธศาสนามีความสำคัญ
ต่อพิธีกรรมอย่างมาก ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงดำริ ให้จัดพิธี
วิสาขบูชาเข้าไว้ในพิธีหลวง เป็นการย้ำความสำคัญของพุทธศาสนาให้เด่นชัดยิ่งขึ้น² นอกจากนี้
ปรากฏว่าเมื่อมีการสถาปนาเจ้าประเทศราชเขมร ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมหาราชและในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ใช้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เป็นที่ประกอบพิธี โดยให้พระสงฆ์สวดพระพุทธรูปเพื่อเป็นสิริมงคล³ การเปลี่ยนแปลงพิธีกรรมอีก
ประการหนึ่งที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนคือ เมื่อมีภัยพิบัติเกิดขึ้นในบ้านเมือง เมื่อครั้งสมัยอยุธยาจักรี
จะอาศัยพิธีกรรมทางฝ่ายพราหมณ์เป็นเครื่องสร้างขวัญและกำลังใจต่อประชาชน อย่างเมื่อเกิด
อุทกภัยจักรีก็ทรงทำพิธีอัญเชิญพระพุทธรูปมาค้ำหรือพิธีพื้มน้ำซึ่ง เชื่อว่าการประกอบพิธีดังกล่าวจะทำให้
ลดลงได้⁴ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการบด เบ้าภัยพิบัติทั้งหลายจักรีจะนำเอาพิธีกรรมและ
ความเชื่อทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ อย่างเช่น เมื่อเกิดฝนแล้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงทำพิธีอธิษฐานขอให้น้ำฝนต่อหน้าพระพิฆเนศ พระพุทธรูปตามมี
รัตนปฏิมากร⁵ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเกิดอหิวาต์ตกโรคระบาด ก็

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 755

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1179

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 26 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209

⁴ กรมศิลปากร ล.ด. หน้า 81 - 72

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 7 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ม.ป.ป.

ทรงทำพิธีอาพาตพินาศโดยการแห่พระพุทธรูปตามฉัตรคันปฐมจักร พระบรมธาตุและทรงประกอบพิธีทางพุทธศาสนา มีการทำบุญให้ทานรักษาศีล¹ ส่วนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเกิดไข้พ่วงระบาดครั้งใหญ่ก็ทรงจัดให้มีการทำบุญให้ทานรักษาศีล เช่นเดียวกับ² สิ่งเหล่านี้ย่อมว่าทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้นำเอาพุทธศาสนาเข้ามาเป็นแกนกลางสำคัญในการประกอบพิธีกรรม

4.2 ความชอบธรรมของอำนาจทางกฎหมาย พระราชปราชญ์ของพระมหากษัตริย์ เมื่อกล่าวอ้างถึงความจำเป็นและการกำหนดความถูกต้องของบุคคลในคัมภีร์กฎหมายของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะแตกต่างไปจากอยุธยา เพราะกฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่จะอ้างความเชื่อในทางพุทธศาสนา มาเป็นแนวทางกำหนดถึงสิ่งที่บุคคลควรปฏิบัติให้เป็นไปตามแนวทางที่รัฐเห็นว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม แม้ในกฎหมายที่กำหนดความผิดในคดีเดียวกัน ระหว่างกฎหมายที่ออกมาในสมัยอยุธยากับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะแตกต่างกันอย่างชัดเจน เช่น ความผิดเกี่ยวกับการดื่มสุรา กฎหมายที่ออกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบัญญัติไว้ว่า "คนคิดกินดื่มสุรา เล่นเบี้ยข่อน เป็นพาดพิงจริต มิได้คิดเกรงบาปละอายชาวปวงชาวไทยในปัจจุบันก็บี ครั้นสิ้นชีวิตแล้วก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน ... จะให้ลงพระอาชญาเขียนสามยก"³ จะเห็นได้ว่าความถูกต้องที่กำหนดไว้นั้นจะอิงหลักความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยอธิบายโทษในการทำผิดที่จะส่งผลในโลกหน้า แล้วจึงกำหนดโทษหนัก เบาตามโทษานุโทษ ส่วนกฎหมายสมัยอยุธยาได้บัญญัติในเรื่องการดื่มสุรา

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 177 -

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2

³ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 704

เอาไว้ว่า "อนึ่งถ้าคบคิดกันกินเอาในพระราชวังให้ดื่ม แล้วตรอกปากแล้วให้จำไว้ ...² จะเห็นได้ว่ากฎหมายในสมัยอยุธยาได้อธิบายความถูกต้องว่าสาเหตุที่ทำให้ผิดในกรณีนั้นเพราะอะไร แต่จะกล่าวถึงสิ่งที่ให้ปฏิบัติหรือห้ามกระทำและลงทัณฑ์ด้วยการกำหนดโทษ จึงอาจกล่าวได้ว่ากฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กำหนดความถูกต้องและการลงโทษโดยอิงหลักศาสนาเพื่อให้เกิดความชอบธรรม ในขณะที่กฎหมายสมัยอยุธยากำหนดความถูกต้องและการลงโทษโดยอาศัยอำนาจและความเด็ดขาดเป็นหลัก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือความถูกต้องของบุคคลที่กำหนดไว้ในกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมิใช่รัฐเป็นผู้กำหนด กษัตริย์มีบทบาทเพียงผู้กำหนดโทษหนักเบาในความผิดแต่ละคดีเท่านั้น เพราะความถูกต้องทั้งหลายพุทธศาสนาได้กำหนดเอาไว้แล้ว ส่วนในสมัยอยุธยารัฐเป็นผู้มีบทบาทในการกำหนดความถูกต้องและกำหนดโทษหนักเบาโดยไม่จำเป็นต้องอธิบายเหตุผลแห่งความผิดเหล่านั้น จะเห็นได้ว่ากฎหมายสมัยอยุธยากับกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแตกต่างกันในเรื่องความชอบธรรม เพราะกฎหมายสมัยอยุธยาไม่ได้แยกอำนาจออกจากความชอบธรรม เพราะถือว่าอำนาจคือความชอบธรรม หรืออีกนัยหนึ่งคืออำนาจและความชอบธรรม เป็นสิ่งเดียวกัน ในขณะที่กฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แยกอำนาจและความชอบธรรมออกจากกันอย่างน้อยก็มีลักษณะของความแบ่งแยกที่เด่นชัดกว่า คือกษัตริย์เป็นผู้ใช้อำนาจในการออกกฎหมายและกำหนดโทษ แต่ความชอบธรรมนั้นมาจากคดียุติธรรมทางพุทธศาสนา

ความแตกต่างระหว่างกฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับกฎหมายสมัยอยุธยาอีกกรณีหนึ่งคือ เป้าหมายในการออกกฎหมาย โดยที่กฎหมายสมัยอยุธยาจะ เน้นหนักในการมีความผิดระหว่างบุคคลต่อบุคคล หรือบุคคลต่อรัฐแต่กฎหมายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น นอกจากมีเป้าหมายในการออกกฎหมายเพื่อควบคุมการปฏิบัติต่อกันระหว่างบุคคลกับบุคคล และบุคคลกับรัฐแล้ว ยังมีกฎหมายหลายฉบับที่กำหนดความประพฤติส่วนตัวของแต่ละบุคคลซึ่งส่วนใหญ่เน้นในเรื่องความประพฤติตาม

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 48

หลักธรรมทางพุทธศาสนา* ดังนั้นกฎหมายในสมัยนี้จึงไม่เพียงแต่มีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลโดยมุ่งผลปัจจุบันอย่างเดียวน แต่ยังมีถึงความประพฤติดีส่วนตัวเพื่อบรรลุเป้าหมายทั้งในโลกนี้และโลกหน้าอันเป็นการสอดคล้องกับความคิดทางการเมือง-การปกครองที่ดีว่ารัฐเป็นเครื่องมือที่กษัตริย์ใช้เพื่อนำประชาชนให้หลุดพ้นจากวิภวสงสาร

4.3 การกำหนดยุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศ ผลที่เกิดจากการสร้างอิทธิธรรมของกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในเรื่องของการป้องกันข้าศึกศัตรูภายนอกที่จะเข้ามาย่ำยีพระพุทธศาสนาและเบียดเบียนบรรดาอาณาประชาราษฎร์ให้ได้รับความทุกข์ยากเดือดร้อน ก็ได้แก่ การกำหนดยุทธศาสตร์การต่อสู้ใหม่ให้รัดกุมกว่า เมื่อครั้งสมัยอยุธยา แนวทางสำคัญที่กษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนำมาใช้คือการส่งกองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกชายพระราชอาณาเขต และการสร้างความเข้มแข็งให้กับหัวเมืองที่ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญ

ในสมัยอยุธยาการสู้รบกับศัตรูภายนอกที่สำคัญคือการรุกรานจากกองทัพพม่า และนโยบายการป้องกันประเทศมักจะใช้เมืองหลวงเป็นฐานที่มั่นต่อผู้ข้าศึกอย่างเช่น เมื่อมีการทำสงครามติดพันครั้งใหญ่ในช่วงแรกจากสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจนถึงสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และช่วงหลังจากสมัยรัชกาลพระเจ้าอู่ทองจนถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองในสมัยพระเจ้าเอกทัศการจัดทัพตั้งรับข้าศึกในเมืองหลวงเริ่มปรากฏตั้งแต่ปี พ.ศ. 2086 สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครั้งนั้นเมื่อได้ข่าวศึกว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกเข้ามา ก็ได้มีการอพยพราษฎรจากหัวเมืองมาอยู่ในเขตพระนคร และได้ทำลายกำแพงเมืองลพบุรี นครนายก สุพรรณบุรี เสียทั้งสามเมืองเพราะเกรงว่าพม่า จะใช้อาศัยเป็นที่ตั้งมั่นรุกรานเมืองหลวง¹ การทำสงครามครั้งต่อมาก็ได้อาศัย

*กฎหมายควบคุมความประพฤติของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดใหม่มาตรา 2, 33, 35, 36, 42 ดูรายละเอียดได้ใน กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 704 หน้า 751 - 762 หน้า 769 - 770

¹ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หน้า 52 - 60

เมืองหลวง เป็นฐานที่มั่นจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่หนึ่งในปี พ.ศ. 2112 สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เห็นว่าพม่ายกเข้ามา เป็นกองทัพใหญ่ก็ลงไปรบคา ใต้ใช้เมืองหลวงเป็นฐานที่มั่นในการต่อสู้เข้ามาเช่นเดียวกัน¹ ต่อมา เมื่อครั้งที่พม่ายกเข้ามาในช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอู่หมื่นและพระเจ้าเอกทัศจนถึงตอนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง ก็คงใช้ยุทธวิธีการต่อสู้เข้าศึกแบบเดียวกันนี้มาตลอด ส่วนในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อพม่ายกเข้ามาตีเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2319 หลังจากเสร็จศึกครั้งนี้แล้วพระองค์ก็สั่งให้ทิ้งหัวเมืองเหนือเป็นเมืองร้างมาตลอดสมัยธนบุรี² ซึ่งแสดงว่าพระองค์ได้หันมาใช้นโยบายตั้งรับที่เมืองหลวง ถ้าเกิดสงครามครั้งต่อไป การใช้ยุทธศาสตร์การตั้งรับที่เมืองหลวงจะทำให้เสียเปรียบในเชิงยุทธศาสตร์ หากการรบยืดเยื้อ เพราะขาดแหล่งเสบียงอาหาร จากจุดอ่อนนี้เองที่พม่าสามารถเอาชนะอยุธยาได้สำเร็จเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง โดยการตั้งกองทัพล้อมพระนครเอาไว้ถึงหนึ่งปีสองเดือน จนอยุธยาขาดเสบียงอาหาร และพ่ายแพ้แก่พม่าในที่สุด³

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยุทธศาสตร์การต่อสู้เข้าศึกได้เปลี่ยนไปโดยทางเมืองหลวงเป็นฝ่ายส่งกองทัพใหญ่ออกไปตั้งรับเข้าศึกถึงชายพระราชอาณาเขตทุกครั้ง อย่างเมื่อสงครามเก้าทัพในปี พ.ศ. 2328 ซึ่งเป็นศึกใหญ่ที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงจัดกองทัพใหญ่ออกไปตั้งรับยังหัวเมืองต่าง ๆ คือพันนครสวรรค์ กาญจนบุรี ราชบุรี เพื่อยังยั้งไม่ให้ข้าศึกเข้ามาถึงชายพระนครได้ การจัดทัพในครั้งนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงให้ข้อสังเกตเอาไว้ว่า

¹ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 36 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 84) พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หน้า 75

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า 564 - 585

³ อ. หน้า 371

กระบวนยุทธวิธีที่ไทยไปตั้งรับพม่าข้าศึกที่ลาดหญ้าคราวนี้ผิดกับวิธีที่ไทยได้เคยต่อสู้พม่ามาแต่ก่อน พิเคราะห์ตามรายการที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก่ดี ครั้งสมเด็จพระนเรศวรก็ดี ถ้าพม่ายกมาเป็นศึกใหญ่เหลือกำลังไทยมักต่อสู้ที่พระนคร ถ้าคราวไหนไทยเห็นว่ากำลังพอจะต่อสู้ข้าศึก ก็ยกออกตั้งข้าศึกให้แตกในกลางทาง เมื่อก่อนจะเข้ามาถึงชานพระนคร มักรบกันในช่วงเมืองสุพรรณบุรีโดยมาก ถ้าทางเหนือมักรบกันในช่วงเมืองอ่างทอง วิธีเอาทัพใหญ่ออกไปตั้งสกัดกองทัพใหญ่ของข้าศึกถึงชายแดน เพิ่งมีขึ้นคราวนี้เป็นครั้งแรก เป็นวิธีที่เกิดขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ 1 ...¹

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในปี พ.ศ. 2363 เมื่อทราบข่าวว่าพม่าจัดเตรียมกองทัพจะมาตีไทย ทางฝ่ายกรุงเทพฯ ก็ได้จัดส่งกองทัพออกไปตั้งรับทั้งชายพระราชอาณาเขตเช่นกัน โดยทัพที่หนึ่งไปตั้งรับพม่าที่กาญจนบุรี คอยรับพม่าที่จะยกเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ทัพที่สองไปตั้งที่เพชรบุรีคอยสกัดทัพพม่าที่จะเข้ามาทางด่านสิงขร กองทัพที่สามยกไปรักษาเมืองกลาง กองทัพที่สี่ให้เจ้าพระยานคร (น้อย) คอยต่อสู้ข้าศึกที่เข้าทางปากน้ำ² จะเห็นว่าการตั้งรับทัพพม่าทั้งสองรัชกาลจะออกไปตั้งรับถึงชายพระราชอาณาเขตทั้งสิ้น ส่วนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พม่าเกิดทำสงครามติดพันกับอังกฤษจึงไม่ได้ยกมารุกรานไทย แต่อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ก็ต้องทำสงครามกับญวนโดยทำการสู้รบกันในดินแดน เขมรทั้งหมด

นอกจากการส่งกองทัพออกไปตั้งรับข้าศึกชายพระราชอาณาเขตดังกล่าวแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังได้มีการสร้างความเข้มแข็งให้กับหัวเมืองที่ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใบบอก พ.ศ. 2458 หน้า 668

² ก. หน้า 664

เพื่อให้เป็นแนวปรากฏการต่อสู้ข้าศึกมิให้ยกเข้ามาประชิดเมืองหลวงอีกด้วย แนวนโยบายดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นพระราชดำริใหม่ เพราะสมัยอยุธยาจักรีจะมุ่งทำลายชุมกำลังหัวเมือง เพื่อป้องกันการแข็งเมือง คือส่วนใหญ่เมื่อรบชนะหัวเมืองต่าง ๆ แล้วจะใช้วิธีการกวาดต้อนเอาพลเมืองเข้ามายังพระนคร เพื่อตัดกำลัง¹ ซึ่งทำให้หัวเมืองรอบนอกอ่อนแอจนไม่อาจต้านทานข้าศึกได้ ทำให้กองทัพข้าศึกสามารถยกเข้ามาถึงฐานพระนครโดยสะดวก

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อให้ยุทธศาสตร์ป้องกันข้าศึกที่ชายพระราชอาณาเขตมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นจึงได้มีการสร้างความเข้มแข็งให้กับหัวเมืองที่อยู่ในจุดยุทธศาสตร์สำคัญควบคู่กันไปด้วย อย่างกรณีหัวเมืองแถบลพบุรีไทยซึ่งพม่าเคยอาศัยเป็นฐานที่มั่นรุกรานเมืองหลวงมาตลอดสมัยอยุธยา และถูกทิ้งร้างมาตั้งแต่สมัยธนบุรี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ได้ทรงสนับสนุนให้พระยาการวิละและพี่น้องในตระกูลเจ้าเจ็ดตน ขึ้นมามีอำนาจ โดยทรงพระราชทานครุฑขาวเมืองเหนือ ให้เจ้านายในตระกูลเจ้าเจ็ดตนนำลงมาถวายกลับคืนไป¹ ส่วนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงโปรดฯ ให้แบ่งคนจาก เชียงใหม่และลำปางไปตั้งเมืองที่ลำพูน โดยพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าเพื่อจะได้เป็นกำลังต่อสู้พม่าอีกเมืองหนึ่ง² ส่วนในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดฯ ให้

* การกวาดต้อนเอาผู้คนเข้ามายังเมืองหลวงมีดังนี้คือ สมัยพระบรมราชาที่หนึ่ง กวาดต้อนเอาครัวเขมรและพินธุโลก สมัยพระราเมศวรกวาดต้อนมาจากเชียงใหม่ สมัยพระบรมราชาที่ราชที่สองกวาดต้อนมาจากเขมร สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกวาดต้อนมาจากพิจัยและสวรรคโลก

¹ พระยาอำมาตยาธิบดี ตำนานเมืองเชียงใหม่ หน้า ๑๒

² ศ. หน้า ๑๐๑ - ๑๐๓

น่านและ เชียงใหม่จัดตั้ง เมืองหน้าด่านขึ้น เพื่อป้องกันพม่า¹ แผนนโยบายที่จะทรงใช้ล้านนาไทย เป็น ที่ต่อสู้ป้องกันพม่านั้น เห็นได้จากที่พระองค์ทรงมีพระราชสาส์นถึง เจ้าเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและ ลำปาง ความตอนหนึ่งว่า "ถ้าไพร่พลกองทัพ อ้ายพม่ายกมามาก ก็ให้ช่วยกันต้านทานสู้รบรักษา บ้านเมืองไว้ให้มั่นคง กว่ากองทัพกรุง เทพจะยกขึ้นมา อย่าให้เสียทีแก่พม่าข้าศึกได้ ..."² จะเห็นได้ว่าการสร้างความ เข้มแข็งให้กับหัว เมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในแถบล้านนาไทย ดังกล่าว ทำให้พม่าไม่อาจใช้ดินแดนแถบนี้ เป็นชุมก่าลังในการรุกราน เมืองหลวงอย่างที่เคยทำมา เมื่อครั้งสมัยอยุธยา จึงอาจกล่าวได้ว่าการสร้างสิทธิธรรมของกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เกี่ยวกับการปกป้องพระพุทธศาสนา ป้องกันพระราชอาณา เขต และประชาชนให้พ้นจากการรุกราน ของข้าศึกศัตรูภายนอก ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี

กล่าวโดยสรุปแล้วจะ เห็นได้ว่าการนำความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เข้ามาใช้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็เพื่อต้องการประจักษ์คุณการณรัฐและอุดมการณ์สังคมให้เป็นไปใน ทางเดียวกัน เพื่อให้ผู้อยู่ใต้การปกครองยอมรับในสิทธิธรรมของกษัตริย์ จึงได้มีการนำเอา พุทธศาสนาเข้ามาใช้ ในการอ้างสิทธิธรรม อย่างเช่น คติความ เชื่อในเรื่องพระโพธิสัตว์ และการ ประกอบพระราชภาระกิจของกษัตริย์ที่มุ่งย้าให้ประชาชนเห็นว่า พระองค์เป็นผู้มีความสามารถในการ ผดุงธรรม และช่วยเหลือประชาชนให้พ้นทุกข์ สิ่งที่จะช่วย เหลือให้การสถาปนาอุดมการณ์พุทธราชาได้ ได้รับความสำเร็จ ก็โดยการเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐออกไปยังผู้อยู่ใต้การปกครอง โดยผ่านสถาบัน สงฆ์ และสถาบันทางการเมืองซึ่งได้แก่ การอาศัยกฎหมายและบุคคลขึ้นปกครอง ด้วยกิจกรรม ทางการเมืองดังกล่าว ทำให้ลักษณะการ เมืองการปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแตกต่างไปจาก สมัยอยุธยา ที่เห็นเด่นชัดได้แก่ ความชอบธรรมของอำนาจกฎหมายที่อิงหลักธรรมทางพุทธศาสนา

¹ ธรรมนูญแห่งชาติ เลขที่ 57 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

² ธรรมนูญแห่งชาติ เลขที่ 43 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

การมุ่งประกอบพิธีกรรมที่ให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนา และการกำหนดยุทธศาสตร์ในการป้องกัน
ประเทศไทย เพื่อเป็นการแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์สามารถรักษาพระพุทธศาสนา และประชาชนให้
ปลอดภัยจากการรุกรานข้าศึกศัตรูภายนอก

บทที่ 3

ความคิดทางเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การขยายตัวทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งทำให้สภาพเศรษฐกิจแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาอย่างชัดเจนนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยหรือการพัฒนาไปตามนิติแห่งกาลเวลาเพียงอย่างเดียว หากแต่มีแนวคิดทางเศรษฐกิจที่เป็นหลังผลักดัน ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพร้อมทั้งมีอิทธิพลในการกำหนดทิศทางของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอยู่ไม่น้อย หลังผลักดันและตัวกำหนดทิศทางการ เปลี่ยนทาง เศรษฐกิจในสมัยนี้ก็คือการ เกิดความคิดใหม่ในทางเศรษฐกิจขึ้นมา

ในบทนี้จะมุ่งพิจารณาถึงความคิดใหม่ทาง เศรษฐกิจอันได้แก่ การดำเนินนโยบายการค้า นอกกระบบช่วย และการส่งเสริมนโยบายการค้าแบบ เสรีของรัฐบาล โดยมีปัจจัยสำคัญหลายประการ ที่เป็นตัวกระตุ้นให้มีการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจดังกล่าว และจะได้พิจารณาถึงผลที่เกิดขึ้น อันได้แก่ การขยายตัวทางเศรษฐกิจในสาขาต่าง ๆ เช่น การขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้า การขยายตัวของผู้ประกอบการ และการขยายตัวของ เศรษฐกิจแบบ เงินตรา

1. การเปลี่ยนแปลงนโยบายการค้า

ความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มองเห็นได้เด่นชัดที่สุดสองประการ คือ การดำเนินนโยบายค้านอกกระบบช่วย และการลดความสำคัญของการค้าแบบผูกขาดลงไป โดยหันมาใช้นโยบายการค้าแบบเสรี ซึ่งจะได้นำมาพิจารณาตามประเด็นสำคัญดังนี้

1.1 การให้ความสำคัญต่อการค้านอกกระบบช่วย ตามหลักฐานเอกสารทางราชการ ทำให้ทราบว่า การดำเนินการค้าต่างประเทศของรัฐบาล เริ่มขึ้นตั้งแต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยส่งสำเภาไปค้าขายยัง เมืองจีนและอาศัยคนจีน เป็นผู้ควบคุม

เรือ¹ แต่อย่างไรก็ตามการค้าดังกล่าวยังไม่ขยายตัวอย่างกว้างขวาง ทั้งชนิดของสินค้าและปริมาณทางการค้า สินค้าส่งออกส่วนใหญ่ยังคงเป็นสินค้าที่ได้มาจากระบบส่วยและสินค้าผูกขาดซึ่งได้แก่ กฤษณา ไม้ฝาง ไม้จันทน์ ไม้หอม นอระมัต (นอแรด) งาช้างและดีบุก² หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลยังอาศัยส่วยและสินค้าผูกขาดนั้นเห็นได้จากเมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงแต่งตั้งเจ้านครศรีธรรมราช (พัฒน์) เมื่อปี พ.ศ. 2327 ในสารตราตั้งเจ้าเมืองได้มีคำสั่งให้เร่งรัดจัดส่ง นอระมัต งาช้าง ดีบุกและปิกนกเข้าไปยังกรุงเทพฯ เพื่อใช้เป็นของตอบแทนแก่ลูกค้าต่างประเทศ³ เหตุที่การค้าในสมัยนี้ยังไม่ขยายตัวกว้างขวางก็เพราะว่ารัฐบาลต้องอยู่ในช่วงของการทำสงครามกับพม่าอยู่บ่อยครั้ง เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอันเป็นช่วงที่บ้านเมืองเริ่มคึกคักเข้าสู่ภาวะปกติ รัฐบาลจึงสามารถหันมาดำเนินการค้าต่างประเทศได้อย่างเต็มที่ ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2362 พระองค์ได้ทรงมีกระแสรับสั่งให้ต่อเรือสำเภาเพิ่มขึ้นอีกหลายลำ ซึ่งเป็นการขยายกิจการพาณิชย์ของรัฐ การเพิ่มจำนวนเรือสินค้าในครั้งนี้นำมาซึ่งรายได้จากระบบส่วย และที่กรมพระคลังสินค้าจัดซื้อเพิ่ม เดิมมีปริมาณไม่เพียงพอที่จะนำมาลงเรือสำเภา รัฐบาลได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการมอบหมายให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช จัดหาพริกไทยส่งเข้ามากรุงเทพฯ โดยการจกซื้อตามราคาท้องตลาดที่ซื้อขายกันที่จันทบูร อันเป็นแหล่งผลิตพริกไทยที่สำคัญในขณะนั้น⁴ จากหลักฐานดังกล่าวจึงเป็นการชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลเริ่มนำเอาการค้าในระบบส่วยเข้ามาใช้เป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นับเป็นการแสวงหาแหล่งสินค้าใหม่ของรัฐนอกเหนือจากที่เคยได้จากระบบส่วย ซึ่งไม่อาจตอบสนองความต้องการทางการค้าสำเภาของรัฐบาลได้อย่างเพียงพอ

¹ ใบบังคับ ค.ม.ป.อ. ฉบับที่ 1
 ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154

² ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ หน้า 44

³ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146

⁴ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181

วิธีการแสวงหาสินค้าโดยการจัดซื้อได้กระทำบ่อยครั้งยิ่งขึ้นในสมัยรัชกาลต่อมา อย่างเช่นในปี พ.ศ. 2381 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มอบหมายให้หลวงอภัยพิทักษ์จัดซื้อผลกระวานจากหัวเมืองลาว เพื่อนำมาเป็นสินค้าสำหรับลงเรือสำเภาไปขายต่างประเทศ¹ และในปีเดียวกันนี้เองรัฐบาลได้มอบหมายให้พระยาวิเศษฉือไชยจัดซื้อผด้อยจำนวนมากตามราคาที่ราษฎรซื้อขายกันขณะนั้น² ในปี พ.ศ. 2385 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบหมายให้พระอนุรักษมนตรีไปจัดซื้อกระวานเพื่อเป็นสินค้าสำหรับลงสำเภาหลวงในหลักฐานทางราชการเรียกสินค้าที่จัดซื้อว่าเป็น "สินค้านอกส่วย"³ การจัดซื้อกระวานจากราษฎรนั้นฟินเลย์สัน (Finleyson) กล่าวว่ารัฐซื้อในราคาหาบละ 120 - 140 บาท แล้วนำไปขายในประเทศจีนในราคาหาบละ 270 - 300 บาท⁴ ดังนั้นแม้ว่ารัฐบาลจะได้สินค้ามาโดยการจัดซื้อก็ตาม แต่ก็ยังทำกำไรให้กับรัฐบาลไม่น้อย แนวโน้มที่แสดงให้เห็นว่ารัฐยินยอมให้ราษฎรกำหนดราคาสินค้าของตนเอง และห้ามเจ้าหน้าที่ กตราคาในการซื้อสินค้าจากราษฎร ปรากฏอยู่ในหลักฐานเกี่ยวกับการจัดซื้อช้างที่จะส่งไปขายยังประเทศอินเดียในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ให้จัดซื้อช้างตามราคาราษฎรซื้อขายแก่กันอย่าได้คิดมีหักทุนราคาช้าง ให้ราษฎรได้รับความยากแค้นเดือดร้อนต่อไปได้เป็นอันขาดทีเดียว"⁵ อย่างไรก็ตามการจัดซื้อสิ่งของนอกกระบบส่วยนี้ ไม่ได้หมายความว่ารัฐบาลอนุญาตให้ประชาชนขายสินค้า ตามที่ผู้ขายเป็นฝ่ายกำหนดราคาทุกชนิด เพราะมีหลักฐาน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 3 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

⁴ Sir Thomas Stamford Raffles. ed. The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin - China in the year 1821 - 1822. p. 257.

⁵ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

ยืนยันให้เห็นว่าบางครั้งรัฐบาลก็เป็นฝ่ายกำหนดราคาซื้อ ซึ่งเรียกว่าการจัดซื้อสินค้า "ตามราคาหลวง" การจัดซื้อสินค้าตามวิธีการดังกล่าวมีตัวอย่างให้เห็นอยู่บ้าง เช่น ในปี พ.ศ. 2360

เจ้าพระยาบวรราชนครราชสีมาได้รับมอบหมายให้จัดซื้อผ้าขาวจากราษฎรเพื่อใช้ในกิจการพระราชกุศลตามราคาหลวง¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2362 ก็ได้มีการสั่งซื้อผ้าขาวจากหัวเมืองสงขลาด้วยวิธีเดียวกันนี้อีกครั้งหนึ่ง² มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการจัดซื้อสินค้าจากราษฎรจะเห็นว่าถ้าเป็นสิ่งที่รัฐต้องการนำไปจำหน่ายต่อ หรือที่เกี่ยวข้องกับกิจการทางธุรกิจโดยตรงก็จะซื้อตามราคาตลาด หรือที่เรียกกันในขณะนั้นว่า "ราคาราษฎร" อย่างเช่น การจัดซื้อข่อยด้อยเพื่อใช้ในกิจการโรงน้ำคาลทรายหลวง หรือการมีซื้อช้างลงลำภาไปขายยังประเทศอินเดีย ส่วนสินค้าที่รัฐบาลเป็นฝ่ายกำหนดราคาซื้อหรือที่เรียกว่าการจัดซื้อตาม "ราคาหลวง" ส่วนใหญ่จะเป็นสิ่งของที่นำไปใช้ทางราชการหรือเพื่อการกุศล

นอกจากการจัดซื้อสินค้าจากราษฎรด้วยดังกล่าวแล้ว รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีวิธีการแสวงหาสินค้าเพื่อลงเรือสำเภากวีสี่หนึ่ง นั่นคือสินค้าที่ขายได้ราคาดีและเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ การอาศัยซื้อจากราษฎรยังไม่เป็นหลักประกันที่มั่นคงว่ารัฐสามารถจัดซื้อได้จำนวนเพียงพอให้ทันกับฤดูกาลค้าสำเภาก็ต้องอาศัยลมมรสุม เพื่อหาหลักประกันที่มั่นคงยิ่งขึ้นแทนที่รัฐบาลจะพึ่งพิงการจัดซื้อสินค้าดังกล่าวแต่เพียงอย่างเดียว รัฐบาลก็ได้ตัดสินใจดำเนินการผลิตสินค้าด้วยตนเองอย่างกรณี น้ำตาลซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่ารัฐบาลได้ดำเนินการสร้างสวนอ้อยและตั้งโรงหีบน้ำตาลขึ้นมาเอง ซึ่งเริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จเจ้าพระยาแห่งกรุงธนบุรี โดยพระองค์ได้มอบหมายให้เจ้าพระยาพระคลังจัดทำสวนอ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นที่พนัสนิคม จากหลักฐานทางราชการกล่าวถึงโรงหีบอ้อยและสวนอ้อยที่โปรดฯ ให้ดำเนินการในครั้งนี้เป็นที่ตั้งโรงหีบและสวนอ้อยเพิ่มขึ้นจากที่มีอยู่ก่อน

¹ ทอสมุทแห่งชาติ เล่มที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178

² ทอสมุทแห่งชาติ เล่มที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ร.ศ. 1181

แล้ว¹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลมีนโยบายที่จะขยายปริมาณการผลิตเพิ่มขึ้น เพื่อให้พอเพียงกับความต้องการของตลาดต่างประเทศ การแสวงหาสินค้าโดยการที่รัฐบาลเข้าดำเนินการผลิตและเพิ่มปริมาณการผลิตให้เพียงพอกับความต้องการของตลาด จึงนับได้ว่าเป็นนโยบายการค้าอันกระชับส่วนที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของลัทธิรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น เกี่ยวกับการจัดซื้อสินค้าจากระบบส่วนตามทีกล่าวมาแล้ว

1.2 การดำเนินนโยบายการค้าแบบเสรี แนวโน้มของนโยบายการค้าที่รัฐบาลเริ่มปล่อยให้ประชาชน ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่ผลิตขึ้น โดยขายให้กับชาวต่างชาติหรือพ่อค้าเอกชนนั้นได้เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว เพียงแต่ว่ารัฐบาลยังไม่ประกาศออกมาเป็นทางการเท่านั้น และการอนุญาตให้พ่อค้าเอกชนทั่วไปหรือผู้ผลิตสินค้าขายผลผลิตให้ต่างชาติ ก็มิได้มีการยกเว้นว่าสินค้านั้นเป็นสิ่งที่รัฐบาลผูกขาดหรือไม่ แต่รัฐมีข้อแม้ว่าในกรณีที่สินค้าผูกขาดอย่างเช่น ครั่ง ผาง งาช้าง รวงศ์ พริกไทย สินค้าเหล่านี้รัฐบาลจะอนุญาตให้พ่อค้าต่างชาติซื้อขายกับประชาชนได้โดยตรงก็ต่อเมื่อรัฐบาลไม่มีสินค้าดังกล่าวในปริมาณเพียงพอตามที่พ่อค้าต่างชาติต้องการเท่านั้น ในกรณีดังกล่าวนี้สินค้าที่เคยผูกขาดจึงกลายเป็นสินค้าทั้งผูกขาด คือประชาชนจะค้าขายสินค้าผูกขาดได้โดยเสรีเมื่อรัฐบาลไม่มีสินค้าดังกล่าวหรือมีอยู่น้อย² ครอว์ฟอร์ด (Crawford) ได้กล่าวถึงเรื่องสินค้าผูกขาดเอาไว้ว่า รัฐบาลในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้เข้มงวดกับการซื้อขายสินค้าเหล่านี้มากมายนัก คือหลังจากที่รัฐบาลได้รับสินค้าผูกขาดอย่างเช่น พริกไทย กระวาน รวงศ์ ไม้ฝาง ไม้กฤษณา งาช้าง ดีบุก รังนก และไข่มุก ไข่มุกบางส่วนแล้ว ก็สามารถนำสินค้าที่เหลือไปทำการซื้อขายกันได้โดยเสรี³ สำหรับสินค้าที่ชาวต่างชาตินำเข้ามาก็เช่นเดียวกัน อย่างเมื่อครั้งที่เรืออังกฤษชื่อ ฟีนิกซ์ (Phoenixe)

1 หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 18 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

2 เชนรี เบอร์นี เอกสารของเชนรี เบอร์นี แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ หน้า 225

3 จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 122

นำสินค้าเข้ามา ปรากฏว่าได้ขายสินค้าให้แก่รัฐบาลเพียงหนึ่งในสี่ของสินค้าทั้งหมด ส่วนที่เหลือสามในสี่ ก็ได้ขายให้กับพ่อค้าเอกชนทั่วไป ครอว์เฟิร์ดได้ประมาณเอาไว้ว่า สองในสามของสินค้าที่นำเข้าและส่งออกมิได้กระทำโดยผ่านการควบคุมจากรัฐบาล¹ เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลได้แถลงนโยบายออกมาอย่างชัดเจนเกี่ยวกับการอนุญาตให้ราษฎรทำการค้าขายกับชาวต่างชาติได้อย่างเสรี ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี กล่าวถึงนโยบายการค้าขายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเอาไว้ว่า ตั้งแต่ปีแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์คือในปี พ.ศ. 2367 ก็ทรงประกาศให้การค้าในพระราชอาณาจักรของพระองค์เป็นไปโดยเสรี² ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานทางราชการของฝ่ายไทยที่บันทึกเอาไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำริ อยู่เสมอว่าให้บรรดาประชาชนทั่วไปได้ทำการค้าขายให้ได้รับผลประโยชน์โดยทั่วกัน³ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2368 หลังจากทำสัญญาเบอร์นีแล้ว รัฐบาลควบคุมสินค้าสำคัญเพียงสามอย่างเท่านั้นคือ กระสุนดินดำ ข้าวเปลือก ข้าวสาร นอกนั้นก็ปล่อยให้ชาวต่างประเทศติดต่อซื้อขายกับประชาชนได้อย่างเสรี⁴ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการค้าเสรีของประชาชนเริ่มมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยคือการเปลี่ยนแปลงจากสินค้าผูกขาดมาเป็นกึ่งผูกขาด และเมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัฐบาลได้ยกเลิกสินค้าผูกขาดเกือบทั้งหมด ยังเหลือแต่สินค้าสำคัญที่เป็นยุทธปัจจัย เท่านั้นที่รัฐบาลยังผูกขาดอยู่ต่อไป

¹ จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ
หน้า 144

² เฮนรี เบอร์นี เอกสารของเฮนรี เบอร์นี แปลโดย ชาวิตรี สุวรรณพัตติย์
เล่ม 1 หน้า 213

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 1/1 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1181

⁴ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188

2. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจ

การที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหันมาให้ความสำคัญต่อบริษัทการค้าของระบบ
ช่วยและนโยบายการค้าเสรีก็เพราะมีปัจจัยสำคัญสองประการคือ การเพิ่มความสำคัญในกิจการค้า
ต่างประเทศ และการขยายตัวของระบบภาษีอากร

2.1 การให้ความสำคัญต่อการค้าต่างประเทศ การที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
มีความจำเป็นในการเสริมสร้างความมั่นคง ให้กับศูนย์กลางการปกครองแห่งใหม่อย่างเร่งด่วน
ดังนั้นจึงไม่เพียงแต่จะต้องแสวงหาแหล่งผลประโยชน์ที่เคยอาศัยระบบไพร่เท่านั้น แต่ยังต้องเพิ่ม
ปริมาณรายได้ให้สูงขึ้นอีกไม่น้อย เพื่อนำมาใช้จ่ายในกิจการต่าง ๆ ของรัฐบาลอย่างเช่นการสร้าง
ป้อม กำแพง พระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม ขุดคลองของทิ้งที่ใช้ในทางยุทธศาสตร์และการคมนาคม
อีกมากมาย ทั้งนี้เพื่อป้องกันการอาศัยแรงงานเกณฑ์เท่านั้น รัฐบาลยังต้องใช้แรงงานจ้างด้วย¹
นอกจากนี้รัฐบาลยังต้องการอาวุธปืน เป็นจำนวนมาก เพื่อใช้ในการป้องกันประเทศ²

จากเอกสารทั้งฝ่ายไทยและบันทึกของต่างชาติทำให้ทราบว่ารายได้ของรัฐบาลในกิจการ
ค้าต่างประเทศเป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่จะ เป็น เครื่องช่วยหนุนฐานะของรัฐบาลใหม่ภายใต้ราชวงศ์จักรี
เอาไว้ได้อย่างเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หากปีใดที่การค้าเข้าเขา
ของหลวงได้กำไรน้อย ไม่มีเงินพอสำหรับจ่ายเบี้ยหวัดก็ต้องหาสิ่งของอื่นมาจ่ายแทน เช่น ผ้าลาย
ทองกำ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อกิจการค้าเข้าเขาของรัฐบาลพม่าที่ทรง
แจกจ่ายสิ่งของหรือบางครั้งก็ทรงยืม เงินจากบรรดาเจ้านายเชื้อพระวงศ์มาจ่าย เป็น เบี้ยหวัดให้
ข้าราชการ³ จอห์น กรอว์เฟอร์ ยังยืนยันว่าถ้าไม่เรื้อบบมาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยา

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 39

² ชัย เรื่องศิลป ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 กำนันเศรษฐกิจ หน้า 37

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 หน้า 134 - 136

ไว้เพียงของสามเดือนโดยไม่ต้องใช้กำลังใด ๆ ทั้งสิ้น ก็สามารถเรียกร้องให้รัฐบาลยอมจำนนตามเงื่อนไขที่ต้องการอย่างสิ้นเชิงโดยครอว์เฟิร์ดให้เหตุผลว่า ถ้าเส้นทางการค้าถูกกีดขวางรัฐบาลก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงต่อไป เพราะเท่าที่รัฐบาลขึ้นอยู่กับได้ก็โดยอาศัยผลกำไรจากกิจการค้าต่างประเทศช่วยค่าเงินไว้¹ ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่ารัฐบาลได้พยายามขยายกิจการค้าของรัฐออกไปยังหัวเมืองชายทะเลทางภาคใต้ ด้วยการมอบหมายให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชทำการค้ากับหัวเมืองทางชายฝั่งโคโรแมนเดลของอินเดีย โดยทางกรุงเทพฯ เป็นฝ่ายจัดหาอุปกรณ์ต่าง ๆ เช่น เหล็กและเงินค่าจ้างช่างต่อเรือ² ตลอดจนเงินที่จะนำไปจัดซื้อสินค้าดองกำปั่น³ นอกจากนี้ยังได้มอบหมายให้เมืองสงขลาทำหน้าที่เป็นตัวแทนการค้าระหว่างหัวเมืองปักษ์ใต้กับจีนเพิ่มขึ้นอีกเมืองหนึ่ง เพราะแต่ก่อนมีนครศรีธรรมราชทำหน้าที่เป็นตัวแทนอยู่เพียงเมืองเดียว⁴

จากการที่รัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต้องพึ่งพิงแหล่งรายได้ ในสาขาการค้าต่างประเทศดังกล่าวแล้ว ทำให้รัฐบาลพยายามขยายกิจการค้าต่างประเทศออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อหารายได้มาจุนเจือรัฐบาล และการขยายตัวของการค้าต่างประเทศที่กระทำอยู่ ไม่อาจหวังพึ่งพิงแหล่งสินค้าจากระบบส่วยเพียงอย่างเดียวได้อีกต่อไป ดังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าเมื่อรัฐบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มขยายกองเรือพาณิชย์ขึ้น สินค้าที่ได้จากการเก็บส่วยก็ไม่พอเพียงที่จะนำลงสำเภา จนต้องมีการจัดซื้อจากส่วนกลางและหัวเมือง

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 44 - 45 หน้า 139

²หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 9 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

³หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178

⁴หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2/6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

เพิ่มเติม¹ การใช้วิธีการจัดซื้อสินค้านอกระบบล่วงหน้าในครั้งแรกนี้ อาจเป็นเพียงการแก้ไข เหตุการณ์เฉพาะหน้าในการหาสินค้าลงสำเภาให้ทันกับฤดูลมมรสุม ต่อมารัฐบาลคงเห็นว่ามลินค้า จะได้จากการจัดซื้อก็ยังทำกำไรให้กับรัฐบาลในตลาดต่างประเทศเป็นอย่างดี อย่างกรณีพริกไทยที่ นำไปขายยังเมืองจีนจากราคาต้นทุนบาทละ 120 - 140 บาท รัฐบาลนำไปขายได้ราคาบาทละ 270 - 500 บาท² จากผลกำไรดังกล่าวนี้ทำให้รัฐบาลหันมาดำเนินการด้านนอกระบบล่วงหน้าอย่างจริงจัง เพราะต่อมาปรากฏว่ารัฐบาลมีการจัดซื้อสินค้าลงสำเภาบ่อยครั้งยิ่งขึ้น นอกจากรัฐ ยังคงได้รับกำไรอย่างงามแล้วการจัดซื้อนอกระบบล่วงหน้ายังเป็นหลักประกันได้ว่าสามารถหาสินค้า ได้ตามปริมาณที่ต้องการและทันตามฤดูกาลในการค้าสำเภา สิ่งที่จะชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลให้ความสำคัญต่อกิจการค้าต่างประเทศโดยอาศัยสินค้านอกระบบล่วงหน้าอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่รัฐบาลได้ เข้าดำเนินการผลิตสินค้าที่ทำราคาได้ดี ในตลาดต่างประเทศเสียเอง อย่างการดำเนินการกิจการ สวนอ้อยและโรงน้ำตาลทรายหลวงในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่ กล่าวแล้ว

2.2 การขยายตัวของระบบภาษีอากร รายได้จากระบบภาษีอากรนับว่าเป็นผลประโยชน์ ที่ช่วยค้ำจุนฐานะรัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเอาไว้ได้อย่างดีอีกประการหนึ่ง ในสมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัฐบาลสามารถเก็บภาษีต่าง ๆ ได้จำนวนสองในห้าของ รายได้ทั้งหมด เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ารัฐบาลได้ปรับปรุง ระบบภาษีอากรใหม่โดยเปิดโอกาสให้เอกชนเข้ามารับเหมาผูกขาด การปรับปรุงภาษีครั้งใหม่นี้ ทำให้รัฐบาลมีรายได้ซึ่งเป็นตัวเงินถึง 25,000,000 บาท³ ซึ่งเพิ่มจากสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมากกว่า 10 เท่า การที่รัฐบาลนำเอาระบบการประมูลภาษีอากรเข้ามา

¹ ทอสมุตแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181

² Sir Thomas Stamford Raffles. ed. The Mission to Siam Hue the Capital of Cochin-China in the year 1821 - 1822. p. 257.

³ กรมสรรพากร กรมสรรพากรภายนอก หน้า 3

ใช้ซึ่งได้รับรายได้แน่นอน ทำให้รัฐบาล เริ่มยกเลิกการผูกขาดสินค้าส่วนใหญ่ลงไปโดยปล่อยให้มีการค้าขายกันโดยเสรีมากขึ้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกเลิกสินค้าผูกขาดเกือบทั้งหมด คงเหลือแต่กระสุนดินดำ ข้าวเปลือกและข้าวสารอันเป็นสินค้ายุทธปัจจัยที่สำคัญโดยรัฐยังคงรับซื้อสินค้าประเภทอาวูวไว้ทั้งหมด ส่วนสินค้าออกทั้งข้าวเปลือกและข้าวสารต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาล¹ การปล่อยให้สินค้าส่วนใหญ่เป็นสินค้าเสรีเช่นนี้ จะเป็นตัวการกระตุ้นให้การผลิตขยายตัว และยิ่งการผลิตขยายตัวมากขึ้นเท่าใดรัฐบาลก็ยิ่งได้ผลประโยชน์จากการเรียกเก็บภาษีอากรจากผู้ผลิตมากขึ้น เป็นเงาตามตัว ผลประโยชน์ที่รัฐบาลได้รับจึงอยู่ในรูปของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างนโยบายของรัฐบาลกับผลผลิต คือ เพื่อเปิดโอกาสให้มีการค้าเสรีการผลิตเพื่อตลาดก็จะขยายตัว เมื่อการผลิตขยายตัวมากขึ้น รัฐบาลก็ได้รับผลประโยชน์เพิ่มขึ้นจากการเก็บภาษีผลผลิตเหล่านั้น

3. ผลจากการนำความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจเข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากการที่รัฐบาลได้เปลี่ยนแปลงนโยบายทางเศรษฐกิจใหม่ ทำให้ส่งผลต่อการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้า การขยายตัวของผู้ประกอบการ และการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา โดยสภาพเศรษฐกิจเช่นนี้ทำให้ลักษณะเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาจนสามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจนดังนี้

3.1 การขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด การที่รัฐบาลได้พิมพ์จัดซื้อสินค้าออกกระบวนช่วยเพิ่มมากขึ้นตามที่กล่าวแล้ว ทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดจากบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิร์ด ทำให้ทราบว่าในช่วงปี พ.ศ. 2385 อันเป็นปีที่เขาเข้ามาที่กรุงเทพฯ นั้น ได้มีการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดทั้งสินค้าทางการเกษตรและอุตสาหกรรม ครอว์เฟิร์ดกล่าวว่า พืชพื้นบ้านที่ทำการปลูกกันอยู่ทั่วไปในขณะนั้น ล้วนแต่เป็นผลิตผลที่ส่งไปขายเกือบทั้งหมด อันได้แก่ อ้อย

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 6/ข จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188

ข้าว พริกไทย ยาสูบ โดยข้าวขึ้นปลูกกันทั่วไปเป็นบริเวณกว้างใหญ่แถบดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา การปลูกข้าวที่ทำกันใช้แรงงานไม่มากนัก แต่ก็ได้ผลผลิตสูง เพราะดินอุดมสมบูรณ์ สำหรับอ้อยปลูกเพื่อทำน้ำตาลซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2352 หลังจากที่คนจีนได้รับอนุญาตให้ปลูกอ้อยเพื่อทำน้ำตาล ปรากฏว่าช่วงเวลาเพียงไม่กี่ปีก็ได้มีการส่งน้ำตาลออกไปจำหน่ายต่างประเทศอุตสาหกรรมน้ำตาลมีการขยายตัวอย่างรวดเร็วจนสามารถส่งออกปีละไม่ต่ำกว่า 30,000 ทอน ส่วนการปลูกพริกไทยกระทำกันในบริเวณหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ผลผลิตพริกไทยส่วนใหญ่ส่งไปขายประเทศจีนตกปีละประมาณ 60,000 ทอน ปริมาณการผลิตพริกไทยเมื่อเทียบกับสิงคโปร์ ประเทศไทยสามารถผลิตได้มากกว่าถึงสี่เท่าคือมีปริมาณเท่ากับที่ปลูกกันทางชายฝั่งตะวันตกของเกาะสุมาตรา พริกไทยที่ปลูกแถบนี้ทำกันเพื่อขายโดยเฉพาะ สำหรับยาสูบนั้น ก่อนที่ครอว์เฟิร์ดเข้ามาเมื่อราว 20 ปีมาแล้ว เป็นสินค้าที่ต้องส่งเข้ามาจากชาว แต่ในปี พ.ศ. 2366 ปรากฏว่าไม่เพียงแต่สามารถผลิตสำหรับใช้ในประเทศอย่างเพียงพอ แต่ยังสามารส่งออกจำหน่ายที่กัมพูชา และญวนในปริมาณสูงอีกด้วย¹ นอกจากนี้บริเวณหัวเมืองชายทะเลตะวันออกมีการผลิตรงค์และกานพลู โดยเฉพาะกานพลุนั้นเป็นสินค้าที่มีคุณภาพสูง จนเป็นที่ยอมรับและรู้จักแพร่หลายทั่วไปในหมู่คนจีน² ส่วนสินค้าจำพวกปลาเค็ม ครั่ง และรังนกก็มีการผลิตกันในปริมาณที่สูงมาก เช่น เดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งครั้งชนิดดี กระทำกันเป็นล่ำเป็นสันในบริเวณภาคเหนือของประเทศ และแถบหัวเมืองลาว โดยสามารถผลิตส่งขายประเทศจีนถึงปีละ 18,000 ทอน เกือบนับว่าเป็นสินค้าที่ผลิตมากในบริเวณภาคกลางและทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งได้ลำเลียงเข้าไปขายในตลาดกรุงเทพฯ และบริเวณอื่นซึ่งไม่สามารถผลิตได้เอง³ นอกจากผลิตผลทางการเกษตรแล้ว

¹ จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ

หน้า 101 - 102

² ค. หน้า 103

³ ค. หน้า 104 - 105

ยังมีความก้าวหน้าเกี่ยวกับการลงทุนเหล็กและผลิตภัณฑ์จากเหล็ก ส่วนใหญ่เป็นอาชีพของคนจีนพวกนี้ ประกอบอาชีพช่างตีเหล็ก ถลุงเหล็กและประกอบอุตสาหกรรมจำพวกเหล็ก จนเหล็กและสินค้าเครื่องเหล็กกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญและมีค่าที่สุด โดยส่งไปจำหน่ายบริเวณหมู่เกาะมลายู กัมพูชา และญวน¹

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลิตผลเพื่อตลาดได้ขยายออกไปอย่างมาก คือในปี พ.ศ. 2375 ได้ส่งน้ำตาลเป็นสินค้าออกในปริมาณที่เพิ่มขึ้น เฉพาะที่ส่งไปขายประเทศจีน มีปริมาณถึง ๑๘,๐๐๐ ทาบ² โดยเพิ่มขึ้นจากที่ครอว์เฟิร์ด ได้บันทึกเอาไว้เมื่อครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึง 16,๐๐๐ ทาบ จำนวนโรงหีบอ้อยซึ่งสังฆราชปาเลกัวซ์ได้ประมาณเอาไว้ว่าที่ละเชิงเทรามีไม่ต่ำกว่า 20 โรง และที่นครไชยศรีประมาณ ๓๐ โรง³ จากจำนวนโรงงานที่ปาเลกัวซ์บันทึกเอาไว้ว่าแต่ละโรงมีไม่ต่ำกว่า 200 - 300 คน ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นการประกอบกิจการขนาดใหญ่ สำหรับการผลิตเหล็กไทยเท่าที่ครอว์เฟิร์ดได้บันทึกไว้ก่อนหน้านี้ว่ามีการปลูกกันแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก แต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขยายออกไปยังดินแดนอื่น ๆ เช่น ทางใต้คือที่ปัตตานี และกลันตัน ผลิตได้ 16,๐๐๐ ทาบ ที่ศรีสะเกษผลิตได้ ๘,๐๐๐ ทาบ⁴ ส่วนกิจการเหมืองแร่ดีบุกได้มีการขยายตัวมากขึ้นโดยส่งเป็นสินค้าออกไปยังเกาะกีนิง สิงคโปร์ และอินเดีย มีบริษัทของคนจีนทำเหมือง

¹ จอห์น ครอว์เฟอร์ เอกสารของครอว์เฟอร์ แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณังกิจ

หน้า 100 - 101

² Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siamese Trade 1652 - 1853. p. 200.

³ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า ๑๕

⁴ Sarasin Viraphol. Ibid., p. 201.

ตั้งอยู่แถบหัวเมืองปากใต้คือที่กลาง ไซยา ชุมพร และปากพรก ในสมัยนี้อุตสาหกรรมผลิตเหล็ก ได้พัฒนาไปมาก ในปี พ.ศ. 2377 ปาลเลกซ์ได้รายงานเอาไว้ว่ามีโรงงานหล่อเหล็กที่ทำชุงถึง 12 โรง ในโรงงานแต่ละโรงใช้คนงานไม่ต่ำกว่า 500 - 600 คน โดยมีการทำงานกันทั้งกลางวัน และกลางคืน¹ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าการผลิตเหล็กในสมัยนี้เป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ไม่น้อย

การขยายตัวของผลิตผลเพื่อตลาดที่กล่าวมาแล้วสอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของปริมาณ

การค้าต่างประเทศในช่วงเดียวกัน ครอว์เฟิร์ดได้บันทึกเกี่ยวกับการค้าต่างประเทศในช่วงสมัย รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเอาไว้ว่ารัฐบาลทำการค้ากับจีนมีปริมาณสูงที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับมณฑลกว๋างตุ้ง ดังเกีย ฟูเกียน เรือสำเภาสำหรับใช้ในกิจการค้า ต่างประเทศต้องขึ้นประมาณปีละ 6 - 10 ลำโดยมีระวางขนน้ำตั้งแต่ 100 - 1,000 ตัน ส่วน การค้ากับกัมพูชาและญวนก็ทำกันแถบ เมืองแก่งเก่าและไซ่ง่อนสินค้าที่ส่งออกไปได้แก่ เหล็ก สำหรับ การค้ากับหมู่เกาะบริเวณช่องแคบมะละกาและสุมาตราได้แก่ แถบ เมืองปาเลมบัง บอร์เนียว ซีลีเบส สินค้าที่ส่งออกไปได้แก่ เหล็ก เหลือ และน้ำมัน สินค้าที่ซื้อเข้ามาได้แก่ ทองคำและผ้าพื้นเมือง นอกจากนี้ก็มีการค้ากับปัตตาเวียโดยใช้เรือที่มีระวางบรรทุกประมาณ 750 ตัน ที่สิงคโปร์ มะละกา ปีนังใช้เรือที่มีระวางบรรทุกประมาณ 500 ตัน การค้าทางชายฝั่งตะวันตกกับอินเดีย ส่วนใหญ่ค้ากับเมืองสุรัต บอมเบย์ และเบงกอล² ครอว์เฟิร์ดได้ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมเกี่ยวกับการประกอบการค้าต่างประเทศของไทยในช่วงนี้เอาไว้ว่า "ปริมาณการค้าต่างประเทศของ กรุงเทพมหานคร ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันตามความเป็นจริง ซึ่งโดยสรุปเห็นว่าปริมาณสูงกว่าประเทศอื่น ในอินเดียน ..."³ การขยายตัวทางการค้าอาจเห็นได้จากจำนวนเรือที่ส่งออกไปทำการค้ากับ

¹ ปาลเลกซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย ฮันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 89 - 111

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ

หน้า 107

³ พ. หน้า 109 - 111

ดินแดนต่าง ๆ มีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างเช่น ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในระหว่างปี พ.ศ. 2364 - 2365 มีเรือไทย 21 ลำเข้าไปค้าขายที่สิงคโปร์ พอถึง พ.ศ. 2366 จำนวนเรือที่ส่งไปค้าขายเพิ่มเป็น 27 ลำ ถึงปี พ.ศ. 2367 จำนวนเรือเพิ่มขึ้นถึง 44 ลำ¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ดได้บันทึกปริมาณการค้าทางเรือที่รัฐบาลทำกับเมืองท่าต่าง ๆ ไว้ดัง ตารางที่ 1

ตาราง 1 แสดงจำนวนเรือและปริมาณสินค้าที่ส่งไปยังต่างประเทศในช่วงปี พ.ศ. 2366 จำนวนก ตามเมืองท่าต้นทางและปลายทาง

เมืองท่าต้นทาง	จำนวนเรือคิดเป็นลำ	ปริมาณสินค้าคิดเป็นตัน	เมืองปลายทาง
กรุงเทพฯ	6	6,700	กวางตุ้ง
กรุงเทพฯ	40	10,200	ดงเกีย
กรุงเทพฯ	32	30,400	ฟูเจา, ซีเกียง, เคียงนาน
กรุงเทพฯ	3	2,250	ปัตตาเวีย
กรุงเทพฯ	5	2,500	มะละกา, ปีนัง
กรุงเทพฯ	27	4,050	สิงคโปร์
กรุงเทพฯ	18	1,530	ไซ่ง่อน
นครศรีธรรมราช	2	1,300	ประเทศจีน
จันทบูร	1	400	ประเทศจีน
รวม	136	61,330	

ที่มา : จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ

หน้า 168 - 170

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 170

เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ. 2369 ปรากฏว่า
สิงคโปร์ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของไทยในหมู่เกาะอินโดจีนตะวันออก¹ สำหรับกับอังกฤษและ
จีนนั้นคงมีปริมาณและมูลค่าเพิ่มขึ้น เช่นเดียวกัน เฮนรี เบอร์นี ได้บันทึกเอาไว้ว่าการค้าระหว่าง
ไทยกับอังกฤษในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขยายตัวออกไปกว่าแต่ก่อนมาก
โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับจีนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง ถึงขนาดที่พระมหากษัตริย์และ
ข้าราชการต่างก็มีส่วนในทางการค้า และได้ทำกำไรในปริมาณสูงมาก แม้ว่าสำเกาที่ส่งไป
ค้าขายกลับมายัง เมืองไทยเพียงหนึ่งในสองล้าก็ยังคงทำกำไรได้อย่างงาม² ความคึกคักของ
บรรยากาศทางการค้าเห็นได้จากบันทึกของมอร์แกน ในปี พ.ศ. 2381 ตอนที่เขาเข้ามาปรากฏ
ว่ามีเรือถึง 700 ลำเข้ามาจอดลำเลียงสินค้าอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยา³ จากบันทึกชาวต่างชาติอีก
คนหนึ่งซึ่งเข้ามาในปี พ.ศ. 2378 บรรยายถึงการค้าขายเอาไว้ว่า มีเรือสำเกาจีนจอดทอดสมอ
เรียงรายกันอยู่ในบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นระยะทางยาวกว่าสองไมล์⁴

การขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดและการเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้าที่กล่าวมาแล้ว ทำให้
เกิดชุมชนที่มุ่งผลิตเฉพาะอย่างขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต้องการแรงงานจ้างอิสระ เป็นสิ่งดังที่

¹จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ
หน้า 170

²เฮนรี เบอร์นี เอกสารของเฮนรี เบอร์นี แปลโดย สวัสดิ์ สุวรรณสถิตย์ หน้า 124

³O. Frankfurter. "The Unofficial Mission of John Morgan :
Merchant to Siam in 1821," Journal of the Siam Society. V. 11, pt.
1 : 1 - 3, 1914.

⁴W. S. W. Ruschenberger. Voyage Round the World including an
Embassy to Siam. p. 278.

ให้กรรมกรเงินอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมากซึ่งแยกย้ายไปอาศัยอยู่ตามแหล่งผลิตสำคัญ ๆ ชุมชนขึ้นตามแหล่งผลิตเหล่านี้นับว่าเป็นผู้บริโภคจำนวนมากไม่น้อย โดยเฉพาะสินค้าจำเป็นที่ใช้ในการดำรงชีวิต เช่น ข้าว ปลา เกลือ เป็นต้น การบริโภคสินค้าดังกล่าวทำให้สภาพการค้าขายภายในประเทศขยายตัวออกไปกว้าง คราวนี้เฟื่องฟูได้บรรยายถึง การค้าขายโดยอาศัยการคมนาคมทางน้ำเอาไว้ว่า สินค้าที่ผลิตได้จะล่องมาสู่เมืองหลวง และแจกจ่ายไปยังแหล่งที่เป็นตลาด หรือชุมชนหนาแน่น โดยอาศัยแม่น้ำ ลำคลองซึ่งไหลผ่านที่ราบลุ่มภาคกลาง การสัญจรไปมาของเรือแพค้าขายนับว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการค้าสมัยนี้¹ การค้าขายนอกจากทำกันอย่างคึกคักในย่านธุรกิจสำคัญ อย่างเช่น บริเวณสำเพ็ง ซึ่งเป็นแหล่งประกอบการค้าที่สำคัญที่สุดของกรุงเทพฯ ขณะนั้นแล้ว² จากหลักฐานทางราชการของไทยที่เกี่ยวกับการประมุลภาษีของกำนันตลาดตามหัวเมือง อย่างเช่น พิษณุโลก ศิษิตร์ ศิษย์ สวรรคโลก และสุโขทัย ปรากฏว่ามีการเปิดประมูลแข่งขันในราคาที่สูงขึ้นกว่าเดิม ซึ่งพอที่จะเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นว่ากิจการค้าแถบหัวเมืองเหล่านี้ได้มีการขยายตัวมากขึ้น จนผู้ประมูลแล้วที่จะตั้งราคาในการประมูลที่เสนอต่อรัฐบาลในราคาที่สูงขึ้น³

3.2 การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้า นอกจากการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดแล้ว เมื่อพิจารณาจากประเภทสินค้าพบว่าเกิดประเภทสินค้าที่ได้มาโดยอาศัยกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนขึ้นกว่าสมัยอยุธยา ซึ่งในครั้งนั้นอยุธยาผลิตสินค้าที่สำคัญคือ ฝ้าย ไม้ฝาง งาช้าง พริกไทย พริกไทยแห้ง กวาง ในบรรดาสินค้าเหล่านี้ จะเห็นว่าเก็บเกี่ยวมาจากของป่าเกือบทั้งหมด เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสินค้าที่ส่งออกในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งมีพริกไทย ปลาช่อน เปลือกปะโลง ฝาง เนื้อเพชรบุรี งาช้าง หวายตะคา พริกกระปือ ลูกกระวาน พริกขี้หนู

¹ จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 4

² ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ หน้า 35

³ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 76 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

หนังสือพิมพ์ ฝรั่ง ไม้เท้า¹ จะเห็นว่าในบรรดาสินค้าเหล่านี้ นอกจากจะเพิ่มชนิดของสินค้าแล้ว ยังมีประเภทที่ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนมากขึ้นกว่าการเก็บเกี่ยวของป่าอย่างที่ทำกันในสมัยอยุธยา คือ นอกจากไม้ฝาง หวายตะคา เปลือกปะโลง หนังสือวาง และงาช้างแล้ว ก็นับว่าเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตมากบ้างน้อยบ้างตามชนิดของสินค้าเหล่านั้น ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เบอร์นีได้รายงานเกี่ยวกับสินค้าที่ส่งออก ได้แก่ ติบูก ตะกั่ว ไม้พุง ไม้จันทร์ ชะมด ข้าวหมาก ปลาเค็ม พริกไทย กระวาน กานพลู รังนก ครั่ง ไม้แดง สมอ หางเสือ ไม้กระดาน ประดู่ เรือสำเภา เกือบ ขาสูบ น้ำมัน และเครื่องปั้นดินเผา² จากสินค้าดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นการลดลงของสินค้าประเภทของป่าและการเพิ่มขึ้นของสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิต เมื่อถึงปลายสมัยรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากรายงานของวิลลอค ได้จัดลำดับสินค้าเรียงตามปริมาณการส่งออกเอาไว้ดังนี้ คือ น้ำตาล หนังสัตว์ ผ้ายืด ไม้ฝาง ครั่ง ติบูก เครื่องใช้ทำจากติบูก ปลา ผ้าม้าย เหล็ก รังนก ข้าว น้ำมันหมู ไขมัน กระวาน เนื้อแห้ง เปลือกไม้ น้ำมันมะพร้าว ไม้กฤษณา พริกไทย งาช้าง รงค์และอื่น ๆ³ จะเห็นว่าสินค้าเหล่านี้หลายรายการได้ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นอย่างเช่น น้ำตาล ผ้ายืด เครื่องใช้ทำจากติบูก ผ้าม้าย และอื่น ๆ ยกเว้นไม้กฤษณา กับงาช้างซึ่งเป็นของป่าที่ผ่านกระบวนการผลิตน้อยที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับสินค้าอื่น ๆ ในสมัยเดียวกันนี้ สิ่งที่ทำให้ทราบว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้เกิดสินค้าใหม่ขึ้นมาหลายอย่างก็ดูได้จากชนิดของภาษีที่เก็บเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก 38 ชนิด⁴ และภาษีดังกล่าวจะเก็บจากการผลิตเพื่อค้าขายเท่านั้น ส่วน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175

² วารสาร ทินานนท์ การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 78 - 80

³ เกียรติศักดิ์ วงศ์กุดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2378 หน้า 71

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 หน้า 182 -

สิ่งที่ผลิตเพื่อใช้สอยในครัวเรือนรัฐจะไม่เก็บภาษี สิ่งที่เป็นสินค้าซึ่งรัฐบาลเรียกเก็บภาษีก็คือ
 หริกไทยโดยเก็บจากผู้ซื้อลงสำเภา และผู้ปลูกขาย ภาษีฝาง ไม้แดง เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภาและ
 ผู้ขาย นอกจากนี้ก็ได้แก่ ภาษีเกลือ น้ำมันมะพร้าว กะทะ ด้ายยาง ไม้ซัน ฝืน จาก กระแซง
 ไม้ไผ่ป่า ไม้รวก กอไม้สีสุก ไม้ค้ำพูล ไม้สำหรับต่อเรือ ไม้ซุง ฝ้าย ปอ คราม ยาสอบ ปลาแห้ง
 เยื่อเคย น้ำตาลทราย น้ำตาลหม้อ น้ำตาลอ้อย เทียนไข ปูน ภาษีที่เพิ่มขึ้นใหม่นี้บางอย่างก็มีมา
 ก่อนการทาสัญญาเบอร์นี¹ ในรายการเก็บภาษีนี้นำให้ทราบถึงการเพิ่มขึ้นของสินค้าหลายชนิดที่ไม่
 ใช่ของป่า เพราะต้องผ่านกระบวนการผลิตตามขั้นตอนต่าง ๆ โดยเฉพาะสินค้าที่เก็บภาษีจากผู้ซื้อ
 ลงสำเภาไปขายต่างประเทศ การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้าจากของป่ามาสู่กระบวนการผลิต
 ดังกล่าวนี้อาจคล้องกับ เอกสารทั้งฝ่ายไทยและชาวต่างชาติ อย่างเช่นบัญชีการเก็บอากรตลาด
 ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงปี พ.ศ. 2385 ระบุนาการตลาดประเภท
 โรงงานที่ทำการผลิตภัณฑ์แปรรูปเอาไว้ดังนี้คือ โรงคราม โรงน้ำมัน โรงสมุทรกระดาก โรงเคียว
 น้ำตาล เตาเหล็ก เตาเผาหม้อเผาปูน² จะเห็นได้ว่าผลิตภัณฑ์แปรรูป อย่างเช่นน้ำมัน น้ำตาล
 เหล็ก และผลิตภัณฑ์ประเภทเครื่องปั้นดินเผา เป็นรายการสินค้าที่ระบุเอาไว้ว่าเป็นสินค้าส่งออกของ
 สมัยนี้ตามที่กล่าวแล้ว ส่วนบันทึกของชาวต่างประเทศอย่างเช่น ของปาเลกัวซ์ก็ได้กล่าวถึงกิจการ³
 ผลิตสินค้าแปรรูปที่ดำเนินการในรูปธุรกิจขนาดใหญ่ อย่างเช่น โรงน้ำตาล และโรงถลุงเหล็ก
 เหล่านี้เป็นต้น³ ทดถฐานดังกล่าว เป็นการยืนยันถึงการเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้าที่เกิดขึ้นในสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี

¹ ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ

หน้า 159

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 78 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204

³ ปาเลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 93 - 111

3.3 การขยายตัวของผู้ประกอบการ การที่รัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้นำเอา นโยบายการค้าเสรี เข้ามาใช้จึง เป็นการเปิดโอกาสให้เอกชน เข้ามามีส่วนในการประกอบธุรกิจ ในสาขาต่าง ๆ ทำให้เกิดนายทุนข้าราชการและนายทุนต่างชาติซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีน หลักฐานที่ แสดงให้เห็นว่า เอกชน เริ่ม เข้ามามีส่วนในการประกอบการค้าต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทราบได้จากบันทึกของครอว์ฟอร์ด ซึ่งกล่าวถึงความผูกพันระหว่าง เจ้านายและขุนนางในราชสำนัก ที่มีต่อกิจกรรมการค้าต่างประเทศเอาไว้ว่าการค้าต่างประเทศมีความสำคัญไม่เฉพาะต่อรัฐบาล เท่านั้น หากแต่มีความสำคัญต่อข้าราชการในราชสำนักเป็นอย่างมากด้วย โดยบุคคลเหล่านี้เป็นผู้นำในกิจการ ค้าที่ทำกับต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่¹ การเกิดขึ้นของธุรกิจเอกชนดังกล่าวซึ่งยังคงจำกัดอยู่ในวง ข้าราชการ เช่นนี้ก็ เพราะว่า บรรดาขุนนางหรือข้าราชการเป็นผู้มีอำนาจ มีอิทธิพลเหนือประชาชน ธรรมดาและยังสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ได้เป็นอย่างดี ตลอดจนการสร้าง ความสัมพันธ์กับพ่อค้าต่างชาติในรูปของการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี ซึ่งเข้ามา ในสมัยรัชกาลพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่าร่ำรวยสามมุกได้ทำกิจการค้าโดยถือหุ้นร่วมกับชาวจีน อย่างใหญ่โต และผลกำไรที่ได้รับก็อยู่ในอัตราสูงถึง 100 เปอร์เซ็นต์² มีหลักฐานทางฝ่ายไทยที่ แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของการค้าเอกชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็คือ การกล่าวถึงเรือสินค้าที่กลับจากต่างประเทศว่าในจำนวนเรือทั้งหมด 70 ลำเป็นของรัฐบาล 2 ลำ ของขุนนาง 20 ลำ นอกนั้นอีก 48 ลำเป็นของคนจีน³ การที่คนจีนสามารถเข้ามามีบทบาทในการค้า เอกชนในปริมาณมาก เช่นนี้ก็ เพราะว่าพวกนี้ได้กำไรจากประมุขภาชีอากรจนสามารถนำทุนมาประกอบ

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกัง

หน้า 139

² เฮนรี เบอร์นี เอกสารของเฮนรี เบอร์นี แปลโดย สวัสดิ์ สุวรรณสถิตย์ หน้า 124

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2

หน้า 283

กิจการค้าต่างประเทศ เพราะก่อนหน้านี้คือในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คนจีนส่วนใหญ่เป็นเพียงลูกจ้างในกิจการค้าสำเภาของรัฐบาล¹ หลังจากที่รัฐบาลเริ่มเปิดโอกาสให้เอกชนทำการประมูลภาษีอากรซึ่ง เริ่มตั้งแต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและ เค้นซัดยิ่งขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลทำให้คนจีนได้รับช่วยให้เกิดนายทุนธุรกิจชาวจีนขึ้นมาในสาขาการผลิตอย่างอื่นด้วย เช่น กิจการไร่อ้อย โรงน้ำตาล โรงถลุงเหล็ก ยังมีหลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นการประกอบธุรกิจเอกชนอย่างเช่น บัญชีค่าธรรมเนียมปากเรือที่มีการปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ระบุเหตุผลของการปรับปรุงธรรมเนียมใหม่ว่า เนื่องจากผู้ประกอบการกิจการค้าสำเภาเพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน โดยมีการต่อเรือตั้งแต่ความกว้าง 7 ศอกถึง ๘ วาเศษ มีเรือชนิดต่าง ๆ คือหัวแฉก ปากปลา ร้ายับ กุนเต้ง ซึ่งทำการค้าขายขึ้นล่องระหว่างหัวเมืองทางภาคใต้กับกรุงเทพฯ และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก นอกจากนี้ก็ยังมีเรือที่เดินทางไปค้าขายยังเมืองจีน ในบรรดาผู้ประกอบการค้ามีทั้งไทย จีน แขก ชาว มลายู² ส่วนการประกอบธุรกิจอย่างอื่นของเอกชนก็ได้แก่ การรับสัมปทานสินค้า โดยรัฐบาลอนุญาตให้เอกชนรับช่วงสัมปทานสินค้าประเภทของฟุ่มเฟือย ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สินค้าที่รัฐบาลให้เอกชนทำการสัมปทานได้แก่ พริกไทย กระวาน รงค์ ไม้ฝาง ไม้กฤษณา น้ำรัก จาซาง สับก รังนก และไข่เต่า ส่วนสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวัน อย่างเช่น ข้าว เกลือ และน้ำมัน ถือเป็นสินค้าที่รัฐบาลต้องควบคุมในการนำออกอย่างเคร่งครัดจึงไม่อนุญาตให้มีการสัมปทาน³ เมื่อพิจารณาจากสินค้าที่รัฐบาลให้สัมปทานเหล่านี้ ส่วนใหญ่ก็คือสินค้าที่รัฐบาลผูกขาดนั่นเอง แต่วิธีการผูกขาดเช่นนี้ก็ถือการที่รัฐบาล

¹ ทอสมุตแห่งชาติ เลขที่ ๒/๖ จดหมายเหตุนครบาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๕๔

² ทอสมุตแห่งชาติ เลขที่ ๑๔ จดหมายเหตุนครบาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๑๘

³ จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ

ยินยอมให้เอกชนเข้ามาทำการผูกขาดแทนโดยฝ่ายรัฐบาล เอาผลประโยชน์ในรูปแบบของสิ่งของที่เอกชนส่งให้รัฐบาลเป็นค่าสัมปทานนั่นเอง และหลังจากที่รัฐบาลได้รับค่าสัมปทานตามพิกัตที่ตกลงกันไว้แล้ว ผู้รับสัมปทานก็สามารถนำสินค้าเหล่านั้นไปทำการจำหน่ายยังตลาดภายใน และส่งออกจำหน่ายต่างประเทศได้โดยเสรี¹ จากบัญชีสินค้าบรรทุกเรือกำปั่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ทราบว่าเอกชนได้เข้ามาประกอบการค้าต่างประเทศในปริมาณที่สูงกว่าทางราชการมาก คือในบรรดาเรือทั้งหมด 20 ลำที่ส่งไปค้าขายยังเมืองจีนในปี พ.ศ. 2387 ปราฏว่าเป็นเรือหลวงเพียงแค่ 3 ลำ นอกนั้นเป็นของเอกชน อันได้แก่ข้าราชการไทยและจีน² นอกจากนี้รายชื่อสำเภานในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุรายชื่อสำเภาไว้ทั้งหมด 29 ลำ โดยเป็นของข้าราชการไทยและจีนเสีย 20 ลำ อีก 9 ลำเป็นสำเภาหลวง พิจารณาจากรายชื่อนามผู้ตั้งสำเภาหลวงทั้ง 9 ลำนั้น ส่วนใหญ่เป็นของเจ้านายในราชวงศ์เกือบทั้งหมด ยกเว้นสำเภาปักขีได้ตั้งมอบหมายให้พระยาสงขลา และพระยาอภัยพิพิธแต่ง ซึ่งเป็นสำเภาที่เก็บรายได้เข้ารัฐโดยตรง ส่วนข้าราชการที่มีทุนน้อยรัฐบาลก็อนุญาตให้ฝากระวางสินค้าไปกับเรือหลวง หรือเรือพ่อค้าคนจีน³ จะเห็นได้ว่าจากตัวอย่างหลักฐานที่กล่าวถึงทั้งหมด เป็นการชี้ให้เห็นว่ามีการขยายตัวของผู้ประกอบการเพิ่มขึ้นอันเป็นผลมาจากนโยบายการค้าเสรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

3.4 การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา ดังที่กล่าวแล้วว่าการนำเอานโยบายการค้าเสรีนอกกรอบช่วยเหลือและนโยบายการค้าเสรีเข้ามาใช้ทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดที่ต้องจ้างแรงงาน เป็นจำนวนมากและการเกิดขึ้นของชุมชนที่มุ่งผลิตเฉพาะอย่างซึ่งมีความจำเป็นต้องพึ่งพิงสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวันจากแหล่งผลิตอื่น ทำให้มีการนำเอาเงินตรามาแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านั้น ตลอดจนการที่รัฐบาลได้จัดซื้อสินค้าจากประชาชนเพื่อนำไปขายในตลาด

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แปลโดยไพโรจน์ เกษมณกิจ หน้า 122

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 49 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 44 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ม.ป.ป.

ต่างประเทศ สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดการหมุนเวียนเงินตราในตลาดมากยิ่งขึ้น

การปล่อยให้มีการค้าเสรีช่วยให้เกิดการหมุนเวียนของเงินตราก็เพราะว่า นโยบายการ ค้าดังกล่าว เป็นตัวเร่งให้มีการเพิ่มผลผลิต เพราะรัฐบาลไม่ได้จำกัดโควตาการส่งออกเหมือน ระบบการผูกขาด เมื่อปริมาณการส่งออกมิได้ถูกจำกัด ดังนั้นผลิตผลในการส่งออกจึงขึ้นอยู่กับ ความต้องการของตลาดต่างประเทศเป็นสำคัญ อย่างเช่น ประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2365 ผลิตได้ รวมทั้งหมด 80,000 ทาบ¹ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2375 เฉพาะที่ส่งไปประเทศจีนมีปริมาณถึง ๑๖,๐๐๐ ทาบ² การเพิ่มผลผลิตดังกล่าวก็โดยการจ้างแรงงานซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานคนจีน เพราะพวกนี้เป็นแรงงานอิสระ บรรดาถูกจ้างคนจีน เหล่านี้จึงผูกพันตัวเองอยู่กับเงินค่าจ้าง ดังนั้น ชุมชนคนจีนส่วนใหญ่จึงเป็นชุมชนที่มุ่งผลิตเฉพาะอย่าง พวกนี้จึงอาศัยเงินตราที่ได้รับเป็นค่าตอบแทน แรงงานไปแลกเปลี่ยนสินค้าจำเป็น อย่างเช่น ข้าว ปลา เกล็ด และเครื่องนุ่งห่มทำให้เกิดการ หมุนเวียนของเงินตราในตลาดมากขึ้น

สิ่งที่ทำให้เศรษฐกิจแบบเงินตราของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นขยายตัวมากขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือ การแสวงหาสินค้าเพิ่มเติมโดยการจัดซื้อของระบบส่วย อันเนื่องมาจากการให้ความสำคัญต่อกิจการค้าต่างประเทศ จนสินค้าที่ได้จากระบบส่วยเพียงพอไม่พอเพียงกับการเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้า จากหลักฐานทางราชการพบว่า การจัดซื้อสิ่งของจากราชฐานจะมีการจ่ายค่าตอบแทนเป็นเงินตราทุกครั้ง อย่างเช่นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในปี พ.ศ. 2362 เมื่อรัฐบาลต่อเรือสินค้าเพิ่มขึ้น ปรากฏว่าประเทศไทยที่ได้จากส่วยไม่พอเพียงที่จะบรรทุกสำเภาทางกรุงเทพฯ จึงมีต้องตราไปยังนครศรีธรรมราชให้เจ้าเมืองจัดซื้อพรักไทยส่งไปยังกรุงเทพฯ³

¹ จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 170

² Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siamese Trade 1652 - 1853. p. 200.

³ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182

ในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ ทางเมืองหลวงก็มีคำสั่งให้พระยานครศรีธรรมราชซื้อผ้าจากราษฎรเพื่อส่งให้กับกรุงเทพฯ เพื่อกิจการพระราชกุศล ในท้องตราได้กำชับให้จ่ายเงินแก่ราษฎรเจ้าของผ้า ให้ครบตามจำนวน^๑ ส่วนในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ารัฐบาลได้จัดซื้อของต่าง ๆ มากมาย ทั้งที่เป็นสินค้าและของที่ใช้ในทางราชการมากขึ้น อันเป็นการเพิ่มเงินตราให้กระจายไปสู่มือประชาชน อย่างเช่นในปี พ.ศ. ๒๓๘๐ ได้สั่งซื้อจากในหัวเมืองฉะเชิงเทราจำนวนสามแสนตัว^๒ ปี พ.ศ. ๒๓๘๑ เมื่อรัฐบาลตั้งโรงทอผ้าและทอไร้อ้อยก็มีการจ่ายเงินซื้อยอดอ้อยจากราษฎรถึงห้าแสนท่อนจากฉะเชิงเทรา เพื่อเอาไปปลูกในไร้อ้อยหลวงสำหรับไว้เป็นวัตถุติดบ่อนโรงทอผ้าแห่งใหม่ที่รัฐบาลสร้างขึ้นที่พนัสนิคม^๓ สำหรับสินค้าที่ขายได้ราคาดีในต่างประเทศ หากเก็บจากส่งไม่ได้ตามปริมาณที่ต้องการก็มีการจัดซื้อจากราษฎร เช่นเดียวกัน อย่างเช่นในปี พ.ศ. ๒๓๘๕ ได้สั่งซื้อกระวานจากหัวเมืองประเทศราชเขมรมาลงสำเภาก็กรุงเทพฯ ในปริมาณมาก โดยรัฐบาลจ่ายเงินไปถึง ๘,๐๐๐ บาท^๔ ในปี พ.ศ. ๒๓๘๖ ก็มีการจัดซื้อจากที่กาญจนบุรี เป็นจำนวนมากเพื่อใช้มุงโรงทอผ้าที่นครไชยศรี^๕ และซื้อข้าวไว้สำหรับเป็นเสบียงไพร่ร่อนทองที่เพชรบูรณ์^๖ ในปีถัดมาคือ พ.ศ. ๒๓๘๗ รัฐบาลได้จ่ายเงินเพื่อซื้อข้าวขึ้นฉางที่เมืองพิชัยอีกจำนวนหนึ่ง^๗ การที่รัฐบาลใช้วิธีจัดซื้อของจากราษฎรบ่อยครั้งในปริมาณมาก ๆ ย่อม

^๑ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๔ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๙

^๒ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๐ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๐

^๓ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๘ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐

^๔ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๘ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๒

^๕ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๓๕ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕

^๖ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๑๔๐ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๕

^๗ ทอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๕๘ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘

เป็นการแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าราษฎรมีโอกาสในการเปลี่ยนผลิตผลของตนเป็นเงินตรา ซึ่งสามารถนำไปใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าในตลาดด้วยตัวเงินแทนการแลกเปลี่ยนกันด้วยสิ่งของมากขึ้น ทำให้เศรษฐกิจแบบเงินตราไม่เพียงแต่กระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ เท่านั้น หากแต่ได้ขยายตัวออกไปยังท้องถิ่นต่างไกลด้วย

นอกจากนี้ปรากฏว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านราคาสินค้าในตลาดภายในประเทศ โดยราษฎรสามารถเลือกจำหน่ายผลผลิตแก่ผู้ซื้อที่ให้ราคาสูงกว่า หรือจะขายให้ก็ได้เมื่อเห็นว่าไม่ทำให้ขาดทุนซึ่งเป็นผลกระทบจากนโยบายการค้าเสรีของรัฐบาล หลักฐานที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ ในปี พ.ศ. 2381 รัฐบาลซื้อข้าวเพื่อคงกัปันตามราคาเดิมอย่างที่เคยซื้อมาก่อน แต่ไม่สามารถซื้อได้ตามจำนวนที่ต้องการเพราะราษฎรไม่ยอมขายให้ รัฐบาลจึงต้องเพิ่มราคาข้าวให้แก่ผู้ขายเพื่อจะได้ข้าวครบตามจำนวนที่ต้องการ¹ และหลังจากนั้นอีกไม่นานคือในปี พ.ศ. 2387 รัฐบาลต้องหันมาซื้อข้าวตามราคาที่ราษฎรซื้อขายแก่กัน² จากตัวอย่างนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าการที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องซื้อสินค้าลงสำหรับเพื่อใช้ในกิจการอื่น ๆ ตามราคาตลาด ก็อาจเนื่องมาจากรัฐบาลประสบปัญหาการแย่งชิงจากพ่อค้าเอกชนซึ่งเป็นคู่แข่งสำคัญในการซื้อสินค้า ดังนั้นรัฐบาลต้องเปลี่ยนนโยบายการค้า โดยยินยอมซื้อสินค้าตามภาวะเคลื่อนไหวของราคาในตลาด ในสภาพการณ์เช่นนี้ นับว่าธุรกิจการค้าที่กระทำต่อกันระหว่างรัฐบาลกับเอกชนจึงเปลี่ยนไปสู่ลักษณะประกอบการทางธุรกิจเต็มรูปแบบขึ้นกว่าสมัยอยุธยาซึ่งราษฎรไม่อาจตั้งราคาสินค้าของตนได้ตามต้องการ นอกจากนี้มีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าไม่เพียงแต่ราษฎรเริ่มก้าวเข้ามาสู่สภาพที่สามารถต่อรองราคาสินค้าของตน

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

ที่ขายให้กับรัฐบาล เท่านั้น แต่ราษฎรยังมีอำนาจในการต่อรองเกี่ยวกับอัตราแลกเปลี่ยนเงินตรา ได้บ้างตามสมควรและจากหลักฐานอื่นเดียวกันนี้ทำให้ทราบว่าราษฎรเริ่มมีบทบาทในการต่อรองเกี่ยวกับอัตราแลกเปลี่ยนเงินตรามาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยในครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้านั่งเอยาเธอได้มอบหมายให้หลวงภักดีสมปตินำเบี้ยมาขายให้แก่ราษฎรที่เมืองนครศรีธรรมราช โดยขายตามราคาที่ว่าราษฎรซื้อขายแลกเปลี่ยนกันคือ 400 ตัวต่อ ¹เฟื้อง จากหลักฐานนี้นอกจากยืนยันให้ทราบว่าราษฎรมีส่วนในการกำหนดการแลกเปลี่ยนเงินตราแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ขยายตัวออกไปมาก เพราะราษฎรหันมานิยมใช้สื่อกลางในการซื้อขาย แทนวิธีการแลกเปลี่ยนด้วยสิ่งของ*

จากการที่รัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เปลี่ยนมาใช้แรงงานจ้างแทนการเกณฑ์แรงงานมากขึ้น เช่น การขุดคลองในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดจนการว่าจ้างในกิจการสาธารณะอย่างอื่น ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายเงินตราจากท้องพระคลังไปสู่ประชาชน คนจีนผู้รับจ้างเหล่านั้น ซึ่งพวกนี้จะนำเงินไปใช้จ่ายเพื่อซื้อสินค้าจำเป็นที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน ทำให้เงินตราแพร่หลายไปสู่ตลาดอีกทางหนึ่ง ครอว์ฟอร์ดได้ประมาณรายจ่ายของรัฐบาลเกี่ยวกับการทหารและการจ้างแรงงานทั่วประเทศมีมูลค่าไม่น้อยกว่า 7,344,000 บาท² ค่าใช้จ่ายเหล่านี้เป็นยอดเงินในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นช่วงที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงบ ดังนั้นยอดค่าใช้จ่ายดังกล่าวน่าจะเกี่ยวข้องกับการจ้างแรงงานเป็นส่วนใหญ่ สำหรับในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่ารัฐบาลยังมีเงินตอบแทนแก่ไพร่บางหมู่ที่มารับใช้แรงงานให้กับรัฐบาล³ และปรากฏว่าใน

¹ ทอสมุคแห่งชาติ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1180

* แม้ว่าเบี้ยมิใช่ตัวเงินตรา แต่ก็ยังมีมูลค่าแลกเปลี่ยนตามอัตราที่ใช้กันในขณะนั้น

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 123

³ ทอสมุคแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

สมัยที่รัฐบาลใช้เงินในกิจการซ่อมแซมวัดวาอารามต่าง ๆ คือนับจากปีที่พระองค์ขึ้นครองราชย์จน
ถึงปี พ.ศ. 2382 มีการใช้จ่ายราชทรัพย์ไปถึง 5 ล้านบาท¹ การใช้จ่ายราชทรัพย์ดังกล่าวนี้
นอกจากที่ใช้ซื้อวัสดุในการก่อสร้างแล้วก็จ่ายให้กับกรรมการและช่างฝีมืออีกจำนวนไม่น้อยซึ่งเห็น
ได้จากบัญชีเงินค่าจ้างในงานก่อสร้างต่าง ๆ²

สำหรับตัวอย่างหลักฐานที่สามารถยืนยันให้เห็นว่ามีการใช้จ่ายเงินหมุนเวียนในตลาด
จากการประกอบการค้าของประชาชนนั้นเห็นได้จากนิราศกลางของเสมียนมี เมื่อครั้งที่ผู้เขียน
บทประพันธ์ได้เดินทางไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ซึ่งได้กล่าวถึงสภาพตลาดของเมืองกลางเอาไว้ดังนี้

มีสำเภาเลากามาค้าขาย	ทอดอยู่ท้ายเวียงไชยในองเนื่อง
มีสินค้าสารพัดไม่ขัดเคือง	ที่ในเมืองเป็นสุขสนุกสนาน
ตลาดคบกันเปียดกันเสียดแทรก	ตีบวกแลกเงินเหรียญเที่ยวเวียนขาย
พวกไทยใจนักชวชาญค้าล่าย	มาตั้งขายเวียงหับสลับกัน

เสมียนมี

จากกลอนนิราศของเสมียนมีที่ยกมานี้ เป็นสิ่งยืนยันสภาพความเป็นจริงของตลาดที่ผู้ประพันธ์ได้พบเห็น
คือลักษณะตลาดที่มีการใช้เงินตราในการแลกเปลี่ยน และจากการที่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปลี่ยนแปลงการเก็บค่านา จากข้าวมาเป็นเงินตรา³ ย่อมเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้านได้เปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตรามากเพียงพอที่ประชาชนสามารถจ่ายค่านาเป็นเงินตราให้กับรัฐบาลได้

¹ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398 หน้า 29

² ทอสมุตแห่งชาติ เลขที่ 12 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ม.ป.ป.

³ เสถียร ลายลักษณ์ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4 หน้า 81

จากที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นนั้น การที่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้นำเอาความคิดใหม่ทางเศรษฐกิจเข้ามาใช้ อันได้แก่ นโยบายการค้าเสรีและนโยบายการค้าเสรี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางภายใต้ระบบ เศรษฐกิจของยุคนี้ ซึ่งได้แก่ การขยายตัวของ การผลิต เพื่อตลาด การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้า การขยายตัวของผู้ประกอบการธุรกิจและการขยายตัวของ เศรษฐกิจแบบ เงินตราทำให้ เศรษฐกิจแบบ เลี้ยงตนเองได้รับการกระตุ้นกระตุ้น เต็มไม่น้อย ด้วยสภาพการณ์ดังกล่าวจึง เป็น เหมือนการปูพื้นฐานให้กับระบบ เศรษฐกิจในสมัยต่อมา ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลังจากสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงไม่ใช่เป็นการปฏิวัติอย่างถอนรากถอนโคน หากแต่มีแนวโน้มในการ เปลี่ยนแปลงที่ปรากฏขึ้นมาแล้ว เป็น เวลาไม่น้อยกว่าถึงศตวรรษ

ความคิดทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การเสวยทรงพระอุปราตครั้งที่สองในปี พ.ศ. 2310 นับได้ว่ามีสาเหตุสำคัญอันหนึ่งเนื่องมาจากสภาพประสิทธิภาพในการควบคุมสังคม อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็มิได้ทรงจัดการแก้ไขข้อบกพร่องดังกล่าว เนื่องจากพระองค์ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ในการปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ และต้องป้องกันอาณาเขตจากการรุกรานของพม่า ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีพระราชดำริที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงต่อราชบัลลังก์และพระราชอาณาจักรให้เกิดขึ้น จึงทรงดำเนินการปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องในการควบคุมสังคมให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นด้วยการนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ในการดำเนินการ ซึ่งจะได้แยกพิจารณาออกเป็นสี่ประเด็นคือ ความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคม ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ การนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ และผลที่เกิดขึ้นต่อสังคมอื่น เนื่องมาจากการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคม

เป้าหมายสำคัญในการจัดระเบียบทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือ ความต้องการที่จะรักษาระบบไพร่ ซึ่งเป็นวิธีการสำคัญในการควบคุมทางสังคมให้คงอยู่ต่อไป แต่ความคิดในการจัดระเบียบทางสังคมดังกล่าวมีความแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาซึ่งนำมาตรการในการลงโทษตามกฎหมายเป็นหลักสำคัญ โดยเห็นได้จากกฎหมายที่กำหนดโทษอย่างรุนแรงต่อบุคคลผู้ทำผิด พระราชบัญญัติเกี่ยวกับการควบคุมไพร่พลเอาไว้หลายมาตรา* ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ไม่ใช้ความรุนแรงในการลงโทษทางกฎหมายเพียงอย่างเดียว หากแต่ได้มีการนำเอาความคิดใหม่ในการที่จะรักษาระบบไพร่ให้มีความมั่นคง โดยอาศัยมาตรการสำคัญห้าประการคือ

*ตัวอย่างในการกำหนดลงโทษเห็นได้จากพระราชกำหนดเก่า มาตรา 22 พ.ศ. 2268 มาตรา 26 พ.ศ. 2270 มาตรา 48 พ.ศ. 2281 ซึ่งรายละเอียดได้ใน กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 637 - 638 หน้า 681

- ✓ (1) ลดเวลาการเกณฑ์แรงงานและให้ความยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์แรงงานใหม่
- ✓ (2) ลดภาระไพร่โดยให้แรงงานจ้างนอกระบบไพร่แทนแรงงานเกณฑ์
- ✓ (3) ผ่อนปรนกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดในบางโอกาส เพื่อให้เกิดผลดีในการควบคุมสังคม
- ✓ (4) ให้สวัสดิการแก่ผู้ที่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานตามสมควร
- ✓ (5) ยกเลิกกฎหมายที่ ปิดกั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมแก่บุคคลระดับล่าง

จะเห็นได้ว่าจุดรวมของความคิดดังกล่าวทำให้บุคคลระดับล่างมีสภาพชีวิตที่ดีขึ้น อันเป็นการลดอัตรา การปฏิเสธระบบไพร่จากประชาชนให้น้อยลง แม้การเรียกใช้แรงงานไพร่ในกิจการของรัฐก็ได้พยายามลดทอนความคิดที่ให้อิทธิพลเป็นการลดกำลังกายให้แก่ทางราชการ เพื่อลดบทบาทบุคคลที่ พระมหากษัตริย์มีต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง¹ การยกเอาบุคคลขึ้นมาเป็น เหตุผลกล่าวอ้างคือวิธีการอย่างหนึ่งที่จะโน้มน้าวจิตใจให้ไพร่ยอมรับในสภาพของตน

นอกจากความคิดในการจัดระเบียบสังคมตามมาตรการทั้งห้าประการดังกล่าวแล้วกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังได้แสวงหาแนวทางเพื่อสร้างระเบียบให้กับสังคมด้วยการกำหนดความประพฤติ การดำเนินชีวิต ตลอดจนความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมโดยการนำเอาหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ควบคุมไปกับตัวบทกฎหมาย อันเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพในการควบคุมสังคม ดังนั้นความคิดในการจัดระเบียบทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงอาศัยกฎข้อบังคับทั้งทางโลกและทางธรรม

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แนวคิดในการสร้างความเป็นระเบียบของสังคมโดยอาศัยหลักปฏิบัติตามคำสอนทางพุทธศาสนาได้ย้มาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของสังคมเอาไว้ดังนี้คือ

ประการแรกการเสนอแนวทางเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลโดยทั่ว ๆ ไปให้ยึดหลักปฏิบัติที่สำคัญคือ ความไม่ถือชาติก็ือสกุล² ควรเลือกคบกับผู้มีจิตเป็นกุศล การตัดสินบุคคลว่า

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 720

² พระธรรมปิฎก (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิมจยยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 3 หน้า 334 - 338

1 จดหมายเหตุ (ฉบับที่ 1) เรื่องการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
2 จดหมายเหตุ (ฉบับที่ 2) เรื่องการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เล่มที่ 3 / หน้า 334-338

เป็นคนชั่วหรือดีไม่ควรดูที่ชาติกำเนิดหรือรูปร่างภายนอก แต่ให้ดูที่การกระทำเป็นหลักสำคัญ¹ สิ่ง
ทุกคนควรยึดถือปฏิบัติในการใช้ชีวิตร่วมกันคือการมีพรหมวิหาร 4 อันได้แก่ ความมีเมตตา กรุณา
มุทิตา และอุเบกขา² สังคมจะมีความสุขได้ก็โดยที่สมาชิกต่างฝ่ายต่างไม่ผูกพยาบาทเบียดเบียน
ต่อกัน³ เห็นผู้อื่นได้รับความทุกข์ยากก็ต้องให้ความช่วยเหลือ⁴

ประการที่สองข้อปฏิบัติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของบุคคลตามฐานะทางสังคมมีการ เสนอ
แนวทาง โดยได้กล่าวถึงรายละเอียดเอาไว้เกี่ยวกับบุคคลที่อยู่ในครอบครัวเดียวกันนั้นจะต้องอยู่
ร่วมกันด้วยความสามัคคีปรองดองรักใคร่พร้อมใจกัน บุคคลเหล่านั้นควรมีความกตัญญูรู้คุณ เชื่อฟังคำสั่งสอน
ของบิดามารดาและผู้อาวุโสกว่า ภรรยาพึงเคารพยำเกรงใน丈夫สามี ส่วนสามีก็ไม่ควรดูหมิ่นภรรยา
ของตน และทั้งสองก็ไม่ควรนอกใจซึ่งกันและกัน สำหรับความสัมพันธ์ในหมู่มิตรสหายนั้น นอกจาก
ร่วมสุขร่วมทุกข์กันแล้วก็ยังต้องรู้จักโดยไม่ประทุษร้ายต่อมิตรของตน⁵ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่าง
ผู้น้อยกับผู้ใหญ่หรือผู้ที่สถานภาพทางสังคมต่างกัน อย่างเช่น โพรกับมุลนาย ข้าราชการชั้นผู้น้อยกับ
ผู้บังคับบัญชา ก็คือผู้ใหญ่ไม่ควรข่มเหงรังแกผู้น้อยอันได้แก่ ผู้ทุพพลภาพ ยากจน ไม่มียศฐา
บรรดาศักดิ์⁶ หากว่าโพรได้รับความอดอยาก เพราะภัยพิบัติ มุลนายก็ควรเลี้ยงดูอย่าให้ได้รับ
ความทุกข์ยาก ส่วนผู้น้อยก็ต้องรักใคร่ใน丈夫เจ้านายของตน⁷ สำหรับองค์พระมหากษัตริย์ถือว่าเป็น

¹ พระธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิณีจฉยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 3 หน้า 281

² ค. หน้า 321

³ พระธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิณีจฉยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 2 หน้า 47

⁴ ค. หน้า 320

⁵ ค. หน้า 510 - 514

⁶ พระธรรมปรีชา (แก้ว) ค.ค. หน้า 313

⁷ พระธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิณีจฉยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 หน้า 513

ผู้มีบุญคุณต่อแผ่นดิน ประชาชนทั่วไปจึงควรแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์เป็นการตอบแทน¹ ใน
 เรื่องการครองชีพของประชาชน รัฐบาลต้องการให้ทุกคนขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพที่สุจริต ละเว้น
 จากการกระทำอันผิดกฎหมายซึ่งได้แก่ การโจรกรรมฉ้อโกงทรัพย์สินสมบัติอันเป็นการสร้างความเดือดร้อน
 แก่เพื่อนมนุษย์²

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่าพระองค์ทรงกำหนด
 แนวทางประเพณีปฏิบัติและกวดขันให้บุคคลทุกระดับยึดถือในกฎศุลการบทยสิบประการ* ถือศีลอุโบสถ
 และปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา** เพื่อว่าทุกคนจะได้มีชีวิตอย่างมีความสุข³

สำหรับในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงแสดงพระราโชวาท
 เมื่อครั้งที่ได้พระราชทานปลดปล่อยนักโทษเอาไว้ตอนหนึ่งว่า "อันวิสัยเกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว ก็ย่อม
 พากเพียรทำเรื่องสวนไร่นา ค้าขาย เทียวจ้าง เขาด้วยกำลังกาย และหากินโดยวิชาถาวรต่าง ๆ
 อย่างนี้ชื่อว่าเลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม..."⁴ นี่คือตัวอย่างอันหนึ่งที่จะชี้ให้เห็นว่าพระองค์ต้องการที่

1 กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 720

2 พระธรรมปิฎก (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิมุตตยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 หน้า 47

*กฎศุลการบทยสิบประการ ประกอบด้วย กายกรรมสามคือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์
 ประพฤติผิดในกาม วาจกรรมสี่คือ เว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเรื่องเหลวไหล
 มโนกรรมสามคือ ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง

**ไตรสิกขา ประกอบด้วย การปฏิบัติศีล อันเป็นการขจัดกิเลสอย่างหยาบ ทำจิตให้เป็น
 สมาธิ เพื่อขจัดกิเลสอย่างกลาง และปัญหาคือความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ อันได้แก่ การรู้จักคิด
 รู้จักพิจารณา

3 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 57

4 หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 72 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1100

จะสร้างระเบียนให้เกิดขึ้นกับสังคมโดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาเป็นเครื่องช่วยขัดเกลาความประพฤติของบุคคล แทนที่จะใช้การลงโทษทัณฑ์ตามกฎหมายเพียงอย่างเดียว

พระมหากษัตริย์ทั้งสามพระองค์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ทรงแสดงเจตจำนงให้ปรากฏอย่างเด่นชัดที่จะสร้างความ เป็นระเบียนให้เกิดขึ้นกับสังคมโดยยกเอาแนวทางประเพณีปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนาขึ้นมาเสนอไว้ ให้ประชาชนทั่วไปได้ยึดถือ โดยมีการตรากฎหมายขึ้นมาเพื่อเป็นแนวทางอันเป็นกฎข้อบังคับ และสอดแทรกความคิดดังกล่าวไว้ในวรรณกรรมหลายเล่ม ตัวอย่างกฎหมายที่ออกมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยอาศัยหลักปฏิบัติทางศาสนามาใช้ควบคุมความประพฤติของบุคคลได้แก่ พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 33 กำหนดให้ยึดถือในพุทธกรรมบทสิบประการ มาตรา 35 กำหนดให้ยึดมั่นในพระไตรสรณาคม มาตรา 40 ให้ยึดมั่นในศีลห้า ศีลแปดและศีลสิบ มาตรา 42 ห้ามเล่นการพนันอันเป็นเหตุที่จะทำให้เกิดการทะเลาะเบียดเบียนกัน¹ ส่วนวรรณกรรมที่มุ่งสั่งสอนหลักธรรมแก่ประชาชนโดยตรงก็ได้แก่ หนังสือเรื่อง ไตรภูมิโลกวิจิตรยุกตา หนังสือเล่มนี้มีความสำคัญในการเผยแพร่หลักธรรมต่อประชาชนเป็นอย่างมาก ดังที่ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้คือ พระธรรมปริชา (แก้ว) ได้กล่าวไว้ในบทนำว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมีพระราชประสงค์ให้แต่งขึ้นเพื่อ "เป็นธรรมทานอันจำเลิศ ประเสริฐ เป็นที่กองการกุศล ให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟัง ...² และเพื่อว่าผู้อ่านและผู้ฟังจะได้รับผลในทางปฏิบัติอย่างจริงจัง ตามที่มีพระราชสงค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดให้ดัดแปลงแก้ไขและขยายความจากอรรถกถาภาษาบาลี เป็นภาษาไทย ให้ได้เนื้อความละเอียดถูกต้องชัดเจนง่ายต่อการเข้าใจ หนังสือเล่มนี้เป็นการแต่งขึ้นเป็นครั้งที่สอง เนื่องจากเล่มแรกที่ทรงมีพระราชดำริให้แต่งขึ้นนั้นยังมีข้อบกพร่องอยู่มาก ตามที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงมีพระราชวินิจฉัยแล้ว ทรงให้ข้อคิดเห็นว่า ถ้อยคำสำนวน

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 761 - 770

² พระธรรมปริชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิจิตรยุกตา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 หน้า 3

การอธิบายความยังย่นย่อยากต่อการทำความเข้าใจสำหรับผู้อ่านและผู้ฟังส่วนใหญ่¹ เป็ลื้อง ณ นคร ได้ให้หัวข้อสังเขปแก่สำหรับหนังสือเล่มนี้เอาไว้ว่า มีสำนวนการแต่งเป็นแบบเทศนาอย่างคดียิ่ง โดยพิจารณาจากที่ผู้เขียนได้พยายามเขียนอย่างบรรจง ได้ใจความละเอียดชัดเจน มีการสอดแทรกปัญหาธรรมต่าง ๆ อยู่ด้วย² จึงจัดได้ว่าไตรภูมิโลกวิจรณยกถา ฉบับที่แต่งขึ้นมากครั้งหลังนี้มีจุดประสงค์เพื่อสอนธรรมแก่สมาชิกทั้งหลายของสังคมให้ได้นำมายึดถือปฏิบัติ เพื่อจะได้เกิดระเบียบขึ้นในสังคม นอกจากนี้เมื่อพิจารณาจากวรรณกรรมศาสนาเล่มอื่นอย่างเช่น สังคีตยวงค์ที่กล่าวถึงความเป็นไปของพุทธศาสนาในขณะนั้น บทที่จะกล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์ อย่างวรรณกรรมคำหลวงสมัยอยุธยา เช่น มหาชาติคำหลวง ซึ่งแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2025 ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเนื้อหาสาระมุ่งแสดงถึงพระบารมีพระโพธิสัตว์ เมื่อเสวยพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า หรือในนิพนธ์นิพนธ์พระสุตตรคำหลวงซึ่งแต่งในช่วงตอนปลายสมัยอยุธยาก็เน้นถึงความสามารถในการเอาชนะศัตรูของพระพุทธเจ้า หรือแม้แต่พระมาลัยคำหลวง ซึ่งเป็นการกล่าวถึงความเป็นอยู่ของชีวิตมนุษย์ในยุคพระศรีอาริยมืดไตร³ จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมศาสนาสมัยอยุธยาล้วนแต่ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นไปในปัจจุบันของสังคม พุทธศาสนาอย่างสังคีตยวงค์ได้พูดถึง สายชล วรรณรัตน์ ได้ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการแต่งสังคีตยวงค์เอาไว้ว่า หนังสือเล่มนี้ได้ช่วยให้เห็นว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานไปแล้วเป็นเวลา 2832 ปี จักรวรรดิพุทธศาสนาได้ดำเนินไปถึงจุดใดแล้ว และในเวลาที่เหลือก่อนจะถึง 5,000 ปี มนุษย์ทั้งหลายควรดำเนินชีวิตอย่างไร การที่รัฐต้องนำเรื่องนี้ก็เพื่อผลในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม⁴ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าวรรณกรรมทางศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีเป้าหมาย

¹ พระธรรมปริชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิจรณยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1 หน้า 3

² เป็ลื้อง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทย หน้า 277

³ ก. หน้า 47

⁴ สายชล วรรณรัตน์ "อิทธิพลหนึ่งสำหรับสังคีตยวงค์กับการเมืองในระยะตั้งกรุง

รัตนโกสินทร์" รวมบทความประวัติศาสตร์ 8 : 82 - 90 มกราคม 2527

ในการเน้นประโยชน์ปัจจุบัน ซึ่งจะได้เป็นแนวทางสำหรับผู้อ่านและผู้ฟังได้ยึดถือปฏิบัติ ซึ่งเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่มีผู้นำในสมัยนี้มาใช้เพื่อสร้างความเป็นระเบียบให้กับสังคมแทนการใช้วิธีการลงโทษความผิดตามกฎหมายเพียงอย่างเดียว

2. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคม

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ผู้นำ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต้องเปลี่ยนแปลงความคิดในการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และปัจจัยแวดล้อมที่กำลังเผชิญอยู่ ตลอดจนถึงความไม่เหมาะสมของกฎหมายเก่า ๆ เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยขึ้นในสังคม ซึ่งอาจจำแนกปัจจัยต่าง ๆ ออกได้ดังนี้คือ

2.1 ความไม่ยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ จากปัจจัยนี้เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ไพร่ในสมัยอยุธยาจำนวนมากต้องหลบหนีเข้าป่า บวช และขายตัวเป็นทาส¹ อย่างกรณีไพร่หลวงซึ่งต้องรับภาระในการถูกเกณฑ์แรงงานอย่างหนักถึงปีละหก เดือน ในขณะที่ไพร่สมมีความเป็นอยู่ที่สะดวกสบายกว่า เพราะไม่มีหลักฐานใดที่แสดงให้เห็นว่าไพร่สมต้องถูกเกณฑ์แรงงานเหมือนไพร่หลวง² ความไม่ยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์แรงงานระหว่างไพร่ทั้งสองประเภทนี้ทำให้ไพร่หลวงซึ่งได้รับความเดือดร้อนมากกว่า พยายามที่จะเปลี่ยนสังกัดไปเป็นไพร่สมด้วยการอาศัยวิธีการต่าง ๆ เช่น คัดสินบนขุนนางเพื่อช่วยให้ตนเองหรือลูกหลานไม่ต้องถูกเกณฑ์ทะเบียนเป็นไพร่หลวง³ เมื่อไพร่หลวงต้องสูญเสียไปมาก ๆ ไม่ว่าโดยวิธีใดก็ตาม ย่อมส่งผลกระทบต่อ

¹ อकिन รหัสัน สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หน้า 74 - 75

² ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 30

³ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48, 60" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า ๑๑๑ หน้า ๑๑๒

ต่อความมั่นคงของกษัตริย์และรัฐ อย่างเช่น เมื่อไพร่หลวงของกษัตริย์เปลี่ยนไป เป็นไพร่สมของขุนนางและราชวงศ์ก็จะกลายเป็นช่องทางให้เกิดการทำลายอำนาจระหว่างผู้ที่ควบคุมกำลังพลไว้มาก ๆ กับกษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ในแต่ละครั้ง ถ้าหากว่าการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์องค์ใหม่ไม่เป็นที่ยอมรับของผู้ที่ควบคุมกำลังคนบางกลุ่ม ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงตอนปลายสมัยอยุธยาได้เกิดสงครามกลางเมือง เพื่อแย่งชิงราชสมบัติกันในหมู่ราชวงศ์ ซึ่งแต่ละฝ่ายมีกำลังคนของตนอยู่เป็นอันมาก นอกจากนี้การสูญเสียไพร่หลวงยังก่อให้เกิดปัญหาในการเรียกระดมพลเมื่อคราวที่บ้านเมืองมีศึกสงคราม จากปัญหาดังกล่าวนี้ซึ่งเป็นสาเหตุอันหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยาตกอยู่ในภาวะอ่อนแอ จนต้องพ่ายแพ้แก่พม่าในที่สุด ดังนั้นผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงจำต้องพยายามแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ให้หมดไป

2.2 ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ เนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศ* อันเป็นผลให้ค่าครองชีพสูงขึ้น สมาชิกของสังคมจำนวนไม่น้อยได้ถูกดึงเข้าไปเกี่ยวพันกับการผลิตเพื่อตลาด และระบบ เศรษฐกิจแบบ เงินตราที่เริ่มก่อตัวขึ้นมาในช่วงนี้ ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลง ดังกล่าวได้มีต่อกลุ่มไพร่ด้วยเช่นกัน นั่นคือนอกจากที่ไพร่ผลิตเพื่อบริโภคและส่งส่วยแล้วยังมีการผลิตเพื่อขายด้วย¹ เมื่อการค้าภายในขยายตัวมีไพร่จำนวนไม่น้อยที่เริ่มหันไปนิยมบริโภคสินค้าที่มีได้ผลิตขึ้นเองในครัวเรือน นอกจากนี้ยังให้ความนิยมต่อสินค้าใหม่เพื่อยจากต่างประเทศ² ดังนั้นเมื่อการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้ามีการขยายตัวมากขึ้นจนถึงผลกระทบต่อความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของบรรดาไพร่ทั้งหลาย รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงจำต้องจัดระเบียบและควบคุมสังคม เสียใหม่ให้มีประสิทธิภาพ เพื่อลดปัญหา

*ดูรายละเอียดเรื่องนี้ได้ในบทที่ 3

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 10 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ

และความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ดังนั้นการที่รัฐจะผูกพันไพร่ไว้เพื่อใช้แรงงานถึงปีละหกเดือนอย่างที่อยู่อาศัย
เคยทำ ย่อมก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อการดำรงชีวิตของไพร่ไม่น้อย ด้วยเหตุนี้รัฐบาลสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงได้แสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการควบคุมไพร่ให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ
มากขึ้น

2.3 การอพยพเข้ามาของคนจีน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏว่าพระมหากษัตริย์
แห่งราชวงศ์จักรีทรงอนุเคราะห์และส่งเสริมให้ชาวจีนอพยพเข้ามาในพระราชอาณาจักร¹ และ
พวกนี้ยังได้รับการยินยอมให้อยู่นอกเหนือระบบไพร่ โดยเสียเงินค่าราชการแทนให้กับทางรัฐบาล
คนจีนที่เสียเงินให้กับรัฐบาลแล้วจะได้รับสิทธิพิเศษในการเดินทางไปประกอบอาชีพได้ทั่วพระราช-
อาณาจักร² การที่คนจีนอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมากทำให้รัฐบาลเริ่มหันไปจ้างแรงงานจีนใน
กิจการต่าง ๆ เช่น การขุดคลอง การก่อสร้าง ซึ่งมีหลักฐานการจ้างแรงงานมาตั้งแต่สมัยรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย³ ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงจ้างชาวจีนมีฝีมือคนจีนในกิจการก่อสร้างแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่และรู้ดีกันในสมัยนั้นว่า การ
ใช้วิธีการจ้างให้ผลดีกว่าการเกณฑ์แรงงานไพร่⁴ การที่รัฐบาลหันไปใช้แรงงานจากนอกระบบไพร่
ในกิจการต่าง ๆ มากขึ้น ทำให้การเกณฑ์แรงงานไพร่ลดน้อยลงไปด้วย ดังนั้นการลดเวลาในการ
เกณฑ์แรงงานไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐบาลจึงกระทำโดยไม่มีเงื่อนไขหรือข้อแม้ใด ๆ

¹G. William Skinner. Chinese Society in Thailand : an Analytical
history. p. 123.

²Ibid. p. 99 - 100.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 หน้า 91 - 92

⁴G. William Skinner. op. cit., p. 218.

เพียงแต่ให้เหตุผลว่า เพื่อไม่ให้ไพร่ได้รับความทุกข์ยากเดือดร้อนเหมือนเมื่อก่อน*

3. การนำความคิดใหม่เข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ตามที่กล่าวแล้วว่าผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อาศัยหลักปฏิบัติในทางพุทธศาสนา เข้ามาใช้ควบคู่ไปกับตัวบทกฎหมายเพื่อสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นในสังคม ดังนั้นการกำหนด แนวทางปฏิบัติจึงมีลักษณะของการประนีประนอม ตลอดจนถึงการสร้างกฎ เกณฑ์ใหม่ที่ทำให้เกิด ความยุติธรรมแก่ทุกฝ่ายซึ่งจะได้นำมาพิจารณาดังต่อไปนี้

3.1 กฎ เกณฑ์ที่ใช้ในการควบคุมไพร่ แม้ว่าระบบไพร่ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของการควบคุม บุคคลในสังคม จะยังคงได้รับการรักษาให้คงอยู่ต่อไป ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ปรากฏว่าได้ มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง เป้าหมายสำคัญก็เพื่อต้องการคงไว้ซึ่งระบบนี้ไปอีกต่อไป การที่ กรุงศรีอยุธยาจะเสื่อมถอยลงนั้นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่งก็เนื่องมาจากความบกพร่องของกลไกที่ใช้ใน การควบคุมจนก่อให้เกิดการสูญเสียไพร่ตามที่กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์จึงต้อง แก้ไขข้อบกพร่องโดยการยกเลิกกฎ เกณฑ์หลายอย่างที่เคยใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาและกำหนดกฎ เกณฑ์ ใหม่ที่เห็นว่าเหมาะสมขึ้นมาแทน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อพระองค์ปราบดาภิเษกขึ้น เป็นกษัตริย์ พระองค์ได้ตระหนักถึงความทุกข์ยากของไพร่ทาสซึ่งได้รับความเดือดร้อนมาตั้งแต่ สมัยก่อนที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ อันเนื่องมาจากที่พวกนี้ถูก เกณฑ์ให้ไปทำงานให้กับทางราชการ

*ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงได้ตั้งเงื่อนไขเอาไว้ว่าถ้าหากไพร่ ที่หลบหนีกลับ เข้ามาประจำกรมกองจนมีกำลังคนพอ เพียงเมื่อใดแล้ว รัฐบาลจะลดเวลาการเกณฑ์ แรงงานให้น้อยลงจากที่ไพร่ต้องถูก เกณฑ์แรงงานปีละหก เดือน ซึ่งก็ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลได้กระทำ ตามเงื่อนไขที่ได้กำหนดเอาไว้ ดูรายละเอียดได้ในกรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง

หน้า 662 หน้า 706

ปีละหก เดือน นอกจากนั้นไพร่ยังถูกมุลนายใช้ราชการหนักบ้างเบาบ้างไม่เท่าเทียมกัน ผู้ที่ทำงานหนักก็ได้รับความเดือดร้อน บางครั้งยังถูกมุลนายเรียกเก็บเงินจากไพร่เพื่อแลกกับการที่ไม่ต้องมาเข้าเวร ทำให้เป็นที่เสียหายแก่งานราชการ ไพร่ที่เดือดร้อนมาก ๆ ก็หลบหนีเข้าป่า และที่เกิดมีกบฏขึ้นเนื่องจากการที่มุลนายกดขี่ก็มีมาก พระองค์ดำริที่จะแก้ไขปัญหานี้ให้หมดไปจึงทรงประกาศลดหย่อนเวลาในการเกณฑ์ราชการให้ลดน้อยลงคือ เปลี่ยนจากที่เคยทำปีละหก เดือนลงเหลือเพียงสี่เดือน โดยกำหนดให้มารับใช้แรงงานแก่ทางราชการหนึ่งเดือน แล้วหยุดพักสองเดือน เพื่อให้ได้มีเวลาพักผ่อนและประกอบอาชีพได้นานกว่าเดิม ตามข้อกำหนดเก่า เวลาหยุดของไพร่เท่ากับหก เดือน เมื่อมีการลดเวลาทำราชการให้น้อยลง ไพร่จึงมีเวลาทำกินเป็นของตนเองเพิ่มขึ้นเป็นแปดเดือน¹ นอกจากนี้สำหรับไพร่ที่หลบหนีราชการอยู่ต่างเมืองหรือที่ค้าขาย เวรอันไปตามที่ต่าง ๆ ในคราวถึงเวลาราชการก็ไม่กลับมาเข้าเวรนั้นได้มีการประกาศให้ทราบว่ากฎเกณฑ์ใหม่ที่วางไว้มิได้ทำให้ไพร่ต้องได้รับความทุกข์ยากเหมือนเมื่อก่อน ให้ผู้หลบหนีราชการเหล่านั้น กลับคืนกรมกองของตนตามเดิม ผู้ที่กลับคืนมาก็จะอภัยโทษให้ แต่หากผู้ใดไม่เข้ามาตามมุลนายจะต้องติดตามออกไปยังหัวเมืองที่หลบซ่อนอยู่ ถ้าถูกจับได้ก็ต้องโทษจำคุกเท่ากับจำนวนเวลาที่หลบหนี เมื่อพ้นโทษจึงเอามาใช้ราชการต่อไป ส่วนผู้ที่ต้องใช้แรงงานให้กับรัฐ แต่ไปอาศัยอยู่ต่างบ้านต่างเมืองอื่น เป็นช่วงเวลาหนีราชการ หากได้บอกกล่าวแก่มุลนายให้ทราบไว้ก่อนแล้ว ก็อนุญาตให้ทำการค้าขายหรือประกอบอาชีพของตนต่อไปได้โดยอิสระ ต่อถึงเวลารับราชการจึงค่อยกลับมาประจำกรมกองที่ตนสังกัดอยู่⁽²⁾ การยืดเวลาหยุดให้กับไพร่และยินยอมให้ไพร่ออกไปประกอบอาชีพนอก เขตแดนที่ตนสังกัดอยู่นับได้ว่าเป็นการปรับปรุงกฎเกณฑ์ให้สอดคล้องกับสภาพทางเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งช่วยให้ไพร่มีโอกาสประกอบอาชีพบางอย่างเช่น การค้าขาย ซึ่งบางครั้งอาจเดินทางไปยังท้องถื่นห่างไกลจากที่ตนสังกัดอยู่ซึ่งต้องใช้เวลาไม่น้อย

¹ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 708

² ด. มาตรา 12 หน้า 720 - 722

สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในการเกณฑ์แรงงานคือการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงออกพระราชกำหนดใหม่ในปี พ.ศ. 2328 โดยให้ไพร่ทั้งสองจำพวกคือไพร่สมและไพร่หลวงมาเข้าเวรรับใช้ราชการปีละสี่เดือนเท่ากัน¹ ตามพระราชกำหนดนี้ นอกจากช่วยแบ่งเบาภาระไพร่หลวงแล้วนับว่าเป็นความยุติธรรมในการเรียกใช้แรงงานไพร่โดยเท่าเทียมกันด้วย ตามข้อกำหนดเดิมไพร่หลวงต้องรับภาระหนักแต่ฝ่ายเดียว เนื่องจากไพร่สมกับทาสไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ยกเว้นแต่ในกรณีที่มีศึกสงคราม² จากพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2330 ยืนยันให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทาสเท่านั้นที่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานเพราะพวกนี้ต้องรับใช้นายของตน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดสงครามทาสก็ต้องไปทัพด้วย เช่นเดียวกัน³ การที่ทุกคนไม่ว่าจะเป็นไพร่สมไพร่หลวงหรือทาสต้องถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ เพราะรัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถือว่าเป็นหน้าที่ของสมาชิกภายในสังคมทุกคนซึ่งต้องช่วยปกป้องพระพุทธศาสนาและลูกหลานญาติพี่น้องของตน ให้พ้นจากการรุกรานของข้าศึกศัตรู⁴ นับว่ารัฐบาลได้ประกาศออกมาอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรกเกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบของบุคคลในสังคมที่มีต่อประเทศชาติบ้านเมืองโดยการรับผิดชอบร่วมกันอันเป็นความรับผิดชอบโดยตรงที่ไม่ควรหลีกเลี่ยง เพราะผลจากการให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในยามสงครามนั้น มิได้กระทำเพื่อใครอื่น หากแต่เกี่ยวข้องโดยตรงต่อบุคคลผู้นั้น ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 18 ซึ่งออกในปี พ.ศ. 2329 จึงได้มีมาตรการเกี่ยวกับความรับผิดชอบเอาไว้ว่า ถ้ารัฐบาลทำสงครามโดยการยกทัพออกไปปราบปรามข้าศึกศัตรูนอกพระราชอาณาเขตก็ยินยอมให้ไพร่หลวงหรือไพร่สมจ้างบุคคลอื่นไปทัพแทนตนได้ ถ้าหากมีเหตุผล

¹ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 706

² ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 30

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 17" ใน อ.บ. หน้า 728 - 729

⁴ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 18" ใน ด. หน้า 727

สมควร แต่ถ้าถูกข้าศึกยกเข้ามาประชิดพระนคร ห้ามจ้างวานบุคคลอื่นรบแทน¹

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ได้ออกพระราชกำหนด ในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ ใกล้เคียงเวลาในการเกณฑ์แรงงานไพร่เหลือเพียงปีละสามเดือน² นั่นคือไพร่ทุกคน หลังจากทำงานให้กับราชการหนึ่งเดือนแล้ว ก็ได้รับอนุญาตให้มีเวลาพักผ่อนได้อีกสามเดือนสลับกันไปเช่นนี้ตลอดปี ภาระของไพร่จึงลดน้อยลงไปอีก เมื่อเทียบกับสมัยอยุธยาแล้วจะเห็นได้ว่า ภาระของไพร่ได้ลดลงถึงครึ่งหนึ่งคือเหลือปีละ ๓ เดือน จากที่เคยถูกเกณฑ์ถึงปีละ ๖ เดือน การที่เวลาในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ลดน้อยลงไปอย่างมากเช่นนี้ นับได้ว่าเป็นพื้นฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่จะช่วยสนับสนุนนโยบายการยกเลิกระบบไพร่ ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี เพราะการที่ทั้งแรงงานเกณฑ์ที่เคยอาศัยระบบไพร่ได้ผ่อนคลายความสำคัญลงไป เป็นลำดับนั่นเอง

ความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ที่เกิดขึ้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกอย่างหนึ่งคือ เรื่องการเปลี่ยนมุลนายของไพร่ ตามปกติแล้วไพร่สมได้เปรียบไพร่หลวงอยู่มากในเชิงนี้ เพราะสามารถเปลี่ยนมุลนายได้ ไม่มีหลักฐานในสมัยอยุธยาที่ห้ามไม่ให้ไพร่สมเปลี่ยนมุลนายแต่อย่างใด การเปลี่ยนแปลงมุลนายของไพร่สมวิธีหนึ่งก็คือการซื้อขายไพร่ระหว่างมุลนาย เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงได้ออกกฎหมายห้ามมุลนายซื้อขายไพร่สม³ ส่วนไพร่หลวงซึ่งแต่เดิมห้ามเปลี่ยนมุลนายเจ้าสังกัด ปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ประกาศผ่อนผันให้มีการเปลี่ยนมุลนาย และย้ายถิ่นที่อยู่ได้ตามความสมัครใจ แต่ทั้งนี้ต้องกระทำให้เรียบร้อยก่อนการศึก เลกหัวพระราชอาญาจักรที่เริ่มกระทำ

¹ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๘" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ หน้า ๓๒

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๘" ใน ล.ต. หน้า ๗๓๐

ในต้นรัชกาล¹ ประเพณีการสัก เลกกิ่งกล่าวนี้จะกระทำ เมื่อ เปลี่ยนแผ่นดินใหม่โดยมีการจัดข้าหลวง
สัก เลกกิ่งออกไปดูแลการสักด้วยตนเอง² ซึ่งได้เริ่มกระทำกัน เป็นครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย นับเป็นวิธีการรวบรวมและตรวจสอบกำลังไพร่พลอีกวิธีหนึ่งของสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

3.2 สวัสดิการของไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามที่ระบุไว้ในกฎหมายสมัยอยุธยาซึ่ง
ออกมาในปี พ.ศ. 1899 กำหนดว่า ศาสดาจะไม่ยอมรับหรือชำระคดีให้กับผู้ที่ไม่สังกัดขุนนาง
และผู้นั้นจะถูกนำตัวไปเป็นไพร่หลวง³ ซึ่งต้องทำงานหนักโดยรับใช้แรงงานแก่ทางราชการปีละ
หกเดือน ดังนั้นถ้าผู้ใดต้องการได้รับความคุ้มครองความปลอดภัยก็ต้องไปขึ้นสังกัดกับขุนนาง
ดูเหมือนว่าไพร่สมัยนั้นจะได้รับการตอบแทนจากรัฐบาลเพียงแต่การได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย
ดังกล่าว แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏว่าไพร่ได้รับการตอบแทนจากรัฐในรูปแบบของสวัสดิการ
มากขึ้น อย่างเช่น ไพร่หลวงบางหมู่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
จนถึงสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับหนังสือสำคัญ หรือตราภูมิคุ้มห้าม ในการยกเว้นภาษี
บางประเภท⁴ เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์โปรดฯ ให้ไพร่
หลวงทุกคนได้รับสิทธิในการยกเว้นภาษีโดยเท่าเทียมกันทุกหมู่เหล่า⁵ และยังให้เงินตอบแทนค่า
แรงงานตลอดจนรับภาระเลี้ยงดูในกรณีที่ไพร่ต้องเข้ามารับใช้ทางราชการตามสมควรอีกด้วย ตัวอย่าง

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 2/6 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 388

³ กรมศิลปากร "ลักษณะรับฟ้อง มาตรา 10" ในเรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 18

⁴ ม.ร.ว.อดิศัย รัตพันธุ์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 31

⁵ "ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398" ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 หน้า 58

ที่ชี้ให้เห็นว่าไพร่ได้รับสวัสดิการดังกล่าวนั้น ปรากฏอยู่ในเอกสารทางราชการ เมื่อครั้งที่มีพระราชดำริให้ซ่อมแซมวัดพระเชตุพนไทยใต้ เกิดไฟไหม้ชนคิลาแผ่นจากสุโขทัยลงมาส่งที่กรุงเทพฯ แล้วพระองค์ก็ได้ทรงรับสั่งให้จ่ายเงินตอบแทนแก่มูลนายคนละ 2 บาท ส่วนไพร่ก็ได้รับค่าตอบแทนคนละ 1 บาทเช่นเดียวกัน¹ ต่อมาเมื่อครั้งที่ทรงมีพระราชดำริให้ทำเหมืองร้อนทองขึ้นที่เมืองเพชรบูรณ์ก็ได้โปรดให้จัดซื้อข้าวไว้สำหรับเลี้ยงดูไพร่กองร้อนทอง เพื่อไม่ให้ต้องได้รับความลำบากในขณะที่ถูกเกณฑ์แรงงาน² แม้ว่าตัวอย่างเรื่องของสวัสดิการของไพร่ดังกล่าวนี้อาจจำกัดอยู่ในงานพิเศษเป็นครั้งคราวก็ตาม แต่อาจชี้ให้เห็นว่าไพร่ในสมัยนี้มีโอกาสได้รับสวัสดิการมากขึ้นกว่าสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เห็นได้จากที่มีพระราชกำหนด เมื่อปี พ.ศ. 2291 กล่าวถึงการที่ไพร่ซึ่งทำหน้าที่เข้าเดือนออกเดือนนอกจากนำเสบียงอาหารไปเองแล้วยังต้องเอาไปเพื่อแม่แก่มูลนายของคนด้วย³ มีหลักฐานจากบันทึกของมองซิเออร์ เวเรต์ ที่เข้ามาเมืองไทยช่วงตอนปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชกล่าวถึงเรื่องนี้เอาไว้ว่า "พวกไทยเกณฑ์กำลังผู้คนโดยไม่ได้ค่าจ้างหรือบำเหน็จรางวัลอย่างใดเลย แม้ที่สุดอาหารก็ไม่ได้รับประทาน ถ้าพวกที่ถูกเกณฑ์มาทำงานไม่มีกรรยาคอยเอาข้าวปลาอาหารมาส่งแล้ว พวกนี้คงต้องตายเพราะอดข้าวเป็นแน่..."⁴ จากบันทึกนี้ทำให้ทราบว่าไพร่ต้องรับผิดชอบเกี่ยวกับปากท้องตนเองทั้งหมดขณะที่ถูกเกณฑ์แรงงาน ซึ่งผิดกับสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งมีหลักฐานแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า รัฐบาลมิได้ละเลยในเรื่องนี้จึงมีการจัดเสบียงอาหารเลี้ยงไพร่อื่นเป็นสวัสดิการเพื่อตอบแทนแก่ผู้เข้ามาเข้าเวรในช่วงเวลาหนึ่งเดือนในแต่ละผลัดซึ่งช่วยบรรเทาความทุกข์ยากให้กับไพร่ลงไปได้บ้างตามสมควร

¹ หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201

² หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 140 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206

³ กรมศิลปากร "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 48" ใน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 681

⁴ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 26 จดหมายเหตุพ่อค้าฝรั่งเศษในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์

๓.๓ สิทธิในการเลื่อนชั้นทางสังคม การเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยอยุธยาเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก โดยเฉพาะบรรดาไพร่ทั้งหลายหาโอกาสที่จะเข้าไปรับราชการในตำแหน่งสูงได้น้อยมาก เพราะกฎเกณฑ์ในการคัดเลือกบุคคล เข้าม่า เป็นขุนนางเป็นอุปสรรคอย่างยิ่ง เนื่องจากได้กำหนดคุณสมบัติไว้หลายประการ ซึ่งไพร่ส่วนใหญ่ขาดคุณสมบัติดังกล่าว จากพระราชกำหนดเก่าได้วางกฎเกณฑ์เอาไว้ว่าผู้ที่จะเป็นขุนนางได้นั้นต้องประกอบไปด้วยคุณสมบัติสำคัญแปดประการคือ ต้องเป็นผู้ที่สืบสกุลมาจากข้าราชการเสมานคิหรือเสมานคิมีอายุตั้งแต่ ๑๑ ปีขึ้นไป มีความรู้ความชำนาญในทางทหารและพลเรือน มีความเฉลียวฉลาดหลักแหลม รอบรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม สามารถแสวงหาสิ่งของซึ่งพระมหากษัตริย์พึงประสงค์มาถวายได้ ต้องเป็นผู้มีความเพียรในหน้าที่ราชการอย่างสูง มีใจกล้าหาญในการรณรงค์สงคราม ฉลาดในการตัดสินใจคดีความและเข้าใจกิจการต่าง ๆ ของราชการ ในกฎหมายฉบับดังกล่าวนี้เอาไว้ตอนหนึ่งว่า "ถ้าผู้ใดมีอุปการะด้วยเหตุสี่ประการและอธิบดีสี่ประการแต่ประการใดประการหนึ่งใช้ ... อย่าให้สมุททจาทิม สมุทนายก จตุสดมภ์กราบทูลพระกรุณาตั้งแต่งผู้นั้นเป็นพระทอวงขุนหมื่นเป็นต้นมาแต่บัดนี้"¹ สำหรับตำแหน่งมหาดเล็กก็เช่นเดียวกันต้องมีคุณสมบัติครบถ้วนตามที่กำหนดไว้ จะเอาบุคคลที่ "หากกระดูกมีได้" หรือจากทาสที่ไถ่ตัวเอง เป็นอิสระแล้วมาขอถวายตัวเป็นมหาดเล็กถือว่าผิดกฎหมาย² เมื่อพิจารณาจากคุณสมบัติตามที่กำหนดไว้นั้นจะเห็นว่าไพร่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่มีโอกาสที่เลื่อนฐานะของตนขึ้นไปเป็นขุนนางได้เลย ยกเว้นแต่ในยามสงครามไพร่จึงจะมีโอกาสแสดงความสามารถและได้รับสิทธิตามกฎหมายในการได้รับยศ ซึ่งก็คือการเลื่อนฐานะทางสังคมไปด้วย ตามกฎหมายเหียรบาลจะบำเหน็จรางวัลโดยให้ไพร่ขึ้นไปเป็นขุนนางถ้าแสดงความสามารถในการรบให้ปรากฏออกมาอย่างเด่นชัด³ จะเห็นได้ว่าการเลื่อนฐานะทางสังคมของไพร่มีใช้สิ่ง

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 284

² ค.

³ กรมศิลปากร "กฎหมายเหียรบาล มาตรา 48, 50, 51, 52" ค. หน้า 47

ที่กระทำได้ง่ายเลย แม้ว่าจะได้รับสิทธิตามกฎหมายเหี้ยมราบก็ตาม ดูเหมือนว่าการเขยิบฐานะของ
ไพร่จะถูกปิดกั้นโดยกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มากมาย ในขณะที่กฎหมายสมัยนั้นให้สิทธิพิเศษแก่ผู้สืบสกุลของ
ขุนนางอย่างเต็มที่ เพราะได้กำหนดเอาไว้ว่าห้ามเอาบุตรของผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป
เป็นไพร่¹ ความข้อยกเว้นนี้ทำให้ทายาทของบรรดาขุนนางทั้งหลายได้รับสิทธิในการดำรงตำแหน่ง
สูงทางราชการไปโดยปริยาย ซึ่งดูเหมือนว่าเป็นการผูกขาดตำแหน่งสำคัญทางราชการไว้กับ
กลุ่มคนชั้นสูงเพียงกลุ่มเดียว

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่าไพร่ได้รับสิทธิในการเลื่อนฐานะทางสังคม
มากขึ้นกว่าสมัยอยุธยา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงออก
ระเบียบใหม่เกี่ยวกับการรับเอาบุคคลเข้ามาเป็นข้าราชการ โดยยกเลิกกฎเกณฑ์เดิมที่เคยเข้ามา
พระองค์ทรงให้เหตุผลว่า "ทุกวันนี้ผู้คนร้องโรยกว่าแต่ก่อนบุตรและหลานผู้มีชาติตระกูลเคยทำ
ราชการนั้นมีอยู่น้อย ..." ² จึงได้กำหนดคุณสมบัติที่จะเข้ามารับราชการเสียใหม่ โดยกำหนด
ว่าถ้าบุคคลที่เข้ามาถวายตัวนั้น มีบิดามารดาญาติพี่น้อง และที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่ง มีความ
สัตย์ซื่อ เป็นผู้รับผิดชอบในหน้าที่ รู้จักผิดชอบชั่วดีก็ให้รับไว้เป็นข้าราชการได้³ จากกฎเกณฑ์ใหม่
ดังกล่าวนี้ทำให้ไพร่มีโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมได้สะดวกขึ้นกว่าในสมัยอยุธยา เนื่องจากคุณสมบัติ
หลายข้อที่กีดกันไพร่ได้รับการยกเลิกไปและคุณสมบัติที่กำหนดขึ้นใหม่ มิได้เลือกชาติสกุล แต่ให้
ความสำคัญในเรื่องของความประพฤติของบุคคลเป็นหลักสำคัญ ซึ่งตามความคิดของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงถือว่าบุคคลจะชั่วหรือดีนั้นขึ้นอยู่กับกระทำ⁴ นอกจากการ

¹ กรมศิลปากร "กฎหมายเหี้ยมราบ มาตรา 48, 50, 51, 52" ใน เรื่องกฎหมาย
ตราสามดวง หน้า 184

² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38" ใน ด. หน้า 764

³ ด. หน้า 365

⁴ พระธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวิมุตตยถา ฉบับที่ 2 เล่ม 3 หน้า 335

ประกาศใช้กฎ เกณฑ์ใหม่แล้วยังมีหลักฐาน ที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงอนุญาตให้ไพร่ทวายตัว เป็น
มหาดเล็กได้ตามพระราชกำหนดใหม่มาตรา 21 กล่าวว่

อนึ่งถ้าผู้ใดจะ เอา เลกมาสัก เปนมหาด เลกขอเฝ้า แล เปนสม ข้ำเจ้า
ต่างกรม ให้นายกองสักไล่เลี้ยงตัว เลก ห่อแม่ เลกนั้นให้รู้ว่า เปนหมูไค
กรมไค ถ้า เปนหมูไพร่ทดวงสมกำลังของผู้ไคแล้ว จึงให้เรียกเอาทาน
บนห่อแม่ตัว เลก แลผู้นำสักไว้ให้มันคงก่อนจึงให้สักตามกฎหมาย ...¹

จะ เห็นได้ว่าการที่ไพร่จะได้รับ เข้าเป็นมหาดเล็กนั้น ถ้าไม่สังกัดอยู่กับกรมใดและมีผู้รับรองอันใดแก่
บิดามารดาและผู้นำตัว เข้าถวายก็ให้รับ เข้าเป็นมหาดเล็กได้ ตามปกติจะถือว่าผู้มีศักดินาตั้งแต่
400 ไร่ขึ้นไปจึงจัดว่าเป็นขุนนาง ยกเว้นแต่มหาดเล็กซึ่งมีศักดินาเพียง 200 ไร่ ก็ถือว่าเป็น
ขุนนางด้วยเช่นกัน² จากข้อยกเว้นอันเป็นกรณีพิเศษสำหรับตำแหน่งมหาดเล็กดังกล่าว จึงเป็น
หนทางที่สามัญชนใช้ในการไต่เต้าขึ้นไปสู่ตำแหน่งทางราชการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือการทวายตัว
เป็นมหาดเล็กเป็นโอกาสที่ไพร่สามารถเปลี่ยนฐานะทางสังคมของตนไป เป็นขุนนางนั่นเอง

นอกจากการเปลี่ยนฐานะทางสังคมซึ่งไพร่สามารถกระทำได้แม้ในยามบ้านเมืองอยู่ใน
ภาวะปกติตามที่กำหนดในพระราชบัญญัติใหม่ที่ประกาศใช้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชดังที่กล่าวแล้ว การที่ไพร่บวชเป็นภิกษุ สามเณร ก็เป็นหนทางหนึ่งที่จะใช้
ในการ เปลี่ยนฐานะทางสังคมได้เช่นกัน ตามปกติการบวชของไพร่ นอกจากจะกระทำตามประเพณี
ของชาวไทยซึ่งยึดถือปฏิบัติกันมาโดยตลอดแล้ว ก็ยังมีไพร่จำนวนไม่น้อยที่บวชเพื่อหลีกเลี่ยงจาก
การถูกเกณฑ์แรงงาน³ สำหรับการบวชทั้งสองอย่างข้างต้นนั้นไม่ถือว่าเป็นการบวชเพื่อใช้เป็น
แนวทางในการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมของไพร่ แต่การที่บุคคลบวชเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย

¹ กรมศิลปากร เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 734

² ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 37

³ จดหมายเหตุอาณานิคม แปลโดย กรมพระนราธิปประพันธ์พงษ์ หน้า 100

และอยู่ในสมณเพศเป็นเวลานานจึงจะเป็นหนทางในการเลื่อนชั้นทางสังคม ตามปกติการบวชเป็นพระสงฆ์นั้นทุกคนสามารถกระทำได้โดยไม่จำกัดชนชั้น และการจัดให้มีการสอบวัดความรู้ของสงฆ์ซึ่งได้กระทำกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับว่าเป็นแนวทางที่จะช่วยให้ผู้ไม่ทาศาความรู้ได้เข้ามาบวชเรียนในบวรพุทธศาสนา พระภิกษุที่สอบได้เปรียญชั้นสูง ๆ สามารถลาสิกขาบวชออกไปรับราชการในหน่วยงานบางหน่วยที่ต้องการผู้มีความรู้ทางด้านนี้ อย่างเช่น กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิต และกรมสังฆการี ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีขุนนางบางคนที่เคยเป็นพระมาก่อนได้ทำราชการจนได้รับเลื่อนยศทั้งขึ้นพระยา¹ มีหลักฐานแสดงให้เห็นว่ามีพระสงฆ์หลายรูปที่พยายามฝากตัวกับข้าราชการ เพื่อว่าจะได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งข้าราชการในกรมต่าง ๆ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีประกาศทางราชการออกมาในปี พ.ศ. 2397 ว่าบรรดาภิกษุที่ลาสิกขาบวชซึ่งต้องการเข้ามาทำราชการนั้น ควรเข้าทำงานในกรมที่ไม่เกี่ยวกับการคุมกำลัง หรือกรมที่มีอำนาจ² อื่น รพีพัฒน์ได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อัตราการเขยิบฐานะจากชนชั้นต่ำขึ้นไปเป็นชนชั้นผู้ปกครองสูงที่สุด อาจจะเป็นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แล้วค่อย ๆ ลดจำนวนน้อยลงเป็นลำดับ เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³ แต่อย่างไรก็ตามอุปสรรคกีดขวางเกี่ยวกับการเขยิบฐานะทางสังคมค่อย ๆ ลดน้อยลงไป เมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่และทาส พร้อม ๆ กับที่ได้มีการจัดการศึกษาแผนใหม่ ในสมัย

¹David K. Wyatt. "The Buddhist Monkhood as an Avenue of Social Mobility in Traditional Thai Society," ศิลปากร 10 : 49 - 62 มีนาคม 2516

²กรมศิลปากร ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 39

³ม.ร.ว. อคืน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้เข้ามาศึกษาหาความรู้ อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการ เปลี่ยนฐานะทางสังคมสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อกล่าวถึงการเลื่อนชั้นทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สิ่งสำคัญที่ควรนำมาพิจารณาอีกประการ เด่นหนึ่งคือ การมีชาวจีนอพยพซึ่งหลั่งไหลเข้ามาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลุ่มกรรมกรและพ่อค้าซึ่งผูกพันตัว อยู่อยู่กับเงินค่าจ้างแรงงานและผลประโยชน์จากกิจการค้า เนื่องจากพวกนี้ไม่ได้ถูกนำเข้าไปสังกัดอยู่ภายใต้ระบบไพร่ที่เน้นการ เกณฑ์แรงงานเป็นหลักสำคัญ แต่บรรดาชาวจีนอพยพจะ เสียเงินให้กับทางราชการแทน¹ จึงจัดได้ว่าเป็นกลุ่มที่มีอิสระในสังคม มากกว่าไพร่ในการประกอบอาชีพและ เคลื่อนย้ายถิ่น การเลื่อนชั้นทางสังคมของคนจีนเริ่มจากที่ พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีทรงส่งเสริมให้ชาวจีนอพยพ เข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในประเทศ² ประจวบกับความต้องการเงินตราของรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้เกิดการแสวงหา ช่องทางที่จะนำเงินเข้าท้องพระคลังหลวงด้วยวิธีการต่าง ๆ เนื่องจากรายได้จากภาษีซึ่งถือว่ามีความสำคัญมากประการหนึ่ง ดังนั้นรัฐบาลจึงหันมาเก็บภาษีอากรในรูปของเงินตรามากขึ้น และมีความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ในเรื่องของการเรียกเก็บภาษีอากรในรูปของเงินตรา คือรัฐบาลเปิดโอกาสให้เอกชน เข้ามามีส่วนดำเนินการแทนซึ่ง เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และปรากฏเด่นชัดที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว³ การเก็บภาษีอากร โดยการให้เอกชนรับช่วงไปทำการนี้เองที่ทำให้บรรดาคนจีน เข้ามาเป็นผู้ประมุขผูกขาด และ

¹William Skinner. Chinese Society in Thailand : an analytical history. p. 13 - 14.

²Ibid. p. 99 - 100.

³วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย มิจ ทองโสภิต หน้า 4๓

ผู้ประมุขภาวียังจะได้รับการแต่งตั้งบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางได้รับยศ ราชทินนาม ศักดินา และสิทธิพิเศษต่าง ๆ เช่นเดียวกับขุนนางไทยทุกประการ ดังนั้นการเซบิฐานะทางสังคมของคนจีนจึงต้องอาศัยความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นตัวสนับสนุน

4. ผลจากการนำความคิดใหม่เข้ามาใช้

การเปลี่ยนแปลงเวลาในการเกณฑ์แรงงานการยกเลิกข้อกำหนดในเรื่องคุณสมบัติของผู้ที่จะเข้ามารับราชการโดยออกข้อบังคับใหม่ขึ้นมาใช้แทน การยอมรับเอาชาวจีนอพยพเข้าสู่ประเทศเป็นจำนวนมากโดยพวกนี้ไม่ได้สังกัดอยู่ในระบบไพร่ และการที่รัฐบาลยอมรับเอาคนจีนผู้มั่งคั่งเข้ามาสู่วงการราชการโดยการเป็นเจ้าภาษีนายอากรจำนวนมาก ล้วนแต่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมหลายประการคือ

4.1 การกำเนิดแรงงานจ้างในกิจการของรัฐบาล ในขณะที่มีความจำเป็นเกี่ยวกับการใช้แรงงานไพร่ในกิจการของรัฐ เช่น งานก่อสร้าง การขุดคลอง ตลอดจนการบูรณะซ่อมแซมวัดวาอารามจำนวนมาก เพื่อสร้างศูนย์กลางการปกครองแห่งใหม่ที่กรุงเทพฯ แทนกรุงศรีอยุธยา ซึ่งทรุดโทรม เพราะถูกพม่าเผาผลาญและกรุงธนบุรีที่คับแคบยากต่อการขยายตัว ตลอดจนไม่เหมาะสมในทางด้านยุทธศาสตร์เพราะมีแม่น้ำผ่านกลาง แต่เนื่องจากที่กษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้แรงงานใหม่โดยการลดเวลาที่ไพร่ต้องมาทว้ราชการให้น้อยลงไปในั้น ส่งผลกระทบกระเทือนต่อการเรียกใช้แรงงาน แต่รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็สามารถหาแรงงานที่มีประสิทธิภาพเข้ามาใช้ โดยการจ้างคนจีน ซึ่งปรากฏว่าพวกนี้เป็นแรงงานทดแทนได้เป็นอย่างดี มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลเริ่มจ้างคนจีนเกี่ยวกับกิจการต่าง ๆ ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อย่างเช่นการจ้างจีนขุดคลองบริเวณเมืองนครเขื่อนขันธ์ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีการจ้างจีนขุดคลองรวมทั้งหมด 4 สายด้วยกัน¹

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 1

การใช้แรงงานจ้างในกิจการต่าง ๆ เหล่านี้เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลได้ลดความสำคัญของแรงงานเกณฑ์ลงไป ดังนั้นการเกิดขึ้นขบวนการวิชาชีพซึ่งผูกพันตัว เองอยู่กับค่าจ้างแรงงานไม่เพียงจำกั้อยู่แต่ในวงงานของเอกชนเท่านั้น แต่ได้ขยายมาสู่งานราชการด้วย เช่นเดียวกัน

4.2 ความสัมพันธ์แบบใหม่ในสังคม เมื่อการเกณฑ์แรงงานไพร่ลดน้อยลง ประจวบกับที่ รัฐบาลต้องการเงินตราและสิ่งของทดแทนมากขึ้นในช่วงตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และยิ่งปรากฏเด่นชัดในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ทำให้ ความสัมพันธ์อันเป็นทางการระหว่างไพร่กับขุนนางพลอยห่างเหินไปด้วย ในสมัยอยุธยาความลำบากของไพร่หลวงมีมากทำให้พวกนี้พยายามหาช่องทางที่จะไปเป็นไพร่สม แต่การสักไพร่ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งกระทำกันอย่างเข้มงวด การหลบหนีจากไพร่หลวงไปเป็นไพร่สมจึงไม่ อาจทำได้ง่ายนัก ขณะเดียวกันกฎเกณฑ์ในเรื่องการเกณฑ์แรงงานสมัยนี้ทำให้ไพร่ทั้งสองประเภท ต้องทำงานให้กับทางราชการโดยเท่าเทียมกัน และยังได้รับสวัสดิการจากรัฐบาลตามสมควร ตลอดจนการเปิดโอกาสให้ไพร่เลือกขุนนางตามที่ตนพอใจได้และมีสิทธิในการเลื่อนชั้นทางสังคม มากขึ้นกว่าแต่ก่อน การที่ไพร่หลวงจะหนีไปอาศัยหรือพึ่งพิงขุนนาง หรือทาสีเปลี่ยนไปเป็นไพร่สม ก็น่าจะลดน้อยลงไปด้วย แต่นั่นมิได้หมายความว่าไพร่จะตัดขาดจากความสัมพันธ์กับขุนนางโดยเด็ดขาด ตรงกันข้ามเพื่อความสัมพันธ์ในระบบราชการเสื่อมลงไป ก็ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้นนั่นคือ ความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ อคิน รพีพัฒน์ ได้ชี้ให้เห็นว่ารูปแบบความสัมพันธ์แบบ ใหม่นี้ได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และสืบต่อไปถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้ให้เหตุผลว่า ในสมัยอยุธยานั้น ไพร่หลวงมีโอกาสเปลี่ยนสภาพไปเป็นไพร่สมได้ง่ายกว่าในสมัยรัตนโกสินทร์² ดังนั้นทางออกของ

¹ วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองใสภิต

² ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๖ - ๒๔๑๖

ไพร่หลวง เพื่อหลบเลี่ยงภาระที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน จึงยังคงอยู่ในรูปการสร้างความสัมพันธ์ในระบบอย่างเดิม เป็นเพียงแต่เปลี่ยนแปลงตนเองจากไพร่หลวง เป็นไพร่สับ เท่านั้น นอกจากนี้ อคิน ราชพัฒน์ ยังได้ให้ข้อสังเกตว่าจากบันทึกในพระราชพงศาวดาร ทำให้ทราบว่าความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการระหว่างชนชั้นสูงน่าจะยังมีมาตลอดตั้งแต่ในสมัยอยุธยา แต่ในขณะเดียวกันไม่อาจพบหลักฐานที่จะชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์แบบนี้ระหว่างขุนนางและไพร่มาก่อนเลย¹ สิ่งที่จะชี้ให้เห็นว่าระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการได้ปรากฏอย่างเด่นชัดที่สุดจากกรณีการแต่งตั้งรัชทายาทสืบราชบัลลังก์ตั้งแต่ตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต่อไปจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยขุนนางและข้าราชการมีส่วนในการเลือกบุคคลที่ตนเห็นว่าเหมาะสมขึ้นมาเป็นกษัตริย์ อย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระองค์มีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิด กับบรรดาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของสกุลขุนนาคร จนในที่สุดขุนนางกลุ่มนี้ก็สนับสนุนให้พระองค์ขึ้นครองราชบัลลังก์ต่อมา และเมื่อจวนสวรรคตพระองค์ก็ได้มอบราชสมบัติให้กับผู้ใดโดยแน่ชัด การเลือกสรรผู้สืบราชสมบัติจึงตกเป็นหน้าที่ของฝ่ายข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทำการคัดเลือกอีกเช่นกัน

การที่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งภาครัฐบาลและเอกชนได้อาศัยแรงงานจ้างในกิจการต่าง ๆ มากขึ้นอันเนื่องมาจากการแสวงหาแรงงานทดแทนของฝ่ายรัฐบาลและการขยายตัวของการผลิตในส่วนภาคเอกชน ทั้งในด้านการเกษตรและอุตสาหกรรม อย่างกรรมกรจีนในเมืองแร่ดินบุก ไพร่ทมิฬไทย อ้อยและโรงน้ำตาล การประกอบธุรกิจของเอกชนเหล่านี้มีการใช้แรงงานจ้างจำนวนมากข้างเช่นกรณีโรงงานถลุงเหล็กซึ่งต้องการใช้แรงงานกรรมกรแต่ละโรงไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ - ๖๐๐ คน^๒ เนื่องจากกิจการเหล่านี้เป็นธุรกิจที่ดำเนินการอย่างถาวร ดังนั้นแรงงานจ้างจึงไม่ใช่เกิดขึ้นแบบฉาบฉวยชั่วคราว ในกิจการของรัฐซึ่งมีการจ้างคนจีนมีบางโครงการ

¹ ม.ร.ว.อคิน ราชพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๖
หน้า ๒๘๖ - ๒๘๗

² ปาล เลกัวซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า ๘๖

ที่อาศัย เวลาและคนงานจำนวนมากอย่าง เช่นการขุดคลองแสนแสบซึ่งต้องใช้เวลาในการขุดถึง ๒ ปี โดยจ่ายค่าแรงงานแก่คนงานจีนรวมทั้งหมดเป็นเงินประมาณ ๑๕,๕๐๐ บาท^๑ การเกิดขึ้นของแรงงานจ้างแบบถาวรนี้เองที่ก่อให้เกิดความสับสนในรูปแบบใหม่ขึ้นมา นั่นคือความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีฐานะ เป็นนายจ้างกับลูกจ้างซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจร่วมกันโดยความสมัครใจ ความสัมพันธ์ที่แทรกซ้อนขึ้นมาในรูปแบบใหม่นี้ จึงมีลักษณะแตกต่างไปจากที่ปรากฏอยู่ในระบบไพร่ อันเป็นผลมาจากกฎเกณฑ์ที่ถูกกำหนดขึ้นโดยรัฐ

กล่าวโดยสรุปแล้วความคิดใหม่ทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการผ่อนปรนและหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนาได้ ถูกนำมาใช้ควบคู่ไปกับกฎหมายบ้านเมือง และความคิดใหม่ดังกล่าวนี้เกิดขึ้นมาก เพราะการมองเห็นความบกพร่องในการจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งเคยใช้กันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาประจวบกับการหลั่งไหล เข้ามาของชาวจีนอพยพและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจซึ่งส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของบุคคลในสังคม ด้วยเหตุนี้ผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงได้สร้างกฎ เกณฑ์ใหม่ขึ้นมาใช้ เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป ความคิดในการกำหนดกฎ เกณฑ์ใหม่ได้แก่ ลดเวลาการเกณฑ์แรงงานของไพร่ลงไป การเปิดโอกาสให้ไพร่เปลี่ยนแปลงมุลนาย การวางระเบียบใหม่ที่เอื้ออำนวยต่อการเลื่อนขึ้นทางสังคมของไพร่ การให้สวัสดิการแก่บรรดาไพร่ที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน การนำเอาความคิดใหม่เข้าไปใช้นี้ ทำให้ภาระของไพร่ลดน้อยลง เนื่องจากมีการนำแรงงานจ้างเข้ามาทดแทน อันเป็นผลให้เกิดความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้นในสังคมสองรูปแบบคือ ความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง และความสัมพันธ์นอกระบบราชการระหว่างมุลนายกับไพร่ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ทำให้ลักษณะสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความแตกต่างไปจากสมัยอยุธยา

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑

ในสมัยอยุธยาอันลือชื่อ เยาวราช เป็นแนวคิดทางการเมือง ที่มีอิทธิพลสูงตามทฤษฎีของ เยาวราชกษัตริย์คือสมมติเทพ และความเป็นสมมติเทพนี้เองที่เป็นตัวกำหนดพิธีกรรมให้กับกษัตริย์ ในฐานะผู้ปกครอง เพื่อสร้างราชสีห์หรือความเป็นเทพาพให้แก่กษัตริย์ พิธีกรรมอันซับซ้อนและให้ บรรษากาที่นำ เกรงขามหลายประการ จึงได้มีการนำมาปฏิบัติโดยมีพระราชนัดดาเป็นผู้ประกอบพิธี อันศักดิ์สิทธิ์ และกษัตริย์ยังเป็นผู้ครอบครองเครื่องราชูปโภค มีการกำหนดเขตพระราชฐานซึ่งถือเป็นเขตหวงห้าม ตลอดจนการกำหนดข้อพึงปฏิบัติของบุคคล เพื่อไม่ให้กระทำการใดอันเป็นการไม่เคารพต่อเขตพระราชฐานดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนี้มาตรการในการรักษาความปลอดภัยสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ได้วางกฎ เกณฑ์ไว้อย่างเข้มงวดทำให้ยังเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระองค์มากขึ้น สภาพแวดล้อมที่ทำให้กษัตริย์สมัยอยุธยาให้ความสำคัญต่อลัทธิ เยาวราชก็เพราะหลังจากที่อยุธยาได้ขยายอาณาเขตไปยังดินแดนใกล้เคียงความจำเป็นในการปกครองคนหมู่มากซึ่งต้องอาศัย ความเด็ดขาดและต้องการรักษาความปลอดภัยให้กับองค์พระมหากษัตริย์จึงมีมากขึ้น

ส่วนความคิด เกี่ยวกับการจัดการปกครองในสมัยอยุธยาขึ้น กษัตริย์และ เมืองหลวงเป็น ศูนย์กลางของรัฐ แด่ล้อมไปด้วยหัวเมืองต่าง ๆ ที่มีความสำคัญลดหลั่นกันลงไป ส่วน หน่วยงานย่อยในการบริหารนั้น ได้มอบหมายให้เจ้าขุนนาง เป็นผู้ควบคุม โดยพระมหากษัตริย์ทรง สงวนอำนาจในการตัดสินขั้นสุดท้ายไว้กับพระองค์ เกี่ยวกับกลไกในการบริหารนั้นกฎข้อบังคับทั้งหลาย จากกษัตริย์จะผ่านไปสู่อัครมหา เสนาบดี หรือ เสนาบดีซึ่งมีอำนาจบังคับบัญชาลดหลั่นกันลงไป สู่ หน่วยงานย่อยตามสังกัดจนกระทั่งถึงระดับต่ำสุดคือไพร่ หรือประชาชน โดยสายงานดังกล่าวนี้ อัครมหา เสนาบดีและ เสนาบดีก็ถือเป็นผู้รับผิดชอบต่อกษัตริย์โดยตรง ส่วนระบบการควบคุมนั้นจะ อาศัยตัวบุคคลและกฎหมาย

ลักษณะ เศรษฐกิจในสมัยนี้ขึ้นอยู่กับ การเกษตรและการค้า ผลประโยชน์ของรัฐบาลที่สำคัญ คือรายได้จากภาษีอากรและการเกณฑ์แรงงานไพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอาศัยระบบไพร่ในการ จัดสรรกำลังคน เป็นสิ่งที่ทำประโยชน์ให้กับรัฐและขุนนางได้เป็นอย่างดี อย่างเช่นสิ่งของที่รัฐได้ มาจากระบบไพร่ก็ได้นำมาใช้สอยในกิจการของรัฐหรืออาจใช้เป็นสินค้าสำหรับขายให้ต่างชาติ นอกจากนี้ผลประโยชน์ของรัฐได้จากการดำเนินการค้า โดยอาศัยกรมพระคลังสินค้า ซึ่งทำหน้าที่ ผูกขาดทางการค้าแต่ผู้เดียว การผูกขาดทางการค้าในสมัยอยุธยาใช้วิธีการกำหนดประเภทของ สินค้าต้องห้าม อย่างเช่นกฤษณา ฝาง ดีบุก ซึ่งต้องขายให้กับกรมพระคลังสินค้า การสงวนสิทธิ ที่จะซื้อสินค้าจากเรือต่างชาติที่เข้ามาเทียบท่าก่อนผู้อื่น การกำหนดให้มีการซื้อขายสินค้ากันด้วย เงินสดทำให้ผู้ประกอบการค้ารายอื่นประสบอุปสรรคในการซื้อสินค้าซึ่ง เป็นการกำจัดคู่แข่งทาง การค้าของรัฐบาล นอกจากนี้รัฐยังได้ส่งเจ้าหน้าที่ออกไปกว้านซื้อสินค้าที่ชาวต่างชาติต้องการ และการซื้อสินค้าดังกล่าวรัฐจะให้การบังคับซื้อเอาจากประชาชน กรมพระคลังสินค้ายังเป็น หน่วยงานที่ทำหน้าที่ขายปลี๊กและขายส่งสินค้าบางชนิด ทำการกำหนดโควตาการส่งออกและเป็น ผู้ประกอบการค้าสำเภาของรัฐบาลด้วย

สังคมสมัยอยุธยา เป็นสังคมศักดินาซึ่งมีพื้นฐานในการจัดระเบียบจากอิทธิพลที่ถ่ายทอด มาจากความคิดทางการเมืองแบบ เทวราชาของจีน เดียว ตามความคิดดังกล่าวถือว่าความเสื่อม ของสังคมหรือกษัตริย์คนนั้น จะสงบเรียบร้อยได้ด้วยการอวดารลงมาของพระผู้เป็น เจ้าเพื่อปราบ ยุคเข็ญ หน้าที่สำคัญของผู้ปกครองจึงอยู่ที่การใช้จ่ายและการลงโทษเพื่อให้สอดคล้องกับความคิด ดังกล่าวการจัดระเบียบทางสังคมจึงได้จัดแบ่งคนออกเป็น 2 ชั้นชั้นใหญ่ ๆ คือผู้ปกครองและ ผู้ที่อยู่ใต้การปกครอง ตามกฎเกณฑ์อันนี้จึงเกิดระบบไพร่ขึ้นมา เพื่อใช้ในการควบคุมและการจัด ระเบียบทางสังคมของสมัยอยุธยา โครงสร้างทางสังคมสมัยอยุธยาจึงมีพระมหากษัตริย์อันถือเป็น ขุนนางสูงสุด ควบคุมบรรดาราชาวงศ์และขุนนางซึ่งพวกนี้ก็จะควบคุมไพร่พลซึ่งเป็นบุคคลส่วนใหญ่ ของสังคมเอาไว้อีกชั้นหนึ่ง ความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมจะเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของรัฐ ส่วน ความสัมพันธ์ที่อยู่นอกเหนือระบบราชการ หากกระทำความผิดต่อผลประโยชน์หรือความปลอดภัย

ของกษัตริย์เป็นสิ่งที่ผิดกฎหมาย สังคมอยุธยาจึงมีลักษณะของการย้ำความแตกต่างของบุคคลตามระดับชั้น คือ เจ้านายขุนนางซึ่งถือกันว่าเป็นมูลนายนั่น จะได้รับบรรดาศักดิ์และสิทธิพิเศษต่าง ๆ ส่วนไพร่และทาสอันเป็นบุคคลชั้นล่างสุดของสังคมต้องเป็นผู้สละแรงงานให้กับรัฐและมูลนายของตน นอกจากนี้การเลื่อนชั้นทางสังคมยังถูกปิดกั้นด้วยกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มากมาย

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394) ได้มีการนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ในการบริหารประเทศทั้งทางด้านการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากผู้นำประเทศได้พิจารณาเห็นว่าระบบเดิมของสมัยอยุธยามีความบกพร่องอยู่หลายประการ ซึ่งไม่สามารถนำมาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพอีกต่อไป ผลจากการนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ ทำให้การเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด ในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ความคิดทางการเมือง-การปกครอง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้นำเอาลัทธิพุทธราชาเข้ามาใช้แทนลัทธิเทวราชา ความคิดทางการเมืองแบบพุทธราชาที่แตกต่างไปจากลัทธิเทวราชาในด้านความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ รัฐและประชาชน คคิพุทธราชาเชื่อมโยงกษัตริย์เข้ากับพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้า และเปรียบรัฐกับวิภูลสงสาร โดยถือว่าประชาชนเป็นสัตว์โลกที่เกิดมาชดใช้กรรม ดังนั้นกษัตริย์ในอุดมคติพุทธราชานอกจากจะเป็นผู้รับภาระในการขจัดความทุกข์ยากของประชาชนโดยการป้องกันข้าศึกศัตรูและดูแลให้อยู่เย็นเป็นสุขแล้ว ยังต้องช่วยให้อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ได้หลุดพ้นจากห้วงวิภูลสงสารอีกด้วย

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้นำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้นำเอาอุดมการณ์พุทธราชาเข้ามาใช้แทนลัทธิเทวราชา เนื่องจากว่าการดำรงพระองค์ของกษัตริย์แบบเทพซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาฮินดูนั้น ในบางครั้งขัดกับจริยธรรมทางการเมือง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธ ด้วยเหตุนี้เองเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์จึงได้สถาปนาอุดมการณ์แบบพุทธราชาขึ้นมาเพื่อว่า การอ้างสิทธิธรรมและการดำรงพระองค์ของกษัตริย์ตามคคิดังกล่าวจะได้สอดคล้องกับความเชื่อของประชาชนส่วนใหญ่ที่ได้รับอิทธิพลทางความคิดและความเชื่อจากพุทธศาสนาที่นับถืออยู่

แนวคิดใหม่ทางการเมืองที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุดมการณ์พุทธราชามีหลายประการ เช่นการ
อ้างสิทธิธรรมของผู้ปกครอง การสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง-การปกครอง และการเผยแพร่
 อุดมการณ์รัฐ ผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชซึ่งเป็นผู้สถาปนาอุดมการณ์รัฐขึ้นมาใหม่ พระองค์ทรงพยายาม เน้นให้เห็น
 ถึงสิทธิอันชอบธรรมในการขึ้นมาเป็นกษัตริย์ ด้วยการอาศัยพระราชนิพนธ์พงศาวดารทั้งฉบับที่ชำระและ
 ที่เขียนขึ้นใหม่เป็น เครื่องมือในการสื่อแนวความคิดสองประการคือ

- (1) ชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์แห่งราชวงศ์บ้านพลูหลวงสันติธรรมเนื่องมาจากความ
 อ่อนแอ และไม่สามารถเป็นผู้คุ้มครองอันส่งผลให้เกิดการจลาจลขึ้นในบ้าน เมืองซึ่งทำให้
 ประชาชนได้รับความทุกข์ยากนานาประการ และในที่สุดก็ต้องสูญเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า
- (2) แสดงสิทธิธรรมของกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี โดยกระทำผ่านพระราชนิพนธ์พงศาวดาร
 ที่เขียนขึ้นใหม่ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชสำนัก อย่างกรณีสังคศิวงศ์ ซึ่งย้ำสิทธิธรรมให้กับราชวงศ์จักรี
 อย่างสูงในฐานะที่ทรงทำการสังคายนาพระไตรปิฎกอันถือว่าเป็นการผดุงธรรมที่สำคัญยิ่งของผู้ปกครอง

นอกจากนี้ก็ยังมียุทธวิธีการอย่างอื่นในการอ้างสิทธิธรรม เช่นในกฎหมายตราสามดวงที่ประกาศ
 ใช้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็มีการย้ำให้เห็นถึงสิทธิธรรมใน
 ราชสมบัติของพระองค์ไว้อย่างเด่นชัดโดยการชี้ให้เห็นว่าการที่ทรงได้ขึ้นเสวยราชย์สมบัติก็ เพราะ
 ทรงเป็นผู้ปกป้องพระพุทธศาสนาและประชาชน สำหรับการสร้างสัญลักษณ์ทางการเมืองนั้น เห็นได้
 จากการสถาปนาศูนย์กลางรัฐพุทธศาสนา ซึ่งได้นำเอาพระพุทธรูปนามนิรัตนปฏิมากร อันเป็นที่
 สักการะของประชาชนและพระ เทศราชทั้งหลายที่นับถือพุทธศาสนา มาเป็นพระพุทธรูปสำคัญคู่บ้าน
 คู่เมือง และยังได้ขนานนามพระนครที่สร้างขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับนามพระพุทธรูปองค์นี้ด้วย นอกจากนี้
 คำว่า "วิชญกรรมประสิทธิ์" และ "กุศลิตมาปราชสา" ซึ่งเป็นตอนหนึ่งของนามพระนครและ
 พระที่นั่งก็ยัง เชื่อมโยง เข้ากับความ เชื่อในทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย กิจกรรมทางการเมืองอีก
 อย่างหนึ่งที่พระมหากษัตริย์ทั้งสามพระองค์ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้ทรงกระทำสืบเนื่องกันมา
 ก็คือการเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐโดยผ่านสื่อสำคัญอันได้แก่ สถาบันสงฆ์ ขอกำหนดกฎหมายที่ย้ำ

ความประหลาดของบุคคลตามหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนา เจ้านายขุนนางและผู้ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งได้รับคำสั่งให้ทูลชันดูแลความประหลาดของพระสงฆ์และผู้ถือผู้ใดการปกครอง ตลอดจนถึง วรรณกรรมที่ย้ำความสำคัญของพุทธศาสนาซึ่งได้รับการอุปถัมภ์จากราชสำนัก

ผลที่เกิดขึ้นในทางปฏิบัติ เนื่องมาจากการนำเอาความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เข้ามาใช้ก็คือการปฏิบัติพระองค์ของกษัตริย์ให้สอดคล้องกับความคิดแบบพุทธราชาโดยภารกิจ สำคัญของกษัตริย์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนานั้น พระองค์ได้แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้สามารถผดุงธรรม ภารกิจ เหล่านี้เห็นได้จากการทำสังคายนาพระไตรปิฎก การออกกฎหมายควบคุมและจัดระเบียบ คณะสงฆ์ การสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัด การทำสงครามเพื่อปกป้องพระพุทธศาสนาการประกอบ พิธีกรรมที่ย้ำความสำคัญของพระพุทธศาสนา เช่น พิธีตั้งน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พิธีวิสาขบูชา พิธี อาพาหพิณาศ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประชาชน พระมหากษัตริย์ได้แสดงพระองค์ให้เห็นว่าเป็นที่พึ่งพิง ของบรรดาอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลาย และเป็นผู้ที่คอยดักเตือนกล่อมเกล่าจิตใจประชาชนให้ ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม เปรียบประหนึ่งพระโอสถวิเศษอันเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้นการออก กฎหมายและข้อบังคับต่าง ๆ จึงไม่เพียงแต่ควบคุมความประพฤติปฏิบัติเพื่อผลประโยชน์ในโลกนี้ เท่านั้น แต่ยังยัถึงผลที่ส่งต่อไปยังโลกหน้าอีกด้วย

สำหรับทางด้านเศรษฐกิจ ก็ได้มีการนำเอานโยบายการค้าเสรีระบบช่วยเหลือและนโยบาย การค้าเสรีเข้ามาใช้ โดยลดความสำคัญเกี่ยวกับนโยบายการค้าแบบผูกขาดลง การที่รัฐบาลใน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้หันมาใช้นโยบายการค้าเสรีระบบช่วยเหลือ ก็เพราะเนื่องมาจากรัฐบาล ต้องการแสวงหารายได้ด้วยการเพิ่มปริมาณการค้าต่างประเทศมากขึ้นจึงทำให้ปริมาณช่วยเหลือ เรียกเก็บจากไพร่ไม่พอเพียง แต่อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ได้มีนโยบายที่จะเพิ่มปริมาณช่วยเหลือ เรียกเก็บจากไพร่เพื่อให้ได้ปริมาณสินค้าตามที่ต้องการ แต่หันไปใช้วิธีการจัดซื้อเพิ่มเติม จึง ปรากฏว่าได้มีการซื้อสินค้าจากราชราษฎรลงสู่เขาอยู่เสมอ จากหลักฐานทางราชการทำให้ทราบว่า การจัดซื้อสินค้าจากระบบช่วยเหลือ ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัยสืบต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนการนำเอา

นโยบายการค้าเสรีเข้ามาใช้นั้น ก็เพราะปริมาณการผลิตในประเทศเพิ่มขึ้น ทำให้รัฐบาลมีสินค้าพอเพียงสำหรับลงสาเกาซึ่งอาศัยระบบช่วยเหลือและการจัดซื้อ ดังนั้นสินค้าที่เหลือ รัฐบาลจึงอนุญาตให้ซื้อขายกันได้โดยเสรี นโยบายดังกล่าวเริ่มมีขึ้นตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และปรากฏเด่นชัดที่สุดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะรัฐบาลได้ผลประโยชน์จากแหล่งรายได้ใหม่มาทดแทนการผูกขาดทางการค้า นั่นคือการเรียกเก็บภาษีในรูปแบบเงินตราโดยการเอาระบบเจ้าภาษีนายอากร เข้ามาใช้ ซึ่ง เริ่มมาตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้ขยายตัวออกไปในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลจากการเปลี่ยนแปลงนโยบายการค้าดังกล่าวทำให้สภาพเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเปลี่ยนแปลงหลายประการได้แก่ การขยายตัวของการค้าภายใน เนื่องจากสินค้าที่นำเข้ามาจากต่างประเทศมีแหล่งระบายที่สำคัญคือชุมชนคนจีนที่มีการประกอบอาชีพซึ่ง เน้นการผลิตเฉพาะอย่างซึ่งต้องบริโภคสินค้าอื่นที่ไม่สามารถผลิตได้ด้วยตนเอง และพวกนี้ยังต้องการสินค้าที่ผลิตขึ้นภายในประเทศอันได้แก่ สิ่งของจำเป็นที่ต้องใช้ในการดำรงชีพ เช่น ข้าว ปลา และเกลือ เป็นต้น นอกจากนี้การที่รัฐบาลได้ให้ความสำคัญต่อการค้าต่างประเทศ ทำให้มีการขยายตัวในกิจการดังกล่าว ซึ่งมีหลักฐานจากบันทึกของชาวต่างประเทศในเรื่องปริมาณสินค้าและจำนวนเรือสินค้าที่ส่งออกไปยังต่างประเทศมีปริมาณเพิ่มขึ้นในอัตราสูง เมื่อเทียบกับอยุธยาแล้วจะ เห็นได้ว่ามีปริมาณที่แตกต่างกันมาก สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งการอพยพเข้ามาของกรรมกรชาวจีนซึ่งพวกนี้ได้ประกอบอาชีพเป็นลูกจ้างในกิจการเกษตรและอุตสาหกรรม เนื่องจากการขาดแรงงานอิสระภายในประเทศและการขยายตัวของการผลิต ทำให้มีการนำกรรมกรชาวจีนเข้ามาอย่างมากมายตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้านับว่าเป็นสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่ง เนื่องจากว่าสินค้าซึ่งเป็นของป่าได้ลดความสำคัญลงไปโดยมีสินค้าประเภทที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตเข้ามาแทนที่ หลักฐานที่ยืนยันได้อย่างดีที่สุดคือการเรียกเก็บภาษีผลผลิตเพิ่มขึ้นอีก 38 ชนิด ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การผลิตเมื่อก่อนซึ่งกระทำกันเพื่อใช้ภายในครอบครัว เมื่อเหลือกินเหลือใช้จึงนำไปจำหน่าย ได้ เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อป้อนตลาดทั้งภายในและภายนอก

ประเทศ โดยเฉพาะสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรมที่สำคัญอันได้แก่ อ้อย น้ำตาล ดินบุก เครื่องเหล็ก ในกิจการดังกล่าวนี้มีผู้ประกอบการโดยดำเนินการในรูปของธุรกิจอย่างชัดเจนมากขึ้น เพราะมีการลงทุนและการใช้แรงงานจ้างจำนวนมาก ในกิจการดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่ดำเนินการโดยเอกชน คนจีน ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่า ผู้ประกอบการค้าและการผลิตได้ขยายตัวไปสู่กลุ่มเอกชนมากขึ้น การเข้ามาดำเนินการทางธุรกิจโดยเอกชนเห็นได้ชัด เจนอีกอย่างหนึ่งก็คือจำนวนเรือสินค้าทั้งที่เป็นของขุนนางไทยและคนจีนมีจำนวนมากกว่าเรือของรัฐบาล ซึ่งเป็นการยืนยันให้เห็นว่าการผูกขาดในเรื่องการค้าและการค้าโดยรัฐบาลได้ลดความสำคัญลงไปมาก การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ส่งผลต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตรา อย่างเช่น การที่รัฐบาลได้หันมาใช้นโยบายการค้าต่างประเทศช่วยโดยการจัดซื้อสินค้าจากรัฐทำให้เกิดการหมุนเวียนของเงินตราในประเทศมากขึ้น หรือกรณีการใช้แรงงานจ้างโดยผู้ขายแรงงานได้รับเงินตราเป็นสิ่งที่ตอบแทนทั้งในภาครัฐบาลและเอกชน ทำให้ลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตรามากขึ้น แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะยังคงอยู่ในวงจำกัดก็ตาม

สำหรับทางด้านสังคม ก็ได้มีการนำเอามาตรการในการจัดระเบียบทางสังคมเข้ามาใช้ซึ่งได้แก่ การแบ่งเบาภาระไพร่ การให้ความยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์แรงงาน การผ่อนปรนกฎเกณฑ์ที่เข้มงวด การให้สวัสดิการและยกเลิกฎเกณฑ์ที่เป็นอุปสรรคต่อการเลื่อนชั้นทางสังคมของไพร่ นอกจากนี้ยังได้นำเอาหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในการจัดระเบียบทางสังคมควบคู่ไปกับการใช้กฎข้อบังคับในทางโลก การใช้ความคิดในการจัดระเบียบทางสังคมด้วยวิธีการดังกล่าวก็เพื่อต้องการที่จะรักษาระบบไพร่ให้คงอยู่ต่อไป

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความคิดใหม่ในการจัดระเบียบทางสังคมได้แก่ การที่ผู้นำประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มองเห็นถึงความบกพร่องของกลไกที่ใช้ในการควบคุมระบบไพร่ซึ่งใช้กันมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา อย่างเช่นการเรียกใช้แรงงานไพร่หลวงถึงปีละ ๘ เดือน ในขณะที่ไพร่สมอันเป็นคนของมูลนายไม่ได้ถูกเกณฑ์แรงงานยกเว้นแต่กรณีศึกสงคราม การที่ไพร่หลวงต้องรับภาระหนักเกินไปทำให้มีผู้หลบหนีเข้าป่า ขายตัวเป็นทาส บวช หรือหาทางเปลี่ยนไปเป็นไพร่สม การที่

จำนวนไพร่หลวงลดลงและไพร่สม เพิ่มขึ้นย่อมก่อให้เกิดปัญหาสังคมอย่าง เช่นการทำนายอำนาจต่อ กษัตริย์ โดยผู้ที่คุมกำลังคนไว้ในครอบครองจำนวนมาก หรือการลดจำนวนของไพร่หลวงย่อมส่งผล กระทบต่อการรักษาความปลอดภัยของประเทศในยามที่ถูกข้าศึกบุกรุกเช่นนี้เป็นต้น ความ เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทำให้รัฐบาลไม่สามารถผูกพันไพร่ ไว้กับระบบการเกณฑ์แรงงานอย่างเหนียวแน่นเหมือนสมัยอยุธยา เพราะย่อมจะเป็นอุปสรรคต่อ การประกอบอาชีพของบรรดาไพร่ทั้งหลายที่ต้องปรับตัวให้ทันต่อภาวะการณทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไป นอกจากนี้การอพยพเข้ามาของแรงงานจีนทำให้รัฐบาลแสวงหาทางออกในการลดภาระของไพร่ลง ไปได้โดยการจ้างชาวจีนแทน

การนำความคิดใหม่เข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือ การแก้ไขวิธีการควบคุม ระบบไพร่ ซึ่งได้แก่การลดเวลาในการ เกณฑ์แรงงานไพร่หลวงให้น้อยลง ในสมัยรัชกาลพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ลดลงเหลือปีละ 4 เดือน เมื่อถึงสมัยพระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ลดเวลาในการ เกณฑ์แรงงานไพร่ลงไปอีกเป็นปีละ 3 เดือน นอกจากนี้ก็ได้มีการจัดให้มีการ เรียก เกณฑ์แรงงานไพร่สมกับไพร่หลวงให้เท่าเทียมกัน อันเป็น การให้ความยุติธรรมในการ เกณฑ์แรงงานไพร่ซึ่ง เป็นการช่วยบรรเทาภาระของไพร่หลวงลงไปด้วย การลดภาระไพร่อีกวิธีหนึ่งก็คือการจ้างแรงงานจีนในกิจการของรัฐอย่าง เช่นการก่อสร้าง การ ขุดคลอง เป็นต้น ในเรื่องการ เปลี่ยนแปลงของไพร่หลวงซึ่งทำให้เกิดปัญหาในการควบคุมไพร่พล นั้น ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ทรงอนุญาตให้ไพร่หลวง เปลี่ยนแปลงนาย และย้ายถิ่นที่ตนสังกัดอยู่ ได้ตามความสมัครใจ แต่ต้องกระทำให้เรียบร้อยก่อนการสัก เลกทั่ว พระราชอาณาจักรซึ่งได้กระทำในต้นรัชกาล

สำหรับความคิดในการให้สวัสดิการแก่ไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการ เพิ่มสวัสดิการให้กับไพร่ นอกเหนือจากที่พวกนี้ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายซึ่งมีมาตั้งแต่สมัย อยุธยาตอนต้น สวัสดิการที่ไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้รับคือสิทธิพิเศษในการยกเว้นภาษีอากร บางประเภท ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ยกเว้นภาษีให้กับ

ไพร่หลวงทุกหมู่ นอกจากไพร่ที่อยู่ในระหว่างการถูกเกณฑ์แรงงานบางหมู่ รัฐบาลยังได้เลี้ยงดู และให้เงินตอบแทนค่าแรงงานตามสมควร

นอกจากการแก้ไขกฎเกณฑ์ในการควบคุมไพร่ตามที่กล่าวมาแล้ว รัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นยังได้ยกเลิกกฎเกณฑ์ที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้ารับราชการของไพร่ซึ่งเคยใช้กันมาตั้งแต่ใน สมัยอยุธยา จึงช่วยให้ไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีโอกาสเข้าสู่วิชาการทางสังคมของตนมากขึ้น นอกจากนี้การที่รัฐบาลสนับสนุนให้มีการสอบปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ และพระที่ผ่านการสอบผ่าน ขึ้นไปถึงเปรียญสูง เมื่อลาสิกขาบทแล้วสามารถเข้าทำงานในหน่วยงานบางหน่วยของรัฐบาล ด้วย เหตุนี้หากไพร่ต้องการเลื่อนชั้นทางสังคมก็สามารถอาศัยแนวทางดังกล่าวนี้ได้ และการที่รัฐบาล ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ให้เอกชนเข้ามาทำการประมูณในการจัดเก็บภาษีอากร โดยผู้ที่ประมูณ ได้จะได้รับการบรรดาศักดิ์และสิทธิพิเศษ เช่นเดียวกับขุนนางไทย ดังนั้นชาวจีนซึ่งเป็นอิสระจากระบบ ไพร่และประกอบอาชีพจนมีฐานะร่ำรวยจึงสามารถก้าวจากสามัญชนขึ้นไปเป็นขุนนางโดยอาศัย ความมั่งคั่งทาง เศรษฐกิจ เป็น เครื่องนำทางได้เป็นอย่างดี

ผลที่เกิดขึ้นจากการนำเอาความคิดใหม่เข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ การกำเนิด แรงงานจ้างในกิจการภาครัฐบาล เพราะเนื่องจากว่ารัฐบาลต้องแสวงหาแรงงานทดแทนหลังจากที่ ได้ลดภาระของไพร่ในการทำงาน จากที่เคยเรียกใช้แรงงาน เกณฑ์ในสมัยอยุธยาลงไปถึงกึ่งหนึ่ง โดยการว่าจ้างชาวจีนอพยพเข้ามาใช้แทนไพร่ ส่วนผลสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เกิดความสับสนใน ระบบใหม่ในสังคม เพราะการลดการเกณฑ์แรงงานลงไปโดยการ เรียกเก็บ เป็นสิ่งของและเงินตรา มากขึ้น ทำให้ความสับสนในระบอบราชการระหว่างไพร่กับขุนนางต้องห่างเหินไปแต่กลับ เกิดความ สับสนในรูปใหม่แทนที่นั่นคือระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ และจากการที่มีการจ้างแรงงานทั้ง ภาครัฐบาลและภาค เอกชนทำให้เกิดความสับสนที่แทรกซ้อนขึ้นมาอีก เหนือจากความสับสนระหว่าง ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง นั่นคือความสับสนระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ซึ่งความสับสนในรูปใหม่นี้ มิได้เกิดขึ้นจากข้อกำหนดของรัฐ แต่เกิดขึ้น เนื่องจากความตกลงยินยอมในการแสวงหาผลประโยชน์ ทาง เศรษฐกิจร่วมกัน

ในที่สุดอาจกล่าวโดยสรุปถึงผลที่เกิดขึ้นจากการนำเอาความคิดใหม่ทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมเข้ามาใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังนี้คือ

ประการที่หนึ่ง การนำเอาความคิดแบบพุทธราชา เข้ามาใช้แทนลัทธิเทวราชา ทำให้พระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรง เชื่อมโยงพระองค์เข้ากับพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ โดยการอ้างสิทธิธรรมและการสร้างสัญลักษณ์ทางการเมือง-การปกครองที่ดึงเอาการปกครองตามคตินิยมถึงการบำเพ็ญทุกขบูชาสูงสุดให้กับประชาชนมา เป็นแกนนำ ดังนั้นพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ส่วนความชอบธรรมของกฎหมายก็ได้มีการอิงกฎ เกณฑ์แห่งศีลธรรมและในฐานะที่กษัตริย์ต้อง เป็นผู้ที่มีความสามารถในการปกป้องพระพุทธศาสนา และรักษาความปลอดภัยให้กับประชาชน ดังนั้นการแก้ไขจุดบกพร่องของพุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศจึง เป็นสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้กษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทรงมีนโยบายในการสร้างความเข้มแข็งให้กับราชอาณาจักรของพระองค์โดยทรงกำหนดพุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศ ด้วยการสร้างความเข้มแข็งให้กับหัวเมืองรอบนอก เพื่อมิให้ข้าศึกศัตรูบุกรุกเข้ามา ย่ำยีถึง เมืองหลวงอย่างที่ยุทธยาประสบมาแล้ว

ประการที่สอง การนำเอานโยบายการค้าเสรีแบบช่วยและการค้าเสรี เข้ามาใช้ทำให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด การขยายตัวของ เศรษฐกิจแบบ เงินตราและการเกิดขึ้นของผู้ประกอบการธุรกิจ เอกชนทำให้เศรษฐกิจแบบยังชีพได้รับการสนับสนุนอย่างมาก

ประการที่สาม การนำเอามาตรการใหม่ในการควบคุมสังคม เข้ามาใช้โดยการแก้ไขวิธีการควบคุมไพร่ ด้วยการลดภาระของไพร่ ให้ความยุติธรรมในการเกณฑ์แรงงาน ผ่อนปรนกฎ เกณฑ์ที่เข้มงวด เพิ่มสวัสดิการทางสังคมให้กับไพร่ และยกเลิกกฎ เกณฑ์ที่ปิดกั้นการเลื่อนชั้นทางสังคมของบุคคลระดับล่าง จากมาตรการดังกล่าวก่อให้เกิดแรงงานจ้างขึ้นมาในกิจการของรัฐบาล และส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ขึ้นในสังคมอันได้แก่ความสัมพันธ์กับนอกระบบราชการ ระหว่างมูลนายและไพร่

จะเห็นได้ว่าลักษณะสำคัญทางการเมือง-การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เปลี่ยนแปลงไปจากอยุธยาหลายอย่างหลายประการ และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้นับได้ว่าเป็นการปูพื้นฐานให้กับผู้นำในการดำเนินนโยบายปรับปรุงประเทศในเวลาต่อมา

עזרא מרדכי

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ, กอง เลขที่ 7/ก จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144

- _____ เลขที่ 1 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146
- _____ เลขที่ 2 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146
- _____ เลขที่ 2 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153
- _____ เลขที่ 2/ข จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154
- _____ เลขที่ 7 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 1 ม.ป.ป.
- _____ เลขที่ 2/6 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173
- _____ เลขที่ 9 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173
- _____ เลขที่ 15 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1175
- _____ เลขที่ 2 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178
- _____ เลขที่ 4 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178
- _____ เลขที่ 7 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1178
- _____ เลขที่ 4 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1180
- _____ เลขที่ 10 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181
- _____ เลขที่ 8 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182
- _____ เลขที่ 17 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182
- _____ เลขที่ 8/ข จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188
- _____ เลขที่ 1/1 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191
- _____ เลขที่ 64 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198
- _____ เลขที่ 10 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199
- _____ เลขที่ 4 จดหมายเหตุนิชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

หอสมุดแห่งชาติ, กอง เลขที่ 16 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200

- _____ เลขที่ 81 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200
- _____ เลขที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201
- _____ เลขที่ 78 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204
- _____ เลขที่ 135 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 140 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205
- _____ เลขที่ 17 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 21 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 33 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 43 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 49 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 58 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208
- _____ เลขที่ 33 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208

1.2 เอกสารขึ้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

✓ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ

อักษรนิติ พิมพ์ครั้งที่ 2 คลังวิทยา 2515, 472 หน้า

จินตนา มาศ (เจิม), พัน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) องค์การค้ำของ
กรุงเทพฯ 2512, 2 เล่ม

ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย แสง มณวิฑูร กรมศิลปากร 2510, 220 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 องค์การค้ำของ
กรุงเทพฯ 2503, 133 หน้า

✓ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 องค์การค้ำของกรุงเทพฯ 2504,
133 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 องค์การค้ำของ

จุลศักราช 2504, 2 เล่ม

ธรรมปรีชา (แก้ว), พระยา ไตรภูมิโลกวิณีจลยภคณา ฉบับที่ 2 กรมศิลปากร 2520, 3 เล่ม

นรินทรเทวี, กรมหลวง จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์ครั้งที่ 5

โรงพิมพ์พระจันทร์ 2509, 350 หน้า

✓ เบอร์นี, เฮนรี เอกสารของเฮนรี เบอร์นี แปลโดย ศาวิตรี สุวรรณสภิตย์ กรมศิลปากร

2514, 239 หน้า

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 39 (ต่อ) - 40) จดหมายเหตุคณะหอการค้า

ฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ องค์การค้ำของจุลศักราช 2511, 314 หน้า

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 24 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 40 (ต่อ) - 41) จดหมายเหตุคณะหอการค้า

ฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ องค์การค้ำของจุลศักราช 2511, 324 หน้า

✓ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 25 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 41 (ต่อ) - 42 - 43) จดหมายเหตุ

คณะหอการค้าฝรั่งเศสในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช องค์การค้ำของจุลศักราช 2511,

320 หน้า

✓ ปาลเลกัวซ์ เจ้าเมืองเมืองไทย แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร แพร่พิทยา 2515, 555 หน้า

พระราชพงศาวดารในรัชกาลกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 องค์การค้ำของจุลศักราช

2513, 2 เล่ม

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ รามเกียรติ์ พิมพ์ครั้งที่ 8 แพร่พิทยา 2514,

160 หน้า

ลาอูแบร์, ซีมองเคอ จดหมายเหตุลาอูแบร์ แปลโดย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิป-

ประพันธ์พงศ์ องค์การค้ำของจุลศักราช 2505, 2 เล่ม

✓ วันรัตน์, สมเด็จพระ สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดยพระปรีชิต-

ธรรมธาดา (แพ ตาลลักขณณ์) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงาน

พระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (วน ฐิติญาณมหาเถร) 3 กรกฎาคม 2521,

574 หน้า

วัด วลิต พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัดวลิต เดวิท เค. วัลธาจ บรรณาธิการแปล
ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร แสงรุ่งการพิมพ์ พ.ศ.
๒๕๒๓, 140 หน้า

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ดี แปลโดย
สันต์ ท.โกมลบุตร ๒๕17, 145 หน้า

_____ บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 แปล
โดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ และสุภรณ์ อัสวสินโสภณ ๒๕1๒, ๕ เล่ม

_____ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับปรับปรุง แปลโดย สมศรี เขียวธรรม
๒๕๒๒, ๒๐๘ หน้า

_____ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑ โรงพิมพ์คำรณธรรม ๒๕๑๑,
๒ เล่ม

_____ พระโศภิต กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๒๐ ปี ของสหภาพ
คหิธภัณฑ์ระหว่างชาติ วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑

_____ เรื่องกฎหมายตราสามดวง ๒๕๒๑, ๗๗๕ หน้า

_____ เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ ๒๕๑๕, ๒๗๐ หน้า

✓ _____ เอกสารของฮันคาสนียอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๑ - ๒๑๘๓ และ พ.ศ. ๒๑๘๗ - ๒๑๘๘
(ค.ศ. ๑๖๐๕ - ๑๖๒๐ และ ค.ศ. ๑๖๒๔ - ๑๖๔๕) แปลโดย นันทา หุตกุล ๒๕๑๓,
๒๑๒ หน้า

เสถียร ลายลักษณ์ ผู้รวบรวม ประชุมกฎหมายประจำศก ปีที่ ๒๔๗๘, ๕ เล่ม

✓ สุชีพ ปุณฺณานุกาฬ ผู้รวบรวม พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน พิมพ์ครั้งที่ ๔ โรงพิมพ์พิมพ์มกุฏ-
ราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ๒๕๒๔, ๘๒๐ หน้า

อุดมสมบัติ, หลวง จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงบุญเกื้อ เบญจกาญจน์ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๑๕, ๓๔๘ หน้า

Bowring, John, Sir. The Kingdom and People of Siam. Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1969. 2 vols.

Crawford, John. Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China. Kuala Lumpur, Oxford University press, 1967. 598 p.

2. เอกสารขึ้นรอง (Secondary Sources)

กาญจนา ธรรมเมธี วิเคราะห์วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2523 - 2511) ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2519. 211 หน้า
อัครสาเนา

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2399 ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2523. 209 หน้า อัครสาเนา

✓ ขจร สุทธาภิษฐ์ ชาวนับครุฑ บรรณกิจ 2525. 91 หน้า

กัญญาธิ์ ปราโมช. ม.ร.ว. "สังคมอยุธยา" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและการเมือง หน้า 45 - 66 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2519

✓ ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และอุษา ชุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์แห่งประเทศไทย 2519. 404 หน้า

จันทร์ฉาย ภัคธิดา ประวัติศาสตร์ไทยสมัยแรกเริ่มถึงสมัยธนบุรี การศึกษาเฉพาะประเด็น มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2520. 290 หน้า

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต คลังวิทยา 2505. 72 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย สร้างสรรค์ 2524. 323 หน้า

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "ผู้นำแต่ละรุ่นในประวัติศาสตร์ไทย" ธรรมศาสตร์ 3 : 84 - 115
พฤษภาคม 2517

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "ช่วยและฆ่าเขาในสมัยรัชกาลที่ 2" ศิลปวัฒนธรรม 4 : 22 - 23

กุมภาพันธ์ 2523

แฮร์นส์, นิโกลาส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย

สันต์ ท.โกมบุตร ก้าวหน้า 2508, 308 หน้า

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนึงถึง พิมพ์ครั้งที่ 2

เรืองศิลป์ 2518, 553 หน้า

_____ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนึงถึง มุณีศรีโครงการตำรา

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2522, 348 หน้า

เชาวลี จงประเสริฐ "บทบาทของชาวจีนทางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์" มศว.ปทุมวัน

8 : 12 - 20 กุมภาพันธ์ 2524

ญาคา ประภาพันธ์ ระบบเจ้าภาษีนามอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น สร้างสรรค์ 2524, 307 หน้า

ณรงค์ ท่วงที "ความคิดทางการเมืองไทย" ใน ปรัชญาการเมือง หน้า 751 - 784

เอกสารประกอบการสอนชุดวิชาปรัชญาการเมือง มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยา พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

พิมพ์ครั้งที่ 7 โอเคียนส์ไตร์ 2505, 811 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 องค์การก้ำของคุรุสภา 2 เล่ม

_____ อธิบายว่าด้วยยศเจ้า พิมพ์ครั้งที่ 6 เฉลิมชัยการพิมพ์ 2513, 23 หน้า

_____ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐาน

อารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและการเมือง หน้า 1 - 30

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2518

_____ "ฉัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 18 ตำนานภาณิศาการบางอย่าง" ใน ฉัทธิธรรมนิยม

ต่าง ๆ เล่ม 2 หน้า 141 - 284 พิมพ์ครั้งที่ 5 บรรณาการ, 2525

ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย พิมพ์ครั้งที่ 7 บรรณาการ 2515, 327 หน้า

ทวิศักดิ์ ล้อมลัม การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑) ปริญญาโท กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา

ประสานมิตร ๒๕๑๕, ๑๔๘ หน้า อัดสำเนา

ณิธ เขียวศรีวงศ์ การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๒๗, ๑๒๐ หน้า

ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา บรรณกิจ ๒๕๒๑, ๘๒ หน้า

วัฒนธรรมการอุปถัมภ์ราชสำนักรัตนโกสินทร์ สถาบันโคมศึกษา ๒๕๒๕, ๒๒๑ หน้า

บรรณาธิการ ศรีงาม เทพนครรวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น

เจ้าพระยา ๒๕๒๗, ๑๐๗ หน้า

บุญรอด แก้วกัญญา การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑)

วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๘, ๒๘๔ หน้า อัดสำเนา

น้ารุ่ง สุวรรณรัตน์ วิเคราะห์การใช้วรรณกรรมเพื่อส่งเสริมความมั่นคงภายในประเทศ ในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปริญญาโท กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๒๕๒๐, ๑๑๐ หน้า

นิยมิตร ปิตะวรรณ ระบบไพร่ในสังคมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๒๐, ๒๑๒ หน้า

ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล ระบบเศรษฐกิจอยุธยา วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๕๒๕, ๒๔๔ หน้า ถ่ายเอกสาร

ปัทมา ศิริงาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์

ตอนต้น ปริญญาโท กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๖, ๒๕๐ หน้า

อัดสำเนา

เป็ญอง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทย พิมพ์ครั้งที่ ๘ ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๒๑, ๕๔๐ หน้า

พรรณี สารานุกรม วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ เรืองศิลป์ ๒๕๒๔, ๑๕๐ หน้า

พรรณี อวนสกุล "ระบบการผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา" ธรรมศาสตร์ ๓ : ๑๖ - ๓๐

กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม ๒๕๑๖

ไพโรจน์ เกษมณีกิจ "การค้า ประชากรและรายได้ แผ่นดินสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย"

ศิลปวัฒนธรรม 1 : 23 - 28 กุมภาพันธ์ 2526

ภัสราพร ช้างแก้ว "หนังสือสังคีตยวรงค์กับประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ ตามทัศนะของ เครก

เจ เรย์โนลด์ส" รวมบทความประวัติศาสตร์ 6 : 107 - 120 มิถุนายน 2525

ภาวดี มพาศินธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน 175 หน้า

มัลลิกา เรืองระวี บทบาทชาวจีนในร้านเสริมธุรกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1

ถึงรัชกาลที่ 4 วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, 313 หน้า ชัดฟ้าเนา

ฉัตร ชีวเวสิน "ผู้เฒ่าในสมัยโต่งวาระและสยามก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า :

เงื่อนไขเบื้องต้นและศักยภาพทางการพัฒนาชนบทในสมัยต่อมา" เอกสารไทย - จีน

2 : 1 - 18 มิถุนายน 2524

วิจิตรมาตรา, ชุน ประวัติการค้าไทย ไทยพาณิชย์การ 2488, 313 หน้า

วิชากร, กรม กระทรวงศึกษาธิการ แนวพระราชดำริเกาฬชาล โรงพิมพ์คุรุสภา 2527,

327 หน้า

วิลาสวงศ์ หงษ์บุตร "พระคลังสินค้า" เอกสารไทย 1 : 32 - 45 สิงหาคม 2520

เวลด้า, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิธ ทองโสภิต สมาคมสังคมศาสตร์

และมนุษยศาสตร์ 2514, 301 หน้า

สายชล วรณรัตน์ พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525, 281 หน้า ชัดฟ้าเนา

เศรษฐกิจและสังคมไทยในสมัยปลายอยุธยา สถาบันไทยคดีศึกษา 2525, 40 หน้า

"อภิมติหนึ่งสำหรับสังคีตยวรงค์กับการเมืองระยะตั้งกรุงรัตนโกสินทร์" รวมบทความ

ประวัติศาสตร์ 6 : 62 - 90 มกราคม 2527

ฉัตรกมล ศักดิ์เกรียงไกร ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2392 - 2459)

พิมพ์ครั้งที่ 2 สร้างสรรค์ 2523, 164 หน้า

สุวิทย์ ไทยรัตน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ.

2394 - 2475 วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522, 314 หน้า อักษราเนา

สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบริหารการระหว่างจีนกับไทย แปลโดย กาญจน์

ละอองศรี ไทยวัฒนาพานิช 2525, 193 หน้า

สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย บรรณกิจ

2523, 380 หน้า

อดิน ระพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย

ม.ร.ว.ประกายทอง สิทธิสุข และพรมณ์ สว่างบุญมี บัณฑิต อ่อนคำ บรรณาธิการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2518, 502 หน้า

อัญชลี สุลาอัญ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่องานไทยในสมัยพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523,

388 หน้า

อัญชลี กาญจน์ การฟื้นฟูศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มูลนิธิโครงการตำรา

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2524, 48 หน้า

อามาศยาธิบดิ์, พระยา "พงศาวดารเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย" ใน

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 องค์การค้ำของจุฬาลงกรณ์ 2508

Ammar Siamwalla. "Foreign Trade and Domestic Economy in Siam (1820 - 1855)," จุฬาลงกรณ์โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3 : 25 - 40

เมษายน 2518

Bristorve, W. S. "Robert Hunter in Siam 1824 - 44," History Today.

24 : 88 - 96, February 1974.

Charnvit Kasetsiri. The Rise of Ayudhya a History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1976. 194 p.

Coedes, G. "The Traibhumikatha : Buddhist Cosmology and Treaty on Ethics," East and West. 2 : 352 - 365, April 1956.

- Dhani Nivat, Prince. "The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty," Journal of the Siam Society, 43 : 21 - 47, August 1955.
- Frankfurter, O. "The Unofficial Mission of John Morgan, Merchant, to Siam in 1821," Journal of the Siam Society, 11 : 1 - 8, May, 1914.
- Hutchinson, E. W. 1688 Revolution in Siam. Hongkong University Press, 1968. 179 p.
- Ingram, James C. Economic Change in Thailand Since 1850 - 1970. Stanford, Stanford University Press, 1971, 352 p.
- Kulke, Herman. The Devaraja Cult. Department of Asian Studies Cornell University, Ithaca, New York, 1978, 48 p.
- Lysa, Hong. The Evolution of Thai Economy in the Early Bangkok. Doctor's Thesis. University of Sydney, 1981. 266 p. mimeographed.
- Malloch, D. E. Siam : Some General Remarks on its Production and Particulars on its Imports and Exports. Calcutta Printed by J. Thomas at the Baptist Mission Press, 1852. 77 p.
- Purcell, Victor. The Chinese in Southeast Asia. London, Oxford University Press, 1951. 437 p.
- Reynolds, Craig James. "Buddhist Cosmography in Thai History with Special Reference to Nineteenth Century Culture Change," Journal of Asian Studies, 35 : 203 - 220, February 1976.
- _____. The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand. an Arbor, Michigan, University Microfilms, 1973. 307 p.
- Sarasin Viraphol. Tribute and Profit : Sino - Siam Trade 1652 - 1853. Cambridge. Council on East Asian Studies Harvard University Press, 1977. 419 p.
- Skinner, G. William. Chinese Society in Thailand : An Analytical History. Ithaca, Cornell University Press, 1962. 459 p.
- _____. Leadership and Power in the Chinese Community of Thailand. Ithaca, Cornell University Press, 1958. 362 p.
- Smith, G. V. The Dutch East Indian Company in the Kingdom of Ayuthaya 1904 - 1694. an Arbor, Michigan, University Microfilms, 1947, 346 p.

Thompson, Virginia, Thailand : the new Siam. 2nd. ed., New York, Paragon Book, 1967. 312 p.

Wenk, Klaus. The Restoration of Thailand under Rama I 1782 - 1809. trans. by Greeley Stahl. Tucson, Arizona Press, 1960. 149 p.

Wyatt, David K. The Subtle Revolution of King Rama I of Siam. Prepared for a Workshop on the Intellectual History of Southeast Asia in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, Sponsored by the ACLS/SSRC Joint Committee on Southeast Asia, Cornell University, August 20 - 23, 1978.

_____. "The Buddhist Monkhhood as an Avenue of Social Mobility in Traditional Thai Society," พญานก 10 : 49 - 52 กรกฎาคม 2521

ความคิดใหม่ทางการเมือง - การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394)

บทคัดย่อ

ของ

ไพรัตน์ จันทร์ขิต

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2528

ปรัชญาโพ้นธฉบับนี้ศึกษาความคิดทางการเมือง - การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผลจากการศึกษาพบว่า ได้เกิดความคิดใหม่ทางการเมือง - การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมขึ้นมาในสมัยนี้

ทางการเมือง - การปกครองปรากฏว่าได้มีการนำเอาความคิดแบบพุทธราชา เข้ามาใช้โดยลัทธิเหวราชาซึ่งเคยมีอิทธิพลต่อระบบการเมือง - การปกครองมาตั้งแต่สมัยอยุธยาได้ถูกลดความสำคัญลงไป เพราะการปฏิบัติพระองค์ของกษัตริย์แบบเทพอันศักดิ์สิทธิ์ บางครั้งขัดต่อหลักธรรมทางพุทธศาสนาซึ่งประชาชนส่วนใหญ่นับถืออยู่ ดังนั้นกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงทรงหันมาปลูกฝังอุดมการณ์แบบพุทธราชาขึ้นมาแทนโดยกษัตริย์ทรงเชื่อมโยงพระองค์เข้ากับพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ด้วยการอ้างสิทธิธรรมที่ยำเริญว่า กษัตริย์ต้องเป็นผู้มีความสามารถในการปกครองธรรม และรักษาความสงบสุขให้เกิดขึ้น ตลอดจนการชักจูงประชาชนให้หลุดพ้นจากท่วงรัฐสงสาร กษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีวิธีการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐไปยังผู้อยู่ใต้การปกครองโดยอาศัย สถาบันสงฆ์ กฎหมาย และวรรณกรรมศาสนา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้กฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต้องอาศัยหลักธรรมเป็นเกณฑ์กำหนด ความถูกต้องของผู้ประพฤติ และพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ได้ถูกย่ำเริญมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

ทางด้านเศรษฐกิจนั้น รัฐบาลมีความจำเป็นในการใช้จ่ายเงินตราจำนวนมากในการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับราชวงศ์ และศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่ที่กรุงเทพฯ จึงได้ขยายกิจการค้าต่างประเทศออกไปอย่างกว้างขวาง สินค้าที่เคยได้จากภาษีที่เก็บเป็นสิ่งของจากราชรัฐมีจำนวนไม่พอเลี้ยง รัฐบาลจึงหันมาใช้วิธีการจัดซื้อ นอกจากนี้ยังได้ยกเลิกวิธีการค้าที่รัฐบาล เป็นผู้ผูกขาดโดยอนุญาตให้ประชาชนทำการซื้อขายกับต่างประเทศอย่างเสรีมากขึ้น เป็นผลให้เกิดการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาด มีการเปลี่ยนแปลงประเภทสินค้าจากของที่เก็บจากป่ามาเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตมากขึ้น ยังมีการกระตุ้นให้เกิดการหมุนเวียนของเงินตราในตลาด และการขยายตัวของผู้ประกอบการธุรกิจในภาคเอกชนอีกด้วย

ส่วนทางด้านสังคมนั้นปรากฏว่านอกจากกษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบทางสังคมแล้ว ยังได้นำเอาหลักปฏิบัติทางศาสนามาเป็นแกนสำคัญอีก

อย่างหนึ่งในการสร้างความเปราะบางให้เกิดขึ้น และในขณะเดียวกันก็ทรงยกเลิกกฎระเบียบที่
ขาดความยุติธรรมซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งสมัยอยุธยา โดยได้นำมาตรการควบคุมสังคมใหม่เข้ามา
ใช้แทน เพื่อให้เกิดความสงบสุขขึ้นในบ้านเมืองได้แก่ การให้ความยุติธรรมในการเรียกเกณฑ์
แรงงานไพร่ ลดหย่อนเวลาในการเกณฑ์แรงงานให้น้อยลง ยกเลิกกฎเกณฑ์ที่ปิดกั้นการเคลื่อนขึ้น
ทางสังคมของบุคคลระดับล่าง มีการนำเอาแรงงานจ้างเข้ามาใช้แทนแรงงานเกณฑ์ ทำให้ความ
สัมพันธ์ในระบบราชการระหว่างไพร่และขุนนางห่างเหินมากขึ้น แต่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่าง
นายจ้างกับลูกจ้าง และระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการขึ้นมาในสังคม

การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการก้าวไปสู่มีติใหม่ทางการเมือง -
การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเป็นพื้นฐานให้กับการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยในระยะ
ต่อมา

NEW POLITICO - ADMINISTRATIVE, ECONOMIC AND SOCIAL IDEAS
IN THE EARLY RATTANAKOSIN PERIOD (B.E. 2325 - 2394)

AN ABSTRACT

BY

PAIRATANA CHANTARACHIT

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1985

This thesis is an attempt to find new politico-administrative, economic and social ideas of the early Rattanakosin period (B.E. 2325-2394). The study shows that there were such new lines of thinking developed during this time.

In the politico-administrative area, it appears that the kings of the early Rattanakosin period downplayed the Devaraja cult—the underlying political ideology of most Ayutthayan kings—and capitalized the concept of Buddharaja. This shift of emphasis stemmed primarily from the fact that many practices pertaining to the tenets of Devaraja were often contradictory to the norms of Buddhism which most Thai upheld. The kings of early Rattanakosin linked themselves with Buddha or Bodhisatava, claiming themselves to be the upholders of dharma, preservers of peace, and saviors who lead the ignorant mass out of the suffering cycle of life to niravana, thus legitimizing themselves according to the concept of Buddharaja. To implant the concept of Buddharaja among the populace, these early Rattanakosin kings used the sangha, the statutes, and religious literature as their vehicles. Consequently, Buddhist norms were used as guide lines for early Rattanakosin statutes, and Buddhist ceremonies were emphasized and orchestrated.

On economic sphere, much fund was expended to build up the power base of the Chakri dynasty. A good deal more was used to finance the construction of the new capital, Bangkok. To cope with such large expenditures, the government broaden its scope of foreign

trade to capture more income. As goods collecting as taxes in kind from the populace were insufficient in quantity to meet the increasing demands, the government purchased the desired merchandise from its subjects—a practice never before used by the government—and resold them to foreign merchants. To facilitate foreign trade even further, the government lifted its monopoly on trade. Consequently a free market economy was enlivened. Changes in the items of trade from forest produce to secondary products were also apparent. As a result of free trade, money circulated more actively in the market than before, and private businesses prospered.

On social aspect, this study finds that the kings of early Rattanakosin not only used statutes as a tool for bringing law and order to the society, they also exploited Buddhist precepts for this purpose. All the old and unjust regulations of the Ayutthaya era were done away with, while the new and just ones were implemented. For example, regulations for the conscription of corvée was adjusted to make it more equitable to everyone concerned; requirements for corvée were reduced; practices that impeded upward social mobility were abolished. The climax of social development that took place during this period came when hired labor was substituted for corvée. The use of hired labor severely undermined the traditional bureaucratic relationship between nai and phrai and new socio-economic relationship between employer and employee arose. Thus, the non-bureaucratic

patron-client relationship between these two groups of people became a new phenomenon in Thai society.

All these changes—new politico-administrative, economic and social dimensions—were the prelude to modernization that took place in the mid-nineteenth century.